

ТУРЧЕНКО Ф.Г.

ПОСТРАДЯНСЬКА УКРАЇНА
(Від проголошення незалежності до 2021 р.)
Спецкурс

ЗМІСТ

Тема 1.

УКРАЇНА В ПЕРІОД ПЕРЕБУДОВИ В СРСР (1985-1991 рр.)

- § 1. СПРОБА ЕКОНОМІЧНОГО ПРИСКОРЕННЯ І ЇЇ ПРОВАЛ **3**
- § 2. НАРОСТАННЯ АКТИВНОСТІ. ЗМІНИ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ **11**
- § 3. ПОЧАТОК ДЕМОНТАЖУ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ **15**
- § 4. ПЕРШІ КРОКИ НА ШЛЯХУ ДО РЕАЛЬНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ УКРАЇНИ **23**
- § 5. УКРАЇНА В ПЕРІОД «ПЕРЕБУДОВИ» В СРСР (1985-1991) **31**

Тема 2.

СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1991-1994)

- § 6. ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ **33**
- § 7. ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНЕ ПІДТВЕРДЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ **39**
- § 8. ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС У 1991-1994 рр. **43**
- § 9 ЄВРОПЕЙСЬКА ОРІЄНТАЦІЯ УКРАЇНИ **49**
- § 10. ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1990-х РОКІВ **56**
- § 11. ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В 1991-1994 рр. **64**

Тема 3.

МІЖ МИНУЛИМ І МАЙБУТНІМ (1995-2004 рр.)

- § 12. ПРЕЗИДЕНТ Л.КУЧМА І ЗАВЕРШЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ **69**
- § 13. ФОРМУВАННЯ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ **75**
- § 14. ДИНАМІКА ПОЛІТИЧНИХ СИЛ В УКРАЇНІ В 1995-2000 рр. **82**
- § 15. КРИЗА РЕЖИМУ КУЧМИ **86**
- § 16. ЗОВНІШНЬО-ПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТИРИ УКРАЇНИ В 1995-2013 рр. **90**

Тема 4.

ВИЗНАЧЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ВЕКТОРУ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ (2004-2020)

- § 17. ПОМАРАНЧЕВА РЕВОЛЮЦІЯ **99**
- § 18. ПОЛІТИКА ПОМАРАНЧЕВИХ СИЛ **104**
- § 19. ПОЛІТИЧНИЙ РЕВАНШ ПАРТІЇ РЕГІОНІВ **111**
- § 20. РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ В УКРАЇНІ **117**
- § 21. УКРАЇНА НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ **123**
- § 22. ПОСТРЕВОЛЮЦІЙНЕ ОНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ **130**
- § 23. ЗМІЦНЕННЯ МІЖНАРОДНОГО СТАНОВИЩА УКРАЇНИ **139**
- § 24. УКРАЇНА: ПРИ ВЛАДІ «СЛУГА НАРОДУ» **143**

Тема 5

СОЦІАЛЬНА І ГУМАНІТАРНА СФЕРА НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1991-2031 рр.)

- § 25. СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ **156**
- § 26. ПРОЦЕСИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ, ДЕРУСИФІКАЦІЇ І ДЕКОМУНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ **162**
- § 27. ОСВІТА І НАУКА **169**
- § 28. РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ **173**

ТЕМА 1. УКРАЇНА В ПЕРІОД «ПЕРЕБУДОВИ» В СРСР (1985-1991).

§ 1. СПРОБА ЕКОНОМІЧНОГО ПРИСКОРЕННЯ І ЇЇ ПРОВАЛ

Згадайте:

1. Охарактеризуйте стан української економіки на початку 1980-х років. Що таке економічний «застій»? 2. Чому спроби економічних реформ в СРСР в 1953-1985 рр. зазнали провалу? 3. Наскільки Українська РСР могла самостійно визначати стратегію свого економічного розвитку?

1. Пошуки виходу з системної кризи. «Прискорення» і «перебудова»

Протягом короткого часу, з 1982 по 1985 р., в Радянському Союзі тричі змінилося вище партійно-державне керівництво. В листопаді 1982 р. після тривалої хвороби пішов із життя 76-річний генеральний секретар ЦК КПРС і Голова Президії Верховної Ради СРСР Леонід Брежнєв.

Його посаду, визначальну в партійно-державній системі, обійняв Юрій Андропов, який до цього тривалий час керував Комітетом держбезпеки (КДБ), був членом політбюро, секретарем ЦК КПРС. Він основну ставку зробив на зміцнення дисципліни, економію, підвищення продуктивності праці, боротьбу з корупцією. Існувало переконання, що варто викрити й усунути від важелів управління корумпованих високопоставлених апаратників, навести порядок на виробництві, примусити всіх відпрацьовувати встановлений час, – і справи в економіці підуть краще.

Розгорнута в центрі, деяких областях Російської Федерації і Середній Азії боротьба з корупцією, у ході якої були відправлені у відставку і навіть заарештовані деякі високопосадовці, Україну майже не зачепила. І не тому, що корупції тут не було: просто новий генсек ще не був готовий змінювати усталений порядок в номенклатурних «верхах» найбільшої республіки СРСР. А от «наведення порядку» в низах, зміцнення трудової дисципліни перетворилося в Україні на галасливу кампанію, здійснювану місцевими «верхами» суто комуністичними методами, з порушенням конституційних норм і прав людини. Працівники міліції, чиновники різних ланок партапарату, народні дружинники, шукаючи прогульників, організовували облави у робочий час на базарах, у магазинах, кінотеатрах, парках, перукарнях і навіть лазнях.

Очікуваних змін ці заходи не принесли, хоча офіційна статистика засвідчила про певне підвищення в 1983 р. обсягів виробництва. Однак системна криза в економіці не припинилася. Андроповські методи дали тільки незначний і тимчасовий ефект.

Після тривалої хвороби в лютому 1984 р. Ю. Андропов помер, а його посаду обійняв 78-річний секретар ЦК КПРС Костянтин Черненко. Його обрання на найвищу партійну посаду тяжко хворого К. Черненка не привело до позитивних змін у країні. «Застій» в СРСР продовжувався. На посаді генсека він пробув трохи більше року і у березні 1985 р. помер. Після смерті К. Черненка закінчився період радянської «герантократії». Вперше за останні десятиліття на посаду генерального секретаря ЦК КПРС було обрано відносно молодого, 54-річного Михайла Горбачова, члена політбюро, секретаря ЦК КПРС, який до цього був першим секретарем Ставропольського крайкому.

На цей час все ширше коло представників партійно-державного апарату почало розуміти, що Радянський Союз значно відстає від розвинутих держав Заходу і що держава не спроможна належним чином реагувати на виклики часу. Соціально-економічна криза вимагала докорінних змін у всіх сферах життя суспільства. В іншому разі криза могла спровокувати стихійний соціальний вибух величезної сили з непередбаченими наслідками. Таким чином, від соціально-економічних змін залежало майбутнє комуністичного режиму в СРСР та існування Радянського Союзу як єдиної централізованої держави.

Відправним пунктом цих змін, які одержали назву «перебудова», був *квітневий (1985) пленум ЦК КПРС*. Ця подія відкрила нову сторінку і в історії України, де соціально-

економічна і політична криза була особливо глибокою. Новий генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов виступив перед учасниками пленуму з пропозицією прискорити науково-технічний прогрес, і на цій основі *прискорити* економічний розвиток країни. Відставання у науці та техніці було настільки очевидним, а його наслідки настільки згубними, що, здавалося, варто покращити стан справ у цій сфері, дещо поліпшити управління народним господарством, зміцнити дисципліну, і швидкі темпи розвитку будуть забезпечені без глибоких змін в економічному й політичному житті, у межах існуючої соціально-економічної системи. Адже науково-технічна революція – і це вагомо підтверджував досвід розвинутих країн світу – давала можливість значно підвищити продуктивність праці за порівняно короткий час.

В основу стратегічного курсу нового керівництва було покладено *«прискорення»* соціально-економічного розвитку.

Термін *«перебудова»* у доповіді М. Горбачова на пленумі означав лише поліпшення управління господарським механізмом, тобто використовувався у досить обмеженому, вузькому розумінні. Але поступово саме цей термін став наповнюватися новим змістом, означаючи оновлення, модернізацію всіх сфер життя, *«очищення»* їх від негативних нашарувань минулого, надання радянському соціалізму привабливого для народу вигляду.

2. Плани економічного «прискорення»

Курс на *«прискорення»* був підтверджений на XXVII з'їзді КПРС, що відбувся у 1986 р. На ньому було поставлено завдання: за три п'ятирічки (15 років) створити виробничий потенціал, що приблизно дорівнював би вже накопиченому за роки радянської влади. Подвоєння національного доходу передбачалося забезпечити за рахунок підвищення в 2,3–2,5 рази продуктивності праці.

В руслі цих планів партійно-державне керівництво сподівалося вирішити також і гострі соціальні проблеми. У квітні 1986 р. ЦК КПРС прийняв постанову про основні напрями розв'язання *житлової проблеми*. Було офіційно задекларовано, що до 2000 р. кожна сім'я матиме окрему квартиру або будинок. Але необхідного економічного обґрунтування ця постанова не мала і була приречена на провал.

Того ж року було оголошено про прийняття *«Комплексної програми розвитку виробництва товарів народного споживання і сфери послуг на 1986–2000 рр.»*, якою передбачалося забезпечення предметами повсякденного вжитку і послугами всіх жителів країни, ліквідацію дефіцитів і черг. Важливою передумовою цього вважалося успішне виконання *Продовольчої програми*, проголошеної у травні, а в УРСР – в листопаді 1982 р.

Компартія України без жодних дискусій схвалювала усі проекти центру, конкретизувавши їх відповідно до умов України.

Тим самим, вона брала на себе відповідальність за наслідки: *передбачуваних показників досягти було неможливо*. Переобтяжене безліччю невирішених проблем народне господарство України без глибоких реформ було неспроможне на такий потужний ривок.

По-перше, жодних змін у принципах господарювання не передбачалося: його передбачалося і далі вести директивними методами, повністю виключаючи ринкові механізми. Величезні кошти планувалось використати не скільки на технічне переозброєння і структурну перебудову економіки, як того вимагали реалії постіндустріального суспільства, стільки на створення нових виробничих потужностей в електроенергетиці, галузях важкої промисловості та хімічної індустрії. Намагаючись якнайшвидше досягти максимального результату, центр передбачав розмістити в Україні з її оптимальними природно-кліматичними умовами, готовою виробничою і соціальною інфраструктурою, кваліфікованим кадровим потенціалом значну кількість нових підприємств важкої промисловості.

По-друге, для реалізації накреслених планів були необхідні величезні кошти, яких вже з першого року «прискорення» не вистачало.

- Ключовою причиною було *падіння цін на нафту на світовому ринку*. Воно викликало різке скорочення валютних доходів СРСР («нафтодоларів»), які традиційно використовували на закупку за рубежем товарів народного споживання і новітньої техніки.

- Негативний вплив на фінансове становище справила *«антиалкогольна» кампанія*, яку в директивному порядку була розгорнута у червні 1985 р., коли набула чинності постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про боротьбу з алкоголізмом та його негативними наслідками. Очікувалося, що це не лише приведе до покращення морального клімату в суспільстві, але й матиме значний економічний ефект, бо сприятиме зменшенню втрат на виробництві від пияцтва. Виконання цієї постанови супроводжувалося безліччю непродуманих заходів, від яких через деякий час довелося відмовитися. Збитки від авантюрного соціального експерименту виявилися величезними: були закриті виноробні виробництва і під корінь вирубали десятки тисяч гектарів першокласних виноградників, садових насаджень. Бюджет недоотримав величезну суму - 10 млрд. крб.

- Важким тягарем на бюджет лягли витрати на ліквідацію наслідків техногенної катастрофи планетарного масштабу, яка трапилася в ніч з 25 на 26 квітня 1986 р. на АЕС в Чорнобилі під Києвом. Ще довго Україна змушена буде виділяти мільярди на ліквідацію наслідків Чорнобиля, захист тих, хто від нього постраждав.

3. Провал політики економічного «прискорення» в Україні

Партійно-державне керівництво України не мало власної економічної стратегії і ретельно виконувало настанови Москви.

Так, у червні 1985 р. у Москві було проведено Всесоюзну нараду з *питань науково-технічного прогресу*. Невдовзі пленум ЦК КП України ухвалив постанову про заходи щодо прискорення науково-технічного прогресу в республіці. Невдози керівництво УРСР продемонструвало підтримку чергової ініціативи центру: в листопаді 1985 р. в Києві відбувся Всесоюзний семінар по вивченню досвіду роботи в Україні по ресурсозбереженню і покращенню матеріаломісткості на основі науково-технічного прогресу.

При цьому, ні у Москві, ні в Києві не пропонували нічого принципово нового. «Нові методи» цілком вписувались у рамки старої командної системи: *більше, краще, активніше*.

Прагненням діяти традиційними, «випробуваними методами» проглядалося в постанові ЦК КПРС про заходи щодо посилення *боротьби з нетрудовими доходами*, прийнятій у травні 1986 р. Нею було започатковано широку й галасливу кампанію, у яку включилися правоохоронні органи, партійні організації, інші громадські об'єднання. Її метою була ліквідація неконтрольованої *«тіньової економіки»*, яка існувала ще в часи Сталіна, а в 80-х роках швидко збільшувала свої масштаби.

Проте в поле зору влади рідко потрапляли крадії чи хабарники, високопоставлені рвачі і «комбінатори», які у мовах наростаючої економічної кризи заробляли свої «перші мільйони». Найчастіше переслідували тих, хто вирощував на присадибній ділянці і продавав свіжу городину, власноруч виготовлені предмети господарського вжитку, одяг і взуття, надавав різні послуги. Спеціальні комісії обмірювали будиночки, споруджені користувачами дачних ділянок, змушували руйнувати приміщення, які перевищували нормативи. Таким чином, переслідували тих, кого за наявності здорового глузду слід було всіляко підтримувати. Та державно-партійна бюрократія продовжувала відстоювати своє монопольне право на постачання населення всім необхідним, хоча сама не в змозі це зробити. Ринок «стукав у двері», пропонував свої послуги суспільству, але його не пускали.

Врешті-решт, ця очевидна нісенітниця ставала зрозумілою і партійно-радянським консерваторам. *«Прискорення»* не могло дати відчутного результату без якісних зрушень у системі виробничих відносин, розкріпачення особистої ініціативи виробника, перебудови економіки на ринкових засадах.

Першим помітним заходом у цьому напрямі став Закон СРСР *«Про індивідуальну трудову діяльність»*, прийнятий у листопаді 1986 р. Громадян дозволялося працювати не лише на державних і колективних підприємствах, але й індивідуально - *самим на себе*.

Що ж стосується державних підприємств, то вони продовжували перебувати в лабетах директивного управління. Саме цьому не вдалося добитися широко розрекламованого впровадження у виробництво найновіших досягнень вітчизняних і зарубіжних учених, покращити якість, технічний рівень промислової продукції. У цих умовах у 1987 р., було *впроваджено державне приймання готової продукції*. В умовах ринкової конкуренції таке рішення було б абсурдним, а для директивної радянської економіки стало останньою надією виправити становище.

Держприймання виявило серйозні вади в якості виробів, які їх випускала промисловість, однак радикально впливати на її підвищення не змогло, бо стосувалось лише останнього етапу виробничого процесу. Для забезпечення якості кінцевого продукту необхідно було впровадити державне приймання по всьому технологічному ланцюжку. При цьому, не було ніякої гарантії, що це матиме позитивні наслідки.

Нічого не робилося і для структурної перебудови промисловості України, подолання її численних деформацій і перекосів. У результаті старі негаразди почали проявлятися все гостріше. Так, унаслідок дискримінаційної інвестиційної політики центру в другій половині 80-х років зношеність основних фондів підприємств України досягла 60%. Морально застарівав верстатний парк. Курс XXVII з'їзду КПРС (1986 р.) на прискорений розвиток машинобудівного комплексу у дванадцятій п'ятирічці (1986-1990 рр.) провалився. Кризові явища у промисловості наростали. Багаторічна тенденція до переважаючого росту важкої промисловості, тобто групи «А», що так і не була зупинена, призвела до того, що лише 20% потужностей промисловості випускало товари народного споживання.

Становище ускладнювало ще й те, що близько 80% загального обсягу промислового виробництва *не мало на території республіки завершеного технологічного циклу*. Як і раніше, в Україні вироблялися головним чином напівфабрикати, а готова продукція – за її межами. Це був наслідок цілеспрямованої політики центру на формування «єдиного народногосподарського комплексу», за яким приховувалось прагнення унеможливити вихід республіки зі складу СРСР.

Таким чином, у 1986–1987 рр. *ніяких істотних заходів щодо реформування економіки та забезпечення її дієвого прискорення зроблено не було*. У результаті з середини 80-х років посилилось відставання від запланованих темпів. У 1986 р., за завищеними цифрами Держкомстату, приріст національного прибутку по СРСР становив 2,3%, а у 1987 р. – лише 1,6%. В Україні становище було дещо кращим, і спад ще не охопив головні галузі її економіки. Працелюбність, дисциплінованість і висока кваліфікація робітників, інженерно-технічних працівників і колгоспників дали можливість на деякий час нейтралізувати негативні тенденції в народному господарстві СРСР, які були дедалі загрозливішими. Однак за умов централізованого розподілу в межах всього Союзу, важелі якого тримали союзні відомства, народ не бачив позитивних результатів своєї праці. Становище з промисловими і продовольчими товарами у республіці погіршувалося. До того ж за умов тісних економічних зв'язків, які контролював і спрямовував центр і які задовольняли насамперед його інтереси, обвальний спад виробництва в Україні був неминучий.

Необхідність поглиблення економічних перетворень на ринкових засадах ставала все очевиднішою.

4. Спроби радикальної економічної реформи

У 1987–1989 рр. в економічній політиці СРСР стали з'являтися нові тенденції. Одним з найголовніших завдань «перебудови» її ініціатори оголосили встановлення контролю народу над господарським життям, *«передачу економічної влади трудящим»* шляхом радикальної економічної реформи.

У загальному вигляді економічні зміни, ініційовані керівництвом, передбачали: підвищення економічної самостійності державних підприємств; розвиток *приватного підприємництва* там, де це було *«соціально виправданим»*; залучення іноземних інвестицій шляхом *створення спільних підприємств*.

Вперше з 1985 р. питання про радикальну економічну реформу було поставлене на липневому (1987) пленумі ЦК КПРС. Передбачалося розробити правові й економічні основи для забезпечення співіснування державного і незалежного від держави секторів господарства, для чого сприяти перетворенню *частини державних підприємств на орендні, кооперативні, акціонерні, приватні, змішані, а також з участю іноземного капіталу*. Втім, це була лише стратегічна мета. Найближчим же часом обіцяли зменшити контроль над державною частиною економіки, а централізоване планування поєднувати з наданням підприємствам певної свободи. *«Межі свободи»* визначалися трьома горбачовськими «С»: *самостійність, самоврядування, самофінансування*.

Основні ідеї реформи розвивалися в *«Законі про державне підприємство»*, затвердженому 30 червня 1987 р. Підприємства могли *дискутувати* з відповідними міністерствами щодо окремих пунктів запропонованих планів (*хоча, в цілому, плановий принцип зберігався*), одержували право на встановлення прямих (без посередництва Держплану) зв'язків з поставщиками і споживачами, деяким навіть дозволялося вступати в *прямі контакти з іноземними фірмами*.

І хоча по заміну директивного планування ринковим механізмом ніхто не думав, не ставилася під сумнів доцільність збереження у власності союзних міністерств підприємств, які працювали в союзних республіках, запропоновані нововведення, *за умов послідовного їх втілення в реальне життя*, могли зменшити вплив державної бюрократії на економіку і розв'язати ініціативу виробників. Центральні відомства могли втратити частину свого всеохоплюючого контролю над народним господарством. Тому саме на цьому напрямку реформ управлінський апарат чинив особливо витончений і сильний опір. Не маючи змоги відкинути реформу «з порога», консервативні сили в центральному апараті і на місцях опрацьовували *компромісні варіанти*, які б заспокоїли народ, але водночас зберегли їхні командні позиції.

Як наслідок, у промисловості жодних позитивних змін не відбулося. Навпаки, *половинчасті та непродумані* реформи вносили дезорганізацію в командно-централізовану систему управління економікою. Адже послаблення контролю центру, надання додаткових прав директорам, створювало умови для пошуків вигідніших партнерів, дозволило відмовитись від неприбуткової трудомісткої роботи і перейти до випуску товарів, реалізація яких давала великі прибутки. За умов штучно встановлених директивних цін, що не відображали реальних затрат, ця *відносна свобода економічної діяльності підприємств* почала відігравати руйнівну роль, вела до посилення розбалансованості народного господарства, дальшого розпаду економічних зв'язків.

В річці економічного реформування у травні 1988 р. Верховною Радою СРСР був прийнятий *Закон про кооперацію*. Почався *бурхливий розвиток кооперативів* у сфері послуг, громадського харчування, торгівлі. Однак найголовнішої сфери – виробничої – індивідуальна трудова діяльність і кооперації торкнулися мало.

Кооперативний сектор, у якому на початок 1990 р. в Україні було зайнято майже 700 тис. чол., виробляв продукції й надавав послуг на суму близько 5 млрд. крб., але був не спроможний істотно поліпшити становище в економіці. Понад третину його продукції й послуг надавалося не населенню, а державним підприємствам. Майже 60% кооперативів створювалися в мережі громадського харчування, замість підприємств державної торгівлі, які згортали свою роботу. Отже конкуренції між державними і кооперативними підприємствами не було. До того ж дві третини кооперативів виробляли продукцію із сировини, закупленої на державних підприємствах чи у роздрібній торгівлі. За таких умов кооперації мали можливість шляхом підвищення цін отримувати високі прибутки.

Партійно-державна номенклатура вдало використовувала це для поширення серед населення *антикооперативних настроїв* і водночас вкладала у кооперації кошти з метою отримання власних прибутків. Нерідко кооперації використовували як канал переводу безготівкових коштів (які були на рахунках держпідприємств і використовувалися лише для банківськи взаєморозрахунків всередині держсектора) в готівку. *«Живі гроші»*, не підкріплені товарною масою, попадали в руки, викликаючи інфляцію. Це слугувало

додатковим чинником провалу економічної реформи і розпаду існуючої економічної системи.

5. Становище у сільському господарстві

Схоже розвивалися процеси і в аграрному секторі економіки. У 1986 р. була ухвалена спільна постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР *«Про дальше вдосконалення економічного механізму господарювання в агропромисловому комплексі країни»*. Ніяких помітних зрушень у сільському господарстві ця постанова не забезпечила. Все звелось до створення додаткової управлінської структури – Держагропрому – своєрідної бюрократичної «надбудови» над колгоспами, радгоспами і переробними підприємствами.

Створення Держагропрому з його розгалуженою системою на місцях не ослабило продовольчу проблему, хоча центральні відомства з властивим їм казенним оптимізмом рапортували про помітне збільшення об'єму продукції в агропромисловому секторі: протягом 1986-1988 рр. на 3, 6%. Насправді збільшення було *фіктивним*, бо обліковувалися не реальні об'єми товарної продукції, а їх вартість, яка в умовах швидкого зростання цін не відбивала динаміку товарної маси.

Гострота продовольчого питання була додатковим чинником росту соціальної напруженості в суспільстві і змушувала керівництво шукати виходу з кризи. В 1989 р. було прийняте рішення щодо розвитку на селі альтернативних форм господарювання – селянських (фермерських) господарств, поширення різних форм оренди, утворення кооперативних колективів. Та реальних результатів це не дало. Колгоспно-радгоспне керівництво чинило опір впровадженню нових форм господарювання на селі. Блокуючись із консервативними елементами в партійних верхах, воно відкинуло пропозицію визнати приватну власність на землю.

5. Боротьба навколо економічної реформи 1990 р.

В 1990 р. боротьба навколо економічної реформи вкрай загострилася. Головним її питанням стало можливість співіснування ринку і соціалізму, господарської свободи і державного контролю.

У травні 1990 р. Рада міністрів СРСР опублікувала програму реформи, яку підготувала комісія під проводом академіка Л. Абалкіна, відомого радянського економіста. Програма передбачала поступовий – протягом 1991-1995 рр. - перехід до ринкових відносин під жорстким контролем держави. Верховна Рада відкинула реформу, бо вона передбачала підвищення цін.

Паралельно працювала також комісія під керівництвом академіка С. Шаталіна і заступника голови Ради міністрів СРСР Г. Явлінського. Вона готувала значно радикальніший план переходу до ринку за чітко визначений термін – 500 днів. Її пропозиції також не були прийняті. Врешті-решт, були затверджені «Основні напрямки стабілізації народного господарства і переходу до ринкової економіки». Це був нежиттєздатний симбіоз кількох варіантів переходу до ринку з переважанням директивних методів. Але директиви вже не діяли. Почався економічний параліч.

В цих умовах до крайності загострилася криза постачання населення. Чутки про збільшення цін викликали ажіотажний попит і змели з прилавків магазинів всі товари.

6. Погіршення економічного становища в 1990 рр.

Поглиблення кризи в економіці проявилось у наростанні темпів інфляції, збільшенні дефіциту державного бюджету. Карбованець перестав виконувати свої функції. Надзвичайного поширення набувають натуральні, або, як їх стали називати, *бартерні обміни*. Підприємства бажали одержати за свою продукцію реальні цінності, а не радянські карбованці, які інакше як «дерев'яними» вже й не називали. За цих умов продукцію направляли насамперед туди, звідки поступали матеріали чи сировина, а не туди, де вона була вкрай необхідна для продовження чи завершення технологічного процесу. Спочатку області, а потім уже й регіони та республіки стали вимагати від підприємств, які

знаходилися на їхній території, виконувати перш за все замовлення для свого району, а вже потім для інших замовників. Внаслідок цього одне за одним почали зупинятися підприємства союзного підпорядкування. В економічному фундаменті радянської імперії, який офіційно називали «єдиним наподоногосподарським комплексом», з'явилися численні тріщини.

Втрачаючи важелі впливу, центр робив все, що міг. У вересні 1990 р. М. Горбачов видав президентський указ, який зобов'язував зберегти заплановані на четвертий квартал 1990 р. і на весь 1991 р. господарські зв'язки. До «неслухняних» передбачалося застосовувати надзвичайно серйозні санкції – штрафи, втручання прокуратури. Але цей указ не виконувався, і 14 грудня 1990 р. Президент змушений був підписати новий указ, у якому говорилося про необхідність виконання попереднього.

Усе це в комплексі призвело до логічного результату: в 1990 р. вперше за повоєнні роки національний дохід України зменшився на 1,5%. В цілому по СРСР зниження становило 4,0%, в Російській Федерації – аж 5,5%. Економічні можливості радянської системи були повністю вичерпані. План, який був основою розвитку радянської економіки, втратив значення мобілізуючого та загальнообов'язкового для виконання документа. Союзні міністерства й відомства, не знаходячи рецептів виходу з кризи, що насувалась, на цей період самоусунулись від управління економікою. За цих умов вирішення всіх економічних проблем лягло на керівництво республіки, яке було до цього не готове.

7. Фінансова криза і життєвий рівень населення України

Невдачі у реалізації реформ, подальше погіршення ключових показників розвитку економіки, доповнене прагненням союзних структур зберегти свою владу над республікою, негативно позначилися на фінансовому становищі та стали однією з основних причин інфляції і масового знецінення грошей, що боляче вдарило по достатку мільйонів українців.

Внаслідок перших господарських перетворень підприємства і колгоспи дістали певну свободу у вирішенні одного з найважливіших питань – формування фонду заробітної плати, яка швидко зростала. Однак результатом підвищення зарплати стало поступове знецінення грошей, не забезпечених товаром. Навіть те, чого було завжди вдосталь, ставало дефіцитом. У містах виникли черги за макаронними виробами, крупами, милом, цукром. Зникла зубна паста, сигарети. Наприкінці 1988 р. розрив між грошовою і товарною масою в Україні збільшився до 10 млрд. крб. і мав тенденцію до невпинного зростання.

Це викликало розбалансованість споживчого ринку. Поряд із цим, активно зростало вивезення товарів за межі республіки, процвітав «чорний ринок».

Центр відреагував на ці процеси надзвичайно своєрідно.

1 жовтня 1989 р. ЦК КПРС ухвалив рішення підвищити платню працівникам партійного апарату на 50–100%. При цьому за ними збереглися усі пільги, якими вони користувалися інколи за символічну плату.

В січні 1991 р. новий прем'єр - міністр СРСР В. Павлов провів грошову реформу: відбувся обмін старих п'ятидесяти - і сторульбових купюр на нові. Невдози була також проведена реформа роздрібних цін, в результаті якої вони помітно піднялися. Збільшилася номенклатура товарів, які реалізувалися населенню по договірних (вільних) цінах. При цьому, вклади громадян в Ощадбанку (а це величезна сума) можна було отримувати лише з кінця 1991 р. За цей час гіперінфляція з'їла заощадження. Таким чином, купівельна спроможність населення, а значить і його життєвий рівень, були знижені. В той же час, номенклатурні верхи зберегли всі свої переваги.

Параліч командної економіки призвів до падіння життєвого рівня населення України і став катализатором його суспільної активності. Все більше людей вбачало вихід із ситуації у розширенні прав України, її самостійності в економічній сфері. Але це означало корінну зміну взаємовідносин союзного центру і республік.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. У чому проявилася в 1982–1985 рр. недосконалість радянської політичної системи, її глибока криза?
2. Охарактеризуйте становище України за правління Ю. Андропова та К. Черненка. Що змінилося в республіці за час їхнього перебування при владі?
3. Як ви оцінюєте значення квітневого (1985) пленуму ЦК КПРС? Що означав курс на «прискорення»? Що було його метою?
4. Дайте визначення поняттям «прискорення» і «перебудова».
5. Охарактеризуйте рішення XXVII з'їзду КПРС і XXVII з'їзду КП України.
6. Чому плани вирішення соціальних проблем, накреслені після квітневого (1985) пленуму ЦК КПРС, можна назвати утопічними?
7. Якою була мета курсу на «прискорення» у сфері промисловості? Чому цей курс не дав очікуваних результатів?
8. Які негативні тенденції економічного життя посилювалися в другій половині 80-х років?
9. Що таке «держприймання» і чому воно не дало очікуваних результатів?
10. Чому реформування 1986-1987 рр. бажаного результату?
12. Що нового в економічне життя внесла поява кооперативного сектора?
13. Охарактеризуйте становище в сільському господарстві України в другій половині 80-х років.
14. У чому суть планів виходу з кризи Л. Абалкіна і С. Шаталіна? Чому ці плани не були прийнятні?
15. Чому рубль в 1990 р. фактично втратив свою роль і підприємства стали переходити на «бартер»?
16. Чому вересневий (1990 р.) указ Президента СРСР про відновлення економічних зв'язків не був виконаний?
17. Як ви розумієте ідею республіканського госпрозрахунку?
16. Розкрийте механізм впливу реформи Павлова на життєвий рівень населення.

ДОКУМЕНТИ

1. З постанови ЦК КПРС «Про заходи щодо посилення боротьби з нетрудовими доходами»

Травень 1986 р.

...Имеется немало фактов, когда люди получают нетрудовые доходы, занимаясь хищениями, спекуляцией, взяточничеством, другими видами деятельности, некоторые из них используют в целях наживы принадлежащие государству машины и механизмы, транспортные средства, жилую площадь, топливо, сырьё и материалы. На предприятиях и в учреждениях торговли, бытового, коммунального, медицинского обслуживания, в учебных заведениях допускаются факты вымогательства дополнительной платы за оказание услуг, присвоение выручки, обмана граждан, протекционизма. Стремление к стяжательству, легкое отношение к жизни не встречают осуждения в отдельных советских семьях.

Такие несовместимые с социалистическим образом жизни уродливые явления идут вразрез с интересами трудящихся, вызывают справедливое возмущение советских граждан.

...Поставить дело так, чтобы взяточники, казнокрады, мздоимцы, несуны и другие любители легкой наживы за счёт общества были окружены всеобщим презрением, знали о неотвратимости наказания за свои деяния. Шире использовать систему деклараций*, другие виды контроля за законностью доходов граждан. Укрепить паспортный режим в городах и населённых пунктах.

...Усилить партийный контроль за деятельностью администраций предприятий, учреждений и организаций в этом направлении.

Правда. – 1986. – 28 мая.

2. Передова стаття газети «Правда» про «держприймання»

...Введение госприемки вызвало повышение трудоемкости изделий, удлинит цикл их изготовления, поставило новые требования к организации производства и труда, уровню

руководства. Но ведь другого ожидать было нельзя. Тут не предаваться надо воспоминаниям о былой вольготной жизни, не уповать на грядущие послабления, а засучив рукава наводить у себя порядок. Каждому предприятию для этого нужно реализовать конкретные, продуманные научно-технические мероприятия. Ведь опыт Минского автозавода, Сумского производственного объединения, Днепропетровского комбайнового завода да и многих других предприятий и объединений убедительно подтверждает: введение госприемки умелые руководители и передовые трудовые коллективы оборачивают только на пользу производству, находя и устраняя с ее помощью разные огрехи и недоработки. Конечно, высокая культура труда и производства не приобретается с ходу. Но альтернативы нет, надо этой культуре учиться, обретать ее. Так диктует время.

Правда. – 1987. – 15 сентября.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

Використовуючи зміст постанови ЦК КПРС «Про заходи щодо посилення боротьби з нетрудовими доходами» і матеріали підручника, підготуйте повідомлення на тему «Боротьба з нетрудовими прибутками і плани прискорення соціально-економічного розвитку країни: розрахунки і прорахунки».

Документ № 2.

- а) Що передбачало «держприймання»?
- б) Чому «держприймання» «вызвало повышение трудоемкости изделий, удлинито цикл их изготовления»?
- в) Чому ринкова економіка західних країн обходилась без «держприймання»?
- г) Які обставини примусили відмовитися від «держприймання»?

§ 2. НАРОСТАННЯ АКТИВНОСТІ. ЗМІНИ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ

1. Наскільки самостійним було українське керівництво у визначенні політичного курсу УРСР? 2. Що свідчило про наростання кризових явищ у суспільно-політичному житті УРСР 70-х – початку 80-х років?

1. Спроби оздоровлення суспільно-політичного життя

Провал політики економічного «прискорення», яку партійно-державне керівництво СРСР обрало в економічній сфері, наштовхувало московських реформаторів на думку, що при незмінних соціально-економічних відносинах, не роблячи реальних кроків у бік хоча б мінімальної демократизації суспільних відносин, вийти на рівень розвинутих країн Заходу неможливо. Виникла ідея «поглиблення перебудови». Але йшла по цьому незвичному для себе шляху, влада дуже обережно.

Так, лише наприкінці 1986 р. з горьківського заслання до Москви повернули всесвітньо відомого російського правозахисника, вченого з світовим іменем академіка А. Сахарова. Поступово почали і звільняти і політв'язнів. Характерно, що репресовані за «антирадянську діяльність» в Україні були випущені на волю пізніше, ніж російські дисиденти. Як правило, вони одержували принизливу пропозицію написати прохання про помилування.

З ініціативи партійних верхів відбувалося певне оновлення апарату, його «очищення» від корумпованих елементів і найконсервативніших представників застійних часів. З'являється практика виборів партійних керівників таємним голосуванням альтернативно, з кількох кандидатур. 12 березня 1987 р. Президія Верховної Ради УРСР прийняла безпрецедентне у радянській історії рішення про проведення в експериментальному порядку виборів до місцевих рад народних депутатів по багатомандатних виборчих округах. Це дало можливість на більш демократичних засадах провести вибори до місцевих рад.

У 1987 р. був започаткований експеримент з впровадженням виборних засад в управлінні державними промисловими підприємствами. Всього у республіці було обрано понад 2 тис. директорів підприємств і десятки тисяч керівників середньої ланки.

Своєрідним узагальненням цих змін і планом на майбутнє була книга М. Горбачова, опублікована у 1987 р., «Нове політичне мислення для нашої країни і всього світу». В книзі обґрунтовувалися незвичні для ортодоксальних комуністів ідеї єдності людської цивілізації, пріоритету загальнолюдських цінностей над класовими, ідеї мирного співіснування, ядерного роззброєння, гласності і плюралізму.

Усвідомлення необхідності «поглиблення перебудови» засвідчила робота пленумів ЦК КПРС, які відбулися у 1987 р., виступи М. Горбачова, інших керівників партії і держави, публікації відомих економістів, філософів, публіцистів. Про зміни, які відбувалися в СРСР, почали говорити як *«про революційні»*. У контексті пошуків виходу з кризи в партії і суспільстві інтенсивно відбувалося переосмислення історичного минулого, критичний аналіз створеного в СРСР соціально-економічного устрою. Вже на червневому (1987) пленумі ЦК КПРС у ході дискусії було визнано *неспроможність існуючої концепції «розвинутого соціалізму»*.

На сторінках науково-публіцистичних видань, головним чином московських, радянська система визначалася як система *«казарменого, державного соціалізму»*, *«напівфеодального»*, а подекуди і просто *«феодального соціалізму»*, *«глухий кут історії»*, що встановлювався методом терору та репресій.

Не залишилося поза увагою і питання стосовно ролі КПРС, з діяльністю якої було пов'язане все радянське минуле країни. На жовтневому (1987) пленумі ЦК КПРС, присвяченому оцінці більшовицької революції 1917 р., М. Горбачов назвав побудований у СРСР лад *«деформованим соціалізмом»*. Через кілька місяців, у лютому 1988 р., він проголосив відмову *«від догматичної, бюрократичної спадщини»*, яка «не має нічого спільного ні з марксизмом-ленінізмом, ні зі справжнім соціалізмом».

Що ж стосується «справжнього соціалізму», про існування якого говорив М. Горбачов, то поступово вимальовувався його образ як гуманного, демократичного устрою. Саме такий соціалізм, який нещодавно оцінювався в радянському суспільствознавстві як «реформістська теорія», оголошувався ідеалом, метою Комуністичної партії.

Однак, перетворення КПРС в демократичну партію соціал-демократичного зразка не відбулося. Навіть останній, XXVIII з'їзд КПРС, який відбувся влітку 1990 р., прийнявши програмну заяву «До гуманного, демократичного соціалізму», проголосив КПРС партією «соціалістичного вибору і комуністичної перспективи». Правда, ця перспектива відсувалася на невизначене майбутнє.

Але програмна заява КПРС так і не стала платформою, яка б об'єднала все суспільство, чи навіть – усіх комуністів. Перебудова супроводжувалась диференціацією інтересів різних груп населення, які не могли бути передбачені в програмі однієї партії. Оцінюючи історичний досвід СРСР, частина населення (насамперед інтелігенція) стала схилитися до висновку, що справа не в деформації марксистсько-ленінського вчення, а в утопічності, неможливості реалізації комуністичних ідей взагалі. У вирі усіх цих подій перебувала Україна.

2. Падіння авторитету Компартії України

Події в політичному житті України на початку горбачовської здавалися далеким відгомонам того, що відбувалося у Москві і деяких інших регіонах СРСР.

До кінця 1980-х років сподівання на демократизацію життя в Україні пов'язувалося з Москвою, «перебудовою» у центрі СРСР. За цих умов, на фоні зростаючої відкритості центральної влади, авторитет республіканських партійно-державних структур падав.

Особливо яскраво продемонстрував це XXVII з'їзд Комуністичної партії України (лютий 1986 р.), який за рішеннями й характером обговорюваних питань мало чим відрізнявся від «застійного» XXVI з'їзду КПУ, який відбувся до «перебудови».

Чому ж КП України, яка налічувала понад 3 млн. членів, не тільки не змогла очолити складні й суперечливі процеси перетворень у республіці, а й від самого початку гальмувала їх? Чому Україна, яка за Конституцією СРСР визнавалася суверенною державою з правом

виходу з Союзу, не спромоглася сформулювати свою, самостійну позицію хоча б стосовно найзлободенніших, життєво важливих для України питань?

Для цього було кілька причин.

Перша. Ще з кінця 20-х років над Компартією України, як дамоклів меч, висіла підозра в «націоналізмі». Будь-яка спроба полегшити життя народу України без вказівок із Москви або без погодження з нею, оцінювалися як прояв націоналізму і нещадно каралися.

Друга. За статутом КПРС і традиціями, які склалися, розробка теоретичних та загальнополітичних питань – це прерогатива ЦК КПРС, його політбюро. Завдання республіканських парторганізацій – лише виконувати відповідні рішення центральних органів партії. ЦК КП України міг лише надсилати до Москви свої пропозиції і не мав права самостійно приймати рішення, які виходять за межі діючих постанов та інструкцій ЦК КПРС. Не мав такого права і з'їзд Компартії України.

Третя. Упродовж десятиліть у республіканському партійно-державному апараті виробився своєрідний периферійний тип мислення – «провінціалізм», який не дозволяв або дуже ускладнював оперування загальносоюзними, міжнародними, загальнодержавними категоріями. Таке світосприйняття нав'язувалося інтелігенції, діячам науки, мистецтва, республіканській пресі, телебаченню тощо.

Зазначені причини унеможлилювали трансформацію Компартії України у національно-комуністичну організацію як провідну політичну силу суверенної України. Вона стала програвати у боротьбі зі своїми політичними опонентами ще до того, як останні оформилися в партії та масові рухи. Реакція КП України на найгостріші проблеми життя республіки, зокрема, *екологічну і збереження української мови і культури*, свідчила про нерозуміння тенденцій суспільного розвитку і настроїв народних мас, втрату можливостей належно на них впливати.

3. Комуністичний режим й загроза екологічної катастрофи в Україні

Непродумана надіндустріалізація Нижньої Наддніпряни та Донбасу, інтенсивне спорудження штучних «морів» на Дніпрі доповнилося в 70–80-ті роки побудовою мережі атомних електростанцій у безпосередній близькості від великих міст. На Україну, яка займала менше 3% території СРСР, припадало майже 25% всіх шкідливих виробництв. Серед міст СРСР з найвищим рівнем забруднення атмосфери кожне п'яте було розташоване в Україні. У 78 містах республіки шкідливі речовини в атмосфері перевищували гранично допустимі норми в 60 разів, у 76 містах забрудненість питної води перевищувала норми у 12 разів.

Особливо гостро відчули жителі України своє безправ'я в умовах екологічної катастрофою світового масштабу стала аварія на Чорнобильській АЕС в ніч з 25 на 26 квітня 1986 р. Аварія призвела до небаченого забруднення біосфери, радіоактивного опромінення тисяч людей. В перші дні після катастрофи померло декілька десятків людей. Станом на 1990 р. 64 тис. чол., які брали участь в ліквідації катастрофи («ліквідатори»), стали інвалідами, 7 тис. померли.

За вказівками парткерівництва ретельно приховувалися страшні розміри і жахливі, ще до кінця не вивчені і не пізнані наслідки катастрофи на Чорнобильській АЕС. Причому, якщо М. Горбачов на ювілейних урочистих зборах у листопаді 1987 р. в своєму виступі приділив увагу і Чорнобильській трагедії, то В. Щербицький через місяць у доповіді, присвяченій 70-річчю встановлення радянської влади в Україні, про неї навіть не згадував. Правда про причини й трагічні наслідки катастрофи на повний голос зазвучала в устах опозиції, яка негайно виставила відповідний рахунок Компартії України та її уряду.

Стало ясно, що рішення про замовчування наслідків аварії приймалося в Москві. Було гірко усвідомлювати, що керівництво республіки виявилось неспроможним переступити через ці заборони і захистити своє населення. Виявилось, що це керівництво не має на рідній землі жодних повноважень. Коли розглядалося питання, чи проводити першотравневу демонстрацію 1986 р., чи утриматися від неї, В. Щербицький заявив: *«Він (Горбачов) сказав: якщо зірвеш демонстрацію, виключимо із партії».*

Виникало багато запитань, на які всі шукали відповіді. Ядерна катастрофа відкрила мільйонам українців очі на колоніальне *по-суті* становище їх республіки. Її наслідки стосувалися усіх жителів України, незалежно від соціального статусу, професії, політичних поглядів, національності, віку і статі. Поняття «Чорнобиль» стало алегорією. Заговорили про «духовний Чорнобиль», «мовний Чорнобиль», «культурний Чорнобиль» і т. ін. Питання про Чорнобиль стало одним з центральних в протистоянні українських опозиційних сил з комуністичним керівництвом Москви і Києва. Чорнобиль посилив активність українства, яке за умов деградації союзних структур, з одного боку, лібералізації і духовного розкріпачення суспільного життя, з іншого боку, стало задумуватися над своїм становищем і ставити питання, як його можна змінити.

4. Компартія і русифікація України

Інше важливе питання, значення якого так і не збагнуло керівництво України, – це питання національного самозбереження.

Усім було відомо, що впродовж десятиліть наступ загальносоюзних чиновників на українську культуру відбувався за сприяння тієї ж Компартії України, яка за будь-яку ціну прагнула продемонструвати центрові свій «інтернаціоналізм». У результаті мільйони українців відмовилися від української мови, національної культури, не сприйнявши як слід і культуру російську.

Тоталітарний режим не був зацікавлений у розвитку національних культур, бо значно легше управляти однорідною «народною масою», «радянським народом», аніж мати справу окремо з кожною нацією. Тому й міжнаціональні відносини в Україні, як і в інших республіках будувалися не на природній, культурній, духовній основі, а на основі політичній, ідеологічній. А в цьому крилась серйозна небезпека для міжнаціональних відносин, бо надмірна їх політизація може ледве не кожен соціальну проблему швидко перетворити на національну.

З іншого боку, лише розвиток національних культур і зростання загальної культури створюють природну основу для цивілізованих міжнаціональних відносин, взаємної поваги та дружби між націями і народами. Крім того, загальний культурний рівень нації є однією з необхідних умов оволодіння надбаннями науково-технічної революції, і навпаки, занепад культури загрожує витісненням нації на узбіччя світового прогресу.

Однак, незважаючи на нові тенденції і суспільні потреби, Компартія, уряд України продовжували проводити традиційну політику «інтернаціоналізму», яка в реальному житті зводилася до русифікації українців та представників інших національних груп України.

У результаті прапор національного відродження українців, євреїв, поляків, росіян, представників інших національних меншин в Україні підняла не Компартія і уряд України, а опозиційні сили, що забезпечило їм досить широку підтримку і симпатії в масах.

Керівництво КП України було неспроможне знайти шляхи вирішення інших гострих питань життя республіки. Таким чином, події в Україні перестали бути підконтрольні компартійній верхівці та вищим державним інституціям.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що було зроблено в другій половині 80-х років для оздоровлення суспільно-політичного життя? Як це стосувалося України?
2. Чим було викликано поглиблення «перебудови» в 1987 р. і в чому воно проявилось?
3. Які були причини падіння авторитету Компартії України в другій половині 80-х років?
4. Як відреагувало керівництво ЦК КПУ, уряд республіки на Чорнобильську катастрофу 1986 р.? Чим була зумовлена така незрозуміла для народу позиція?
5. Чим пояснювалася консервативна позиція КПУ, уряду України в питаннях національного відродження українців та інших народів республіки?

Документи

1. Український дисидент Юрій Бадзьо про свою відмову написати на адресу Президії Верховної Ради СРСР прохання про помилування

Сибір, 12.07.1987

Умови, запропоновані нам, були дуже суворі. І все-таки об'єктивно історична ціна компромісу була висока: хто кого реабілітує. Влада, проголосивши такий крутий поворот у своїй політиці і зробивши реальний крок у новому напрямку (гласність – така, яку маємо, – це вже реальність, нова, краща реальність), не знайшла за можливе відновити справедливість щодо нас. Ми, погодившись на запропонований нам вихід із становища, тим самим погоджувались з колишнім ставленням до нас, з офіційним поглядом (до того ж і з теперішнім! Він ні в чому не змінився) на нашу поведінку. Тобто об'єктивно виправдовували застосовані до нас репресії. Тобто схвалювали і стверджували консервативну інерцію в політиці нового керівництва...

Сучасність (Мюнхен). – 1988. – Ч.І. – С. 107–109.

2. Помічник В. Щербицького В. Врублевський про Чорнобильську катастрофу

На чернобыльской аварии лежит черное пятно системы, роковое пятно режима. И, к сожалению, его ничем не смывает. Мы пожинаем плоды системы, которая создала монополию в науке, породившей признанные ныне конструктивно недоработанными и потенциально взрывоопасными реакторы большой мощности РБМК-1000. Плоды системы, которая исходила не из приоритета личности, а во главу угла ставила интересы класса, массы, что не могло не привести к пренебрежению жизнью индивида. Это несмываемое пятно того режима, который игнорировал предупреждения, подчинялся требованиям сиюминутной выгоды глобальную и национальную безопасность. Подобный подход нашел свое концентрированное выражение в пресловутом замечании, высказанном на пресс-конференции председателем Госкомиссии Щербиной по поводу аварии «Наука требует жертв!...».

...Волею истории чернобыльский «эксперимент» произошел в стране, которая сама стала полигоном для социального эксперимента, начавшегося в 1917 году. И, как уже говорилось, это далеко не случайно. История мстит... И снова возникает сакраментальный вопрос: кто виноват?

...Щербицкому ныне инкриминируют, что он не запретил первомайскую демонстрацию, совершив тем самым преступление перед собственным народом. Осмелюсь заявить, что о размерах истинной угрозы ему известно не было...

Врублевский В. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. – К.: Довіра, 1993. – С. 206–207, 208, 210, 211.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

Дайте моральну оцінку відмові Юрія Бадзьо написати прохання про помилування. Врахуйте, що деякі видатні дисиденти, зокрема А. Сахаров, рекомендували подати такі прохання, щоб швидше включитися в перебудовчі процеси і сприяти демократизації суспільства.

Документ № 2.

Чи згодні ви з оцінкою В. Врублевським причин Чорнобильської катастрофи? Наскільки об'єктивно оцінює помічник першого секретаря ЦК КП України позицію свого шефа після аварії?

§ 3. ПОЧАТОК ДЕМОНТАЖУ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ

Згадайте:

1. В чому суть політико-ідеологічної кризи радянської системи 70–80-х років? 2. Коли законодавчо в СРСР була закріплена однопартійна система? 3. Як це вплинуло на політичний розвиток суспільства?

1. Спроби реформування політичної системи СРСР

Всеволоддя КПРС, яка і в умовах «перебудови» залишалася стержнем усієї політичної системи СРСР, було головним гальмом перебудовних процесів. Ініціатори реформ поступово приходили до усвідомлення цієї істини. Як наслідок, наростало переконання, що без впровадження демократичних методів управління, які домінували в цивілізованому світі, країна не має шансів вийти з кризи.

Як наслідок, у липні 1998 р. відбулася XIX конференція КПРС, у рішеннях якої, серед іншого, передбачалося *«відкрити максимальний простір самоврядування суспільства, створити умови для повного розвитку ініціативи громадян, представницьких органів влади, партійних і громадських організацій, трудових колективів»*. У листопаді (1988) пленум ЦК КПРС розглянув питання *«Про заходи щодо здійснення політичної реформи в галузі державного будівництва»*. На сесії Верховної Ради СРСР, яка зібралася після пленуму, було вирішено ґрунтовно змінити структуру, порядок формування та зміст роботи вищих органів влади. Вищим законодавчим органом держави оголошувався З'їзд народних депутатів. Метою цих змін було оголошено *«відновлення повновладдя Рад»*. Передбачалося забезпечити поступовий перехід влади на всіх рівнях від бюрокритазованого партапарату, якому вона безроздільно належала, до виборних конституційних органів. У свідомості ініціаторів *«перебудови»* домінувала думка, що КПРС, якщо вона очолить процес реформування політичної системи СРСР, залишиться в авангарді політичного життя країни.

Наприкінці березня 1989 р. відбулися вибори народних депутатів СРСР. Але Закон, який готували партократи, залишав можливість, маніпулюючи громадською думкою, формувати бажаний для них склад депутатського корпусу. Право направляти делегатів на з'їзд без виборів дістали партія, громадські організації – в тому числі 100 чоловік від КПРС, дещо менше від комсомолу, профспілок, ветеранських організацій тощо.

Однак, незважаючи на це, делегатами з'їзду обрано і представників від демократичних сил України. Серед них, зокрема, письменники Р. Братунь, Д. Павличко, Ю. Щербак, В. Яворівський.

У травні–червні 1989 р. відбувся I з'їзд народних депутатів СРСР. На ньому було сформовано двопалатну Верховну Раду СРСР. Було введено посаду Голови Верховної Ради СРСР, на яку обрано М. Горбачова, котрий одночасно з тим залишився генеральним секретарем ЦК КПРС.

З'їзд доручив Верховній Раді СРСР підготувати найближчим часом законодавчі акти, у яких би знайшов конкретний і послідовний вираз *принцип повновладдя рад*. Однак перші дні роботи З'їзду народних депутатів показали його неспроможність вирішити завдання, що постали. Закони, прийняті депутатами, запізнювалися, були половинчасті й до того ж не виконувалися. Партійно-державний апарат неохоче здавав позиції, прагнучи утримуючи керівництво всіма сферами економіки, політики та культурного життя держави. У народі зростало розчарування, зневіра у спроможність комуністичного керівництва, яке у народі одержувало узагальнюючу назву «партократія», вивести країну з кризи. У суспільстві посилювалось розуміння того, що лише за умов політичного плюралізму і багатопартійності можна створити реальну противагу закостенілим державним і компартійним структурам.

У лютому 1990 р. після тривалої й напруженої політичної боротьби пленум ЦК КПРС на вимогу З'їзду народних депутатів нарешті погодився виключити з Конституції СРСР статтю 6, що закріплювала керівну роль КПРС у радянському суспільстві. Отже, партія визнавала політичний плюралізм і багатопартійність як необхідну передумову нормального суспільного розвитку і власного оновлення. III з'їзд народних депутатів прийняв з цього питання відповідне рішення. Тепер не лише КПРС, а й інші політичні партії та громадські організації та масові рухи через своїх представників, обраних до рад народних депутатів, діставали можливість впливати на державні справи.

2. Поява незалежних громадських структур і розгортання «мітингової» демократії

З початком «перебудови» відбувається швидка політизація суспільної свідомості. Не чекаючи офіційних дозволів, громадські активісти стали формуватися незалежні від владних структур і КПРС (так звані *неформальні*) громадські об'єднання, які відображали настрої й інтереси різних соціальних верств.

Ще у серпні 1987 р. в Києві розпочав роботу Український культурологічний клуб (УКК). У ньому активно співпрацювали представники демократичної інтелігенції, дисиденти, колишні політв'язні. Роботу УКК висвітлювала самвидавська преса, про неї детально розповідали радіостанції «Свобода», «Голос Америки» та ін. Офіційні газети гостро критикували роботу клубу, але це лише посилювало його популярність, інтерес до нього різних прошарків суспільства. На відкриті репресії проти УКК власті не наважилися.

В 1987 р. у Львові було засноване «Товариство Лева», в 1988 р. – в Київському університеті – неформальне товариство «Громада».

Ще на початку 1988 р. відновила роботу Українська гельсінська спілка (УГС). Декларація принципів УГС проголошувала необхідність створення суверенної України і захист громадянських прав особистості. Лідером УГС став Л. Лук'яненко, звільнений з ув'язнення в грудні 1988 р. У 1988 р. філії УГС існували в ряді регіонів України. Українська гельсінська спілка стала найавторитетнішою опозиційною групою.

Важливою подією в житті республіки стала поява восени 1988 р., вже після XIX партконференції, незалежних від компартійних структур політклубів. Їхні учасники, переважно молодь, намагалися самостійно, без «спрямовуючого» втручання парткомів, розібратися в актуальних проблемах суспільного життя, проаналізувати різні, у тому числі й буржуазні, «антикомуністичні» концепції та погляди в галузі політики, філософії, історії, економіки.

Водночас зростає соціальна активність молоді. Окрім названих політклубів, які сформувались практично в усіх вищих навчальних закладах, започатковується процес об'єднання відокремлених молодіжних організацій.

Наприкінці 1989 р. у Києві організаційно оформилась Українська студентська спілка. Вона виступила за ліквідацію викладання у вузах марксизму-ленізму, скасування парткомів та передачу функцій монополіста молодіжного руху – комсомолу асоціації молодіжних організацій різного спрямування. У Харкові влітку 1989 р. започатковує роботу Спілка незалежної української молоді (СНУМ), ряд демократичних молодіжних організацій формується в інших містах України.

У республіці набули поширення «самвидавські» газети і журнали. Частина з них друкувалася за межами України і віддзеркалювала загальносоюзні проблеми, інші готувалися в республіці. В'ячеслав Чорновіл ще в 1987 р. відновив видання «Українського вісника».

В цих умовах, після тривалого тотального контролю над усіма проявами громадської активності, коли та збори і демонстрації трудящих організовано виводили виключно з нагоди революційних свят, почалися масові несанкціоновані виступи. Вони стали індикатором руйнування тоталітарної системи, важливою ланкою формування громадянської і національної свідомості широких верств населення.

Лише наприкінці 1988 – на початку 1989 р. в Україні пройшло 1200 неконтрольованих владою мітингів, у яких взяло участь понад 13 млн. чоловік. «Мітингова демократія» стала реальною силою, дієвим механізмом, що впливав на зміни в суспільстві та на оцінки його становища. Україна вставала з колін. Провідною темою виступів на мітингах були питання демократизації суспільства та національного відродження.

Тема національного відродження виразніше звучала саме в Західній Україні тому, що рівень національної свідомості українців там виявився вищим, ніж у центральних чи східних областях.

Не випадково саме в Західній Україні комуністичне партійно-державне керівництво вперше спробувало силовими методами придушити наростання народної активності. 4 серпня 1988 р., вже після XIX партконференції, загін міліції особливого призначення розігнав несанкціонований мітинг у Львові. Десятки людей були побиті. Було очевидно, що

розправа викликана страхом влади перед неконтрольованою активністю народу і прагненням стримати її.

Та бажаного результату власті не досягли. Зі Львова мітингова хвиля покотилася на Схід. У Києві 13 листопада 1988 р. відбувся 20-тисячний мітинг, присвячений екологічним проблемам. Було порушено питання про притягнення до відповідальності посадових осіб за приховування справжніх наслідків Чорнобильської катастрофи. Екологічні мітинги пройшли в багатьох містах України. Як і в усіх попередніх випадках, влада не наважилася заборонити їх.

Хвиля «мітингової демократії» докотилася і Донбасу, де 1989 р. почалися шахтарські страйки. Головною причиною страйків була невирішеність багатьох економічних і соціальних питань. 250 з 400 шахт Донбасу працювали без реконструкції, їхня технічна оснащеність була надто низькою. Частка ручної праці шахтарів складала більше 53%, високою була смертність від нещасних випадків. Постійно зростав робочий день. Замість офіційних 6 годин він іноді становив 10–11 годин.

Страйк розпочався 15 липня 1989 р. на шахті «Ясинуватська-Глибока». Через кілька днів страйкувало вже 193 шахти. У деяких місцях поряд з економічними (підвищення зарплати і поліпшення умов праці) висувалися й політичні вимоги.

З часом страйкова боротьба посилилась. Відмінною рисою страйків цього періоду стала політизація вимог. Шахтарі, колективи інших галузей господарства, які їх підтримали, вимагали ліквідації парткомів на підприємствах, націоналізації майна КПРС, відставки уряду, деполітизації правоохоронних органів.

Масові виступи шахтарів розхитували основи тоталітарної системи. Вперше за роки радянської влади робітники, які вважались провідною силою суспільства, відкрито продемонстрували, що їхні інтереси розходяться з інтересами Комуністичної партії, тоталітарної держави. З іншого боку, масові виступи робітників примусили владу інтенсифікувати пошук виходу з економічної кризи.

4. Криза Компартії України. Початок багатопартійності

На відміну від Москви, де динаміка політичних процесів проходила в цей період з великою інтенсивністю, в Україні продовжував панувати «застій». Його пов'язували в першу чергу з ім'ям першого секретаря ЦК Компартії республіки В. Щербицького, котрий масовою свідомістю сприймався як один із «стовпів застою».

Життя неминуче ставило питання про його відставку, тим більше, що з такими вимогами до генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова звертався цілий ряд українських політиків та представників інтелігенції.

28 вересня 1989 р. в Києві відбулася давно очікувана подія: на пленумі ЦК КПУ, який проходив за участю М. Горбачова, «у зв'язку з виходом на пенсію» було увільнено від обов'язків першого секретаря і члена політбюро ЦК КП України В. Щербицького. Таємним голосуванням першим секретарем ЦК республіки обрано В. Івашка, початок партійної кар'єри якого пов'язаний з Харковом.

За умов, що склалися, втрата Компартією України монополії на владу через внутрішню слабкість лише прискорила її кризу. У 1990–1991 рр. її залишили сотні тисяч членів. Однак і після цього в її складі залишалося понад 3 млн. чол. Але тієї монолітної єдності, яка була властива КП України раніше і яка підтримувалася жорстоким придушенням будь-якого інакodomства в партії і в суспільстві, наприкінці 80-х років уже не було.

У січні 1990 р. в КПРС з'явилася група реформаторів, що оформилася в Демократичну платформу. Головною метою вона оголосила перетворення КПРС на партію парламентського типу. На загальносоюзній конференції Демократичної платформи в КПРС, що відбулася в середині червня 1990 р., більшістю голосів було прийнято рішення: на ХХVIII з'їзді КПРС поставити ряд вимог, головними з яких були відмова від монополії однієї ідеології в партії, від комунізму як мети КПРС, право на створення фракцій. У руслі цих вимог відбувалося утворення Демплатформи в Компартії України. Реформаторам вдалося провести своїх делегатів на ХХVIII з'їзд Компартії України, де вони сформулювали

свої вимоги: дозволити організаційне об'єднання за платформами, здійснити деполітизацію органів КДБ, МВС, військових і управлінських державних установ. Крім того, Демплатформа в КПУ виступила за реорганізацію КПРС, перетворення її в союз (федерацію) компартій республік.

Оскільки ці вимоги були відкинуті, координаційна рада Демплатформи вирішила вийти з КПУ і утворити нову партію. Установчий з'їзд цієї партії – вона одержала назву Партія демократичного відродження України (ПДВУ) – відбувся в Києві 1–2 грудня 1990 р. У прийнятій на з'їзді Декларації ПДВУ характеризується як партія «ліводемократичної орієнтації». У питаннях національно-державного будівництва вона стояла на конфедеративних позиціях. Частина членів Демплатформи залишилася в КПРС, не наважуючись на повний розрив з нею або ж сподіваючись демократизувати її зсередини.

На фоні активізації опозиційних тоталітарному радянському режиму в Україні політичних сил позиція переважної більшості комуністів була пасивною і очікувальною, частина з них перебувала в партії формально, фактично підтримуючи національно-визвольний рух.

За короткий час в Україні з'явилися різні, а почасти й протилежні за своїми ідеологічними засадами і програмними цілями партії, організації та рухи: від таких, що мали на меті докорінне, радикальне перетворення економічних відносин, суспільного життя та вихід України зі складу Радянського Союзу, до орієнтованих на часткове оновлення або на повну консервацію існуючого стану суспільства.

Першими, не чекаючи офіційного дозволу властей України, почали формуватися праві, націонал-радикальні партії. У липня 1990 р. вони утворили Українську міжпартійну асамблею (УМА). Об'єднання проголосило своїм завданням створення альтернативних державним структур: комітетів громадян на місцях і Національного конгресу як верховного органу влади.

Національно-радикальні партії в перші місяці своєї діяльності не мали помітного впливу на населення і були нечисленими. Значно більше прихильників було у центристських партій, на правому фланзі яких перебувала Українська республіканська партія (УРП), утворена на базі Української гелсінської спілки у квітні 1990 р. Очолив її юрист Левко Лук'яненко. Осередки УРП існували в усіх областях України. За мету вона ставила завдання побудови «Української незалежної соборної держави». Представники УРП мали сильні позиції в керівництві Руху.

Наприкінці березня 1990 р. відомі українські письменники В. Яворівський, Д. Павличко, І. Драч, вийшли із КПРС і закликали до утворення Демократичної партії України. У грудні 1990 р. відбувся установчий з'їзд партії. Він закріпив її програмні положення: утворення суверенної Української республіки, роздержавлення власності, приватизація, рішучий перехід до ринкових відносин. Як і інші центристські партії, ДемПУ виступила за державну незалежність України. Головою партії було обрано Ю. Бадзьо.

Окреме місце у політичному житті України посіла створена в кінці вересня 1990 р. Партія зелених України (ПЗУ). Організаторами ПЗУ виступили відомі в республіці народні депутати СРСР Ю. Щербак і Л. Сандуляк.

На початок 1991 р. в Україні, окрім Комуністичної, нараховувалось 13 партій, куди входило близько 30 тис. чоловік. І хоча діяльність переважної більшості з них мала епізодичний характер і була в 100 разів меншою від числа комуністів, вони не лише зуміли розхитати тоталітарну систему, а й відіграти першочергову роль у формуванні суспільної свідомості, ідеології, спрямованої на досягнення суверенітету України.

5. Формування Народного руху України

Розвиток національно-визвольного руху в другій половині 80-х років, набуваючи масовості, відзначався відсутністю єдиного координаційного центру, здатного скласти опозицію тоді ще всесильній Комуністичній партії. Важливим кроком до об'єднання національно свідомих сил стало організаційне оформлення всеукраїнської організації – «Народного Руху України за перебудову». Його виникнення стало закономірним результатом національно-визвольної боротьби другої половини 80-х років.

В лютому 1989 р. в газеті Спілки письменників України «Літературна Україна» було опубліковано проект програми цієї організації. Почалося активне обговорення цього документа.

Тодішнє парткерівництво, очолюване В. Щербицьким, насторожено й вороже зустріло спалах неконтрольованої політичної активності в республіці. Особливо яскраво це проявилось у ставленні ЦК КПУ до Руху. Незважаючи на те, що ця організація була менш радикальною, ніж прибалтійські народні фронти, і навіть погоджувалася визнати керівну роль Компартії України, у республіканській і місцевій пресі, на телебаченні, радіо проти неї було розгорнуто кампанію тенденційної критики.

До антирухівської кампанії партійні комітети прагнули залучити робітничі колективи, колгоспників, інтелігенцію. Консервативні кола партійного апарату – ядра тоталітарної системи – прагнули зберегти повний політичний контроль над республікою і провести реформу політичної системи, виходячи насамперед зі своїх інтересів. Проте вони мусили рахуватися зі зростаючим впливом опозиційних сил, спроби силового придушення яких загрожували крахом всієї системи.

Незважаючи на опір компартійних структур, 8–10 вересня 1989 р. в Києві відбувся Установчий з'їзд Народного Руху України. В актовому залі Київського політехнічного інституту зібралось понад тисяча делегатів – комуністів, безпартійних, колишніх дисидентів, членів УГС, які представляли 280 тис. рухівців, а також гості з'їзду. Дуже гострих дискусій не було, а прийняті рішення в багатьох положеннях збігалися з цілями, декларованими керівництвом КПРС.

З'їзд заявив про свою підтримку інційованої комуністичної верхівки «перебудови», хоча про «керівну роль» Компартії України не йшлося. Були прийняті Програма і Статут організації, обрані її керівні органи. Головою Руху став відомий український поет І. Драч, а його заступником – академік АН УРСР П. Кислий.

У програмних документах новоствореної організації зазначалося, що це – «масовий громадсько-політичний рух республіки», котрий виник як вияв народної ініціативи «за докорінне оновлення суспільства», а його головною метою є «побудова в Україні демократичного і гуманного суспільства», в якому «буде досягнуте справжнє народовладдя, добробут народу і умови для гідного життя людини, відродження та всебічного розвитку української нації, забезпечення національно-культурних потреб усіх етнічних груп республіки та створення суверенної Української держави, яка будуватиме свої відносини з іншими республіками СРСР на підставі нового союзного договору».

Народний рух України за перебудову, як найбільша з новоутворених громадсько-політичних організацій, зробив чимало для демократизації виборчої системи в республіці, утвердження української мови як державної, оприлюднення правди про трагічні сторінки історії українського народу. На адресу Руху з боку Компартії України посипалося безліч критичних стріл.

Однак це не завадило керівництву КП України прийняти ряд важливих програмних положень Руху, зокрема стосовно пріоритету республіканських законів над союзними, необхідності нового союзного договору, республіканської власності на землю та її надра тощо.

7. Боротьба за збереження рідної мови

Одним із найгостріших було питання вільного функціонування й розвитку української мови. Широкі кола громадськості, в першу чергу інтелігенції, відкрито висловлювали невдоволення русифікацією. В 1987–1988 рр. політбюро ЦК компартії України кілька разів розглядало питання щодо створення умов вільного функціонування української мови в республіці, однак, окрім констатації сфери звуження її вживання та потреб підтримки національної культури так ніяких рішень і не виробило.

Тим часом, у лютому 1989 р. в Києві відбулась установча конференція Товариства української мови ім. Т. Шевченка. Одним із своїх головних завдань новостворене товариство визначало позитивне вирішення питання щодо надання українській мові статусу державної.

Під тиском громадської думки Верховна Рада УРСР у жовтні 1989 р. прийняла Закон «Про мови в Українській РСР». Цим документом закріплювався державний статус української мови та гарантувалась рівноправність мов усіх народів, що проживали на теренах України. Відповідно до Закону впродовж наступних п'яти років українська мова повинна була змінити російську в діяльності державних установ. Та реального механізму цього процесу розроблено не було, а глибина русифікації виявилась значно більшою, ніж передбачалось.

8. «Гласність» і відновлення правди про минуле

1988-й і початок 1989 р. ознаменувалися активізацією політичного життя в країні. Перебудова, яка до цього була справою партійно-державних верхів, викликала рух «знизу», активні дії широких народних мас. Цьому активно сприяла *гласність*. Цим словом позначалася обмежена свобода слова, яка почала поступово утверджуватися з кінця 1988-початку 1999 рр. спочатку в Російській Федерації а потім, поступово, і в інших союзних республіках України. Союзні, а за ними й республіканські ЗМІ почали публікувати і транслювати інформацію, що раніше була недоступною широкому загалу. Це, зокрема, стосувалося так званих «білих плям» української історії – тих її сторінок, які в попередні роки замовчувалися. Це матеріали про масові репресії 30–50-х років, насильницьку колективізацію, голодомори, антинародну політику тоталітарної держави, переслідування діячів українського національного руху тощо. Щоб контролювати процес, який вже не можна було заборонити, ЦК КП України створив координаційну комісію з розробки програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР. Уперше вітчизняною історією була названа історія України, а не історія СРСР (по-суті, історія Росії).

В історичну науку знову поверталися імена В. Винниченка, С. Петлюри, М. Грушевського, Л. Курбаса, М. Хвильового, С. Бандери, С. Єфремова і багатьох інших.

За цих умов у суспільстві став швидко «вивірюватися» страх народу перед владою. Люди все сміливіше заявляли про свої невід'ємні права.

У травні 1989 р. на хвилі розвінчування культу особи Й. Сталіна, що стало одною з рис перебудови, у Києві пройшов установчий з'їзд Українського історико-просвітницького товариства «Меморіал». У його рішеннях було звернуто увагу на необхідність активізації реабілітації жертв політичних репресій, вшанування та повернення пам'яті про невинно репресованих, привернення уваги до «білих плям» української історії, перегляд місця й ролі в ній окремих постатей та подолання комуністичних стереотипів. Зверталася увага на необхідність ліквідації топонімів з прізвищами людей, які зганьбили себе причетністю до масових репресій та поновлення історичних назв. Резолюції конференції «Меморіалу» були підтримані учасниками багатотисячного мітингу, який відбувся 5 березня 1989 р. під гаслом «Ніхто не забутий, ніщо не забуде».

9. Початок релігійного відродження

За умов лібералізації суспільства, занепаду офіційної ідеології та зневіри людей в комуністичні ідеали, в першу чергу через численні хиби її лідерів, в українському суспільстві все більше поширюються релігійні настрої. В цей час релігійний рух був частиною національно-визвольного руху українського народу.

Духовне розкріпачення народу започаткувалось відродженням заборонених і ліквідованих сталінським режимом релігійних конфесій і, перш за все, Української греко-католицької і Української автокефальної православної церкви.

У 1987–1989 рр. українські греко-католики провели ряд масових акцій, спрямованих на легалізацію та відновлення своєї церкви. Вони проявлялись переважно у самочинному захопленні храмів, котрі їм свого часу належали. Часто такі виступи набували характеру відкритого протистояння.

Улітку 1988 р. папа римський Іоанн Павло II через свого посланця – кардинала Казаролі, котрий прибув на святкування 1000-ліття хрещення Русі, передав М. Горбачову листа, в

якому порушив питання про долю українських греко-католиків. Однак, незважаючи на певне поліпшення стосунків між Ватиканом і Москвою та лібералізацію релігійного життя в СРСР, радянський уряд, а особливо Московський патріархат, всіляко перешкождали відродженню Української греко-католицької церкви. Лише в грудні 1989 р., після зустрічі М. Горбачова з Іоанном Павлом II та численних багатолюдних демонстрацій і акцій непокори, в західних областях України з'явилися зрушення в напрямку легалізації греко-католицької церкви. У квітні 1990 р. на вимогу УГКЦ Львівська міська рада передала греко-католикам собор Святого Юра у Львові. Визнаним лідером церкви виступив єпископ Мирослав-Іван кардинал Любачівський.

Продовженням процесу відродження релігійного життя в Україні стало проведення 4 червня 1990 р. Першого Собору Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Церква об'єднала громади віруючих здебільшого західних та центральних областей республіки. Патріархом Київським і всієї України було проголошено Мстислава (Скрипника), який до цього жив у США, де очолював заборонену в УРСР УАПЦ. Небіж Симона Петлюри – патріарх Мстислав через усе своє життя проніс любов до України, національної самобутності її церкви.

Прагнучи зберегти свій вплив на українських віруючих, Руська православна церква в особі Московського патріархату взяла під свій контроль святкування 1000-ліття хрещення Русі. Центром свята була Москва, а Києву, де 988 р. князь Володимир провів масове хрещення, відводилась другорядна роль. Як відзначив український історик Михайло Брайчевський: «Коли у Києві (в 988 р.) хрестили Русь, то на тому місці, де пізніше через багато років виникла Москва, ходили хіба що ведмеді».

Цілям збереження впливу на Україну слугував і Собор Руської православної церкви, який у січні 1990 р. вирішив, що єпархія, приходи і монастирі на території Української РСР канонічно мають складати Український екзархат Московського патріархату й офіційно називатимуться Українською православною церквою. У межах екзархату вища церковна законодавча і судова влада передавалась Раді екзархату. Керівником УПЦ було призначено митрополита Філарета (Денисенка).

У цих умовах активізуються також релігійні громади інших напрямів: римо-католики, євангельські християни-баптисти, християни євангельської віри, свідки Єгови, адвентисти сьомого дня та ін.; з'являються нові релігійні течії, що раніше не мали дозволу органів державної влади на свою діяльність.

Зростання релігійності населення України, відновлення раніше заборонених церков, їхня орієнтація на створення незалежної української церкви засвідчили кризу політики «войовничого атеїзму», яку протягом 70 років реалізовував в Україні комуністичний режим, та стали важливою складовою процесів національного відродження.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Виділіть основні напрямки реформування політичної системи в СРСР.
3. Коли і в яких умовах КПРС відмовилася від своєї керівної ролі?
4. Які особливості реформування політичної системи в Україні? Чим вони були викликані?
5. Які причини викликали катастрофу на Чорнобильській АЕС і який вплив викликала ця катастрофа на суспільно-політичне життя України?
5. Яку роль в активізації політичних процесів в Україні відіграли Український культурологічний клуб (УКК) і та інші організації культурницького напрямку?
6. Охарактеризуйте особливості діяльності Української гельсінської спілки (УГС)?
7. Чому мітингова активність в Україні 1988 р. розпочалася в західних областях? Який вплив вона справляла на інші регіони республіки?
8. Що було головною причиною усунення від керівництва КП України В. Щербицького? Яка його дальша доля?
9. Чим був викликаний розпад Компартії України? В чому він проявлявся?
10. Чому ХХУІІІ з'їзд КП України відмовився прийняти вимоги Демплатформи?

11. Які причини спонукали Верховну Раду УРСР прийняти Закон про мови?
12. Охарактеризуйте зміст Закону про мови
13. Вкажіть на основні етапи формування Народного руху України? В чому полягає історичне значення цієї громадської організації?

ДОКУМЕНТИ

1. З рішень XIX Всесоюзної партконференції

– Відкрити максимальний простір самоврядування суспільства, створити умови для повного розвитку ініціативи громадян, представницьких органів влади, партійних і громадських організацій, трудових колективів;

– налагодити механізм демократичного виявлення та формування інтересів і волі всіх класів і соціальних груп, їх погодження і реалізації у внутрішній і зовнішній політиці радянської держави;

– забезпечити умови для дальшого вільного розвитку кожної нації і народності, зміцнення їх дружби і рівноправного співробітництва на принципах інтернаціоналізму;

– радикально зміцнити соціалістичну законність і правопорядок...;

– чітко розмежувати функції партійних і державних органів;

Конференція вважає за необхідне зміцнити законодавчі, управлінські і контрольні функції Рад, передачу на їх розгляд і розв'язання всіх важливих питань державного, господарського і соціально-культурного життя, відновлення керівної ролі виборних органів щодо виконавчих ланок та їх апарату. Політика партії – економічна, соціальна, національна – повинна проводитись насамперед через органи народного представництва... Свій політичний курс КПРС проводить через комуністів, які працюють у різних сферах життя суспільства.

Радянська Україна. – 1988. – 6 липня.

2. Телеграма виконкому Української Гельсінської Спілки М. Горбачову про розгін демонстрації у Львові

Москва, Кремль.

Генеральному секретареві ЦК КПРС М. С. Горбачову.

Увечері, 4 серпня 1988 року, органами міліції, КДБ та шостої роти спеціального призначення жорстоким і цинічним способом розігнано мітинг біля Львівського університету. На людей нацьковували собак, їх тягнули до машин за волосся і за ноги, багатьох били, у тому числі жінок і підлітків. Таке придушення волевиявлення громадян, що потягнулися до громадського життя після сімдесятирічного мовчання, нагадує методи розправ над народом найреакційніших режимів. Ми протестуємо проти порушення елементарних прав людини. Вимагаємо притягнення до відповідальності винуватців антидемократичного погрому.

За дорученням Виконавчого комітету Української гелсінської спілки В. Барладяну, Б. Горинь, М. Горинь, О. Шевченко, В. Чорновіл.

Львів–Київ, 6 серпня 1988 року.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

Проаналізуйте зміст документа. Яку інформацію він дає для розуміння справжніх причин і обставин усунення В. Щербицького від керівництва Компартією України?

Документ № 2.

Які події викликали появу телеграми М. Горбачову? Чи могли такі методи роботи з опозицією стримати її зростання?

§ 4. ПЕРШІ КРОКИ НА ШЛЯХУ ДО РЕАЛЬНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ УКРАЇНИ

Згадайте:

1. Як вплинула Чорнобильська трагедія на ставлення українського народу до союзного керівництва? 2. Чому новостворювані українські партії ставили однією зі своїх програмних

цілей розширення суверенітету України? 3. Чому на межі 80–90-х років в Україні стрімко падав авторитет Комуністичної партії?

1. Загострення національного питання в СРСР

Послабленням тоталітарного режиму народи Радянського Союзу скористалися для боротьби за докорінний злам існуючої системи національно-державних відносин і досягнення реального суверенітету. Домогтися цього було неможливо без зміни унітарного характеру СРСР, подолання диктату союзного центру.

З початком «перебудови» у всіх республіках різко активізувалися національно-демократичні сили, що стало цілковитою несподіванкою для комуністичного керівництва. Воно перебувало у полоні ілюзій про безконфліктний розвиток національних відносин, зближення націй, у результаті якого в СРСР сформувалася «нова історична спільність людей – радянський народ». Дуже повільно, неохоче керівництво усвідомлювало глибину національних конфліктів у СРСР, необхідність докорінної зміни національних відносин. Для перебудови унітарної системи, яка склалася ще за сталінських часів, в роки «перебудови» не було зроблено нічого. Це викликало загострення міжнаціональних відносин, особливо у тих регіонах СРСР, де, крім національних суперечностей, було багато невирішених соціально-економічних проблем. Влітку 1989 р. сталися сутички на національному ґрунті в Узбекистані, на кордоні Таджикистану і Киргизії, в Абхазії. Розгорався карабаський конфлікт (Азербайджан, Вірменія). У республіках Прибалтики посилювалося прагнення до відновлення незалежності, ліквідованої пактом Молотова–Ріббентропа у 1939 р.

У такій ситуації у вересні 1989 р. відбувся пленум ЦК КПРС, який розглянув і прийняв платформу ЦК «Національна політика в сучасних умовах». Головним завданням національної політики КПРС проголошувалося зміцнення СРСР як *оновленої федеративної держави*. Робити це планувалося з центру, шляхом передачі в майбутньому деяких другорядних функцій союзних відомств республікам. «Сильний центр – сильні республіки», – так М. Горбачов сформулював ідеальний, на думку партійного керівництва, національно-державний устрій майбутньої «оновленої федерації». В умовах, коли республіки були позбавлені суверенітету, такий акцент на повноваженнях центру лише посилював відцентрові тенденції в СРСР. Адже було очевидно, що центр добровільно не передасть у відання республік могутній воєнно-промисловий комплекс, зовнішньополітичну і зовнішньоекономічну діяльність, фінансову і грошову систему, визначення стратегії економічного розвитку, інші ключові питання. Їх передбачалося залишити в компетенції центральних відомств. Це означало, що республікам пропонувався формальний, нічим не підкріплений суверенітет. Реакція національно-демократичних сил на такий підхід до вирішення національного питання була негативною.

11 березня 1990 р. відбулася подія, що відкрила новий етап у боротьбі народів СРСР за свою незалежність. Верховна Рада Литовської РСР прийняла акт «Про відновлення незалежності Литовської держави». У подібному напрямку розвивалися події у Латвії, Естонії, інших радянських республіках. Центр реагував на ці процеси зміцненням виконавчої влади. На позачерговому Третньому всесоюзному з'їзді Рад народних депутатів, який відбувся у березні 1990 р., було прийнято Закон про запровадження посади Президента СРСР. Першим Президентом з'їзд обрав генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова, який залишив за собою і найвищу посаду в партії. Тоді ж з'їздом була прийнята постанова, яка визнавала недійсними рішення Верховної Ради Литовської РСР. Ця постанова була застереженням іншим республікам.

2. Політичні передумови суверенізації України

В процесі здійснення «перебудови» в Україні все більше усвідомлювалася недосконалість СРСР. Формально він проголошувався як союз рівноправних республік, а фактично – був імперською тоталітарною державою, яка управлялась з єдиного центру – Москви.

Разом з тим, складаються умови, коли в політичній боротьбі на перший план виступало прагнення до суверенітету республіки. У цьому прагненні воєдино зливалися дві різні соціально-політичні сили, які в 1991 р. зійшлися задля досягнення спільної мети. Першу уособлювали українські дисиденти, опозиційні режиму політичні сили, національно свідомі представники інтелігенції, селянства та робітників. Саме вони стали основною силою опозиційного радянському режимові національного руху 80-х – початку 90-х років. Другою силою була та частина партійно-радянської номенклатури, керівників різних рівнів, депутатів, які еволюціонізували в напрямку до націонал-комунізму і усвідомлювали, що їхні інтереси можуть бути реалізовані лише в суверенній Україні.

Позиції обох цих груп, які на початку «перебудови» були у стадії протистояння, поступово зближувались, каталізуючи тим самим процес здобуття Україною незалежності.

Першим кроком правової суверенізації України республіки стали вибори у 1989 р. народних депутатів СРСР. В ході виборчої кампанії окремі українські кандидати відкрито заявили про наміри боротись за вихід України з СРСР.

Трансляції засідань I з'їзду народних депутатів СРСР по всесоюзному радіо, які слухали мільйони людей в Україні, поступово руйнували стіну страху перед владою. Політизація суспільства набула небачених масштабів. Все більшу підтримку широких верств населення зустрічають ідеї національно-визвольного руху, а мітинги стають основною формою такої боротьби.

Підготовка до виборів до Верховної Ради УРСР відбувалася в умовах зростання політичної активності населення. При цьому, поряд із традиційно політично активним західним регіоном, ідеї української державності все більше проникають у східні та південні області республіки.

У березні 1990 р. після напруженої передвиборної кампанії відбулися два тури виборів до Верховної Ради і місцевих рад УРСР. Опозиційні консервативним колам апарату сили – Рух, УГС, «Меморіал», Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка і багато інших організацій – для координації дій на виборах утворили Демократичний блок. Декларація блоку містила вимоги щодо реального політичного і економічного суверенітету України, політичного плюралізму, багатопартійної системи, скасування ст. 6 Конституції УРСР, яка забезпечувала привілейоване становище Компартії; розбудову економічної системи України на засадах різноманітності і рівноправності усіх форм власності; прийняття нової Конституції України; національне відродження українського народу, вільний розвиток культури і мов національних меншин України; реальна свобода віросповідання, легалізація заборонених українських церков.

У січні 1990 р., у розпал передвиборної кампанії, Рух, інші демократичні сили закликали відзначити День соборності України – 71-шу річницю від дня проголошення 22 січня 1919 р. акта з'єднання (злуки) УНР і ЗУНР. 21 січня 1990 р. між Києвом і Львовом був утворений «живий ланцюг» – «Українська хвиля». Ця подія мала резонанс у всіх областях України. Вона закріплювала у свідомості громадян республіки ідею непорушної єдності українських земель, відновила в пам'яті народу національну символіку.

Рис. «Живий ланцюг» між Києвом та Львовом, що символізував злуку ЗУНР і УНР. 21 січня 1990 р.

Переважну більшість депутатських місць у Верховній Раді здобули представники Компартії України. Головою Верховної Ради Української РСР після напруженої боротьби було обрано першого секретаря ЦК КПУ В. Івашка.

Преса, радіо, телебачення перебували під повним контролем КПУ, однак представникам Демблоку вдалося завоювати майже третину місць у Верховній Раді УРСР. 6 червня, через три тижні після початку роботи першої сесії Верховної Ради УРСР, Демократичний блок народних депутатів виступив з декларацією про перехід до конструктивної опозиції, політично оформленої як Народна Рада. Опозиційні сили в парламенті очолив академік І. Юхновський.

Хоча у Верховній Раді депутатів-комуністів була більшість – 239 чол., вони виявились нездатними утримувати повний контроль над парламентом. І над країною в цілому.

Опозиційним силам вдалося провести своїх представників і до місцевих рад, а в трьох західних областях України – Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській – націонал-демократи завоювали більшість. Місцеві організації Компартії України опинилися в цих областях у незвичній для себе ролі опозиційних. Над багатьма містами й селами України замайорили блакитно-жовті національні прапори.

4. Декларація про державний суверенітет

15 травня 1990 р. в Києві вперше як постійний парламент розпочала роботу Верховна Рада УРСР нового скликання. Ця подія надала нового імпульсу всьому політичному життю республіки. Ідея незалежності України, яка нещодавно вважалась «антинародною», «націоналістичною», а значить і злочинною, на повний голос зазвучала у стінах парламенту. До Верховної Ради вперше потрапили політики, безмежно віддані справі національного відродження, готові відстоювати її в гострій парламентській боротьбі.

Приклад цього подавали інші союзні республіки. В 1988–1990 рр. декларації про державний суверенітет прийняли Естонія, Латвія та Литва. 12 червня 1990 р., з ініціативи голови Верховної Ради РРФСР Бориса Єльцина, Декларацію про державний суверенітет прийняла Верховна Рада Російської Федерації. Це була відповідь на прагнення М. Горбачова реанімувати вплив союзних органів влади.

Ситуація, що складалася, надихнула українських парламентарів наприкінці червня 1990 р. поставити питання про правове закріплення державного суверенітету України.

Саме в цей час у Москві відкрився XXVIII з'їзд КПРС. 63 народних депутати України були обрані його делегатами. 5 липня 1990 р. від імені парламентської опозиції В. Чорновіл запропонував їм повернутись до Києва і взяти участь в роботі вищого законодавчого органу України, який в цей час обговорював питання державного суверенітету. Цю пропозицію підтримала більшість депутатів Верховної Ради Української РСР. Вперше опозиція і більшість виступили солідарно.

Основна частина делегатів XXVIII з'їзду КПРС виконала вимогу Верховної Ради і повернулася до Києва. Однак 9 липня, у зв'язку з майбутнім призначенням на посаду заступника генерального секретаря ЦК КПРС, подав у відставку Голова Верховної Ради України В. Івашко. При цьому він мотивував своє рішення тим, що не бачить у Верховній Раді «надійної опори для здійснення програми економічного, соціального та культурного відродження України».

Внаслідок відставки В. Івашка прокомуністична більшість парламенту залишилась без керівництва, що створило умови для переходу опозиції в наступ і активної роботи щодо прийняття документа про державний суверенітет республіки.

Вперше, партійно-державне керівництво республіки зважилося на крок, який «не вписувався» в настрої, а тим паче у політику союзного центру на чолу з М. Горбачовим.. 16 липня 1990 р. поіменним голосуванням Верховна Рада Української РСР прийняла історичного значення документ – Декларацію про державний суверенітет України. Цьому сприяли, перш за все, настрої широких мас, а також зверхня, великодержавна політика імперського центру, що грубо ігнорував інтереси союзних республік і своїми діями сприяв дальшому поглибленню економічної кризи. Важливе значення мав приклад Російської Федерації, народні депутати якої, всупереч сподіванням «інтернаціоналістів», пішли на проголошення державного суверенітету РРФСР.

Державний суверенітет України Декларація характеризувала як «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах». Це найголовніше положення Декларації, започаткувало рішучий злам системи усталених відносин між Україною і союзним центром. Вона формувалась десятиріччями і передбачала верховенство законів СРСР над законами усіх союзних республік, в тому числі УРСР, підпорядкованість усіх законодавчих і виконавчих органів України союзним структурам. *«Українська РСР самостійна у вирішенні*

будь-яких питань свого державного життя», – так сформульовано в Декларації основний принцип державотворення в республіці.

Розділ «Економічна самостійність» проголошував: «Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси... весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету республіки і використовується з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян». Дане положення відкривало перспективи повернення українському народові його багатств: заводів, фабрик, копалень, електростанцій тощо. Багатообіцяючою була й теза про те, що «Українська РСР забезпечує захист всіх форм власності».

Підкреслювалась необхідність створення власних банків, проведення самостійної фінансової, митної і податкової політики, формування Державного бюджету, а в разі потреби і впровадження власної грошової одиниці.

Декларація передбачала також такі неодмінні складові суверенітету, як «безпосередні зносини з іншими державами» шляхом укладення з ними дипломатичних і консульських відносин, а також право на власні Збройні сили. Проголошувався намір України у майбутньому стати нейтральною, позаблоковою, без'ядерною державою.

Декларації про державний суверенітет України не було надано статусу конституційного акта. Численні звернення опозиції до Верховної Ради УРСР з вимогою зважитися на це, відкидалися більшістю депутатів. Це означало, що Декларація залишалася стратегією на майбутнє. У цьому проявлялася нерішучість і половинчастість парламентської більшості, котра не хотіла йти на повний розрив із центром.

Але та ж більшість – і це її безперечно мужній крок – погодилася на внесення до Конституції УРСР статті, яка проголошувала верховенство законів Української РСР на її території над союзними законами. Інше важливе рішення – прийняття 3 серпня 1990 р. Закону УРСР про економічну самостійність України. Закон проголошував принцип «власності народу республіки на її національне багатство і національний доход». Будь які дії, що суперечили цьому принципу, оголошувалися протизаконними і заборонялися. Це було винятково важливо для наповнення положень Декларації реальним змістом.

Схвалення народу зустрівало також рішення Верховної Ради, яке вона прийняла 30 липня 1990 р., про повернення в Україну для продовження служби всіх солдатів Радянської Армії, призваних з її території.

Після прийняття Декларації відбулися вибори нового Голови Верховної Ради. Перемогу здобув 56-річний другий секретар ЦК Компартії України Леонід Кравчук. Виходець з Рівненщини, батько якого загинув на фронті, а мати все життя пропрацювала в колгоспі, він зумів успішно закінчити кооперативний технікум в Чернівцях, Київський університет та Академію суспільних наук, стати кандидатом економічних наук. З 1960 р. займався партійною роботою, пройшовши шлях від консультанта-методиста Будинку політосвіти обкому до другого секретаря ЦК КП України. Компартійне минуле на початковому етапі викликало до нього недовіру національно-демократичної опозиції. Народові ж запам'ятались дискусії, які Л. Кравчук вів з ініціаторами створення Народного руху, тимчасом як інші парткерівники не наважувались це робити.

Перша сесія Верховної Ради тривала майже 2 місяці, а не 2–3 дні як це було раніше. Її засідання вперше в прямому ефірі транслювались по радіо та телебаченню, викликаючи активне обговорення в суспільстві. Саме Верховна Рада як вищий орган законодавчої влади в республіці стала основною ареною політичної боротьби і прийняття доленосних рішень.

5. Політична конфронтація в Україні наприкінці 1990 – початку 1991 рр.

Друга сесія Верховної Ради УРСР, що розпочала свою роботу 1 жовтня 1990 р., ознаменувалася новою хвилею мітингів і маніфестацій. 2 жовтня у центрі Києва на майдані Незалежності у наметовому містечку розпочалося голодування протесту, організоване українськими студентами. Їхні вимоги відображали настрої мільйонів громадян: відставка Голови Ради Міністрів УРСР В. Масола; відмова Верховної Ради УРСР від підписання союзного договору; передача місцевим органам влади майна КППС і ВЛКСМ; проходження

юнаками України військової служби за межами республіки лише на добровільних засадах; перевибори Верховної Ради УРСР на основі багатопартійної системи навесні 1991 р. На думку студентів, яка збігалася з оцінкою політичної ситуації опозиційними партіями, склад Верховної Ради не відображав волю українського народу.

Певний час Верховна Рада ігнорувала вимоги студентів. Але напруженість у суспільстві неухильно посилювалася.

Робітники Києва готувалися підтримати студентську акцію масовим виступом. Напруженість наростала в усіх регіонах України. В республіці назрівав соціальний вибух, і партійно-державне керівництво УРСР мусило піти на компроміс. В. Масол був відправлений у відставку. Певний час Верховна Рада визначалась з новою кандидатурою на посаду голови Ради Міністрів. У листопаді 1990 р. новим головою уряду став міністр економіки В. Фокін. Інші вимоги студентів керівництво республіки також пообіцяло виконати.

Події, пов'язані зі студентськими виступами, відволікли сили парламенту, однак не завадили його активній законотворчій роботі. 24 жовтня 1990 р. Верховна Рада України вносить зміни до Конституції України. Ними скасовувалась ст. 6 про керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії; закріплювались основи діяльності різних політичних партій в Україні; заборонялося створення організацій, які ставлять за мету зміну шляхом насильства конституційного ладу, порушення територіальної цілісності держави, розпалювання релігійної і національної ворожнечі. Велике значення мала ст. 71, яка проголосила верховенство законів республіки на її території.

Цілеспрямовано реалізуючи принципи державного суверенітету, Верховна Рада України в другій половині 1990 р. приймає закони УРСР про місцеві ради народних депутатів і місцеве самоврядування, структуру органів виконавчої влади республіки, міліцію та податкову службу. Життя впевнено стверджувало суверенний шлях України.

Здобувши перші перемоги, опозиція продовжувала тиск на владу. Це продемонстрували II всеукраїнські збори Народного руху України, які проходили з 25 по 28 жовтня 1990 р. у Києві. Збори внесли зміни до статуту і програми цієї громадсько-політичної організації. З її назви були вилучені слова «за перебудову». Нова стратегія накреслювала шляхи боротьби за досягнення незалежності. Це був повний розрив з лінією Компартії України. Налякана радикалізацією громадського руху в Україні і постановою Верховної Ради щодо вимог студентів Компартія республіки готувалась до контрнаступу. Спираючись на депутатську більшість у Верховній Раді, скориставшись відсутністю у опозиції доступу до засобів масової інформації, партійні консерватори спробували загальмувати і припинити процес демократизації суспільства та повернути собі владу. На грудневому (1990) пленумі ЦК КПРС більшість учасників закликала до рішучої боротьби з «деструктивними силами», «сепаратистами», «націоналістами». Тодішній перший секретар ЦК КП України Станіслав Гуренко у виступі на пленумі заявив: «Демократія, гласність, плюралізм, не покращуючи реального стану речей, стають засобом перетворення країни у “театр абсурду”».

В цей час основні політичні пристрасті почалися довкола доцільності підписання нового союзного договору та розбудови СРСР як реальної «федерації рівноправних республік». Саме на цьому наполягали налякані хвилею суверенізації та національно-визвольного руху союзні структури.

В Україні ідея підписання нового союзного договору була зустрінута неоднозначно. Багато положень його проекту, запропонованих на обговорення у листопаді 1990 р., суперечили Декларації про державний суверенітет України. Він суттєво обмежував права республіки та знову передбачав формування союзних органів влади з великими повноваженнями у сфері міжнародних зносин, фінансової політики, передбачав повернення до норми щодо верховенства союзних законів над республіканськими.

Особливого захоплення в Україні, як і в інших союзних республіках, проект нового союзного договору не викликав. Тому консервативні сили, і зокрема депутатська група «Союз» Верховної Ради СРСР, закликали М. Горбачова як президента винести питання щодо

майбутньої долі країн на Всесоюзний референдум. Цей референдум відбувся 17 березня 1991 р.

До бюлетеня вносилося запитання: «Чи вважаєте ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи будь-якої національності?».

Референдум викликав подальше загострення політичної обстановки в СРСР. Шість союзних республік відмовилися від його проведення. Представники комуністичної більшості Верховної Ради УРСР підтримали проведення референдуму. Але частина депутатів-комуністів критикувала ідею референдуму. Голова Верховної Ради України Л. Кравчук назвав його «надуманим».

Було очевидним, що зміст питань бюлетеня суперечить Декларації про державний суверенітет України. На відміну від В. Івашка, Л. Кравчук проводив гнучку і досить обережну політику, що виходила з інтересів перш за все України. Щоб не загострювати відносин із центром, він запропонував одночасно із загальносоюзним референдумом, провести опитування населення УРСР. Жителям республіки було запропоновано дати відповідь на запитання: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути в складі Союзу Радянських Суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?». З цією пропозицією погодилися, врешті-решт, представники опозиційної Народної Ради. За неї проголосувало 288 депутатів Верховної Ради УРСР.

Особливу позицію щодо референдуму зайняли обласні ради Тернопільської та Львівської областей. Окрім союзного і республіканського, тут було вирішено провести регіональний референдум, на якому було запропоновано дати відповідь на запитання: «Чи хочете ви, щоб Україна стала незалежною державою, яка самостійно вирішує всі питання внутрішньої та зовнішньої політики, забезпечує рівні права громадянам незалежно від національної та релігійної приналежності?».

Результати референдуму і всенародного опитування засвідчили прагнення народу України до створення суверенної держави, яка б мала рівноправні відносини з іншими країнами і посідала належне місце у світовій співдружності. За Україну у складі Союзу Радянських Суверенних Держав на засадах Декларації про державний суверенітет України проголосувало 80,2% осіб, які брали участь в опитуванні. За СРСР як оновлену федерацію суверенних республік висловилося 70,5% виборців. Таким чином, більшість виборців в обох випадках висловилися «за», не розуміючи, що голосують за різні форми національно-державного устрою. Що ж стосується західних областей республіки, де вплив Компартії був нейтралізований, за «незалежну державу, яка самостійно вирішує всі питання внутрішньої і зовнішньої політики» висловилося 88% тих, хто прийшов на виборчі дільниці.

Проведення референдуму сприяло істотному послабленню напруженості у Верховній Раді, зближенню позицій депутатів щодо умов нового союзного договору і вирішення інших злободенних питань життя республіки. Почав зростати вплив на роботу Верховної Ради її Голови Л. Горбачова, який став проводити більш самостійну політику, поступово виходячи з-під впливу ЦК Компартії України. Леоніда Кравчука підтримувало все більше комуністів-депутатів Верховної Ради, яких стали називати «суверен-комуністами».

Розуміючи, що СРСР загрожує розпад, центральне керівництво і особисто Президент М. Горбачов спробували стримати його шляхом прискорення та підписання нового союзного договору. Навесні та влітку 1991 р. пройшли переговори Президента СРСР М. Горбачова з керівниками дев'яти союзних республік, включаючи й Україну. Результатом переговорів був проект нового союзного договору, який, однак, не дістав загального схвалення. Наприкінці червня 1991 р. було вирішено відкласти підписання запропонованого М. Горбачовим союзного договору на кінець літа.

6. Зовнішньополітичні аспекти «перебудови» в Україні

Україна в ході перебудови так і не перетворилася на суб'єкт міжнародних відносин. Разом з Тим, після прийняття Декларації про державний суверенітет України з санкції

Верховної Ради почали закладатися прямі зв'язки з іншими союзними республіками, які протиставляли себе союзному центру. У листопаді 1990 р. у Києві був підписаний документ про співробітництво між Україною і Росією. До кінця року були підписані двохсторонні угоди з республіками Балтії, Білорусією, Узбекистаном і Казахстаном. Були спроби встановити відносини з зарубіжними країнами, але з «частиною СРСР» (так за рубежем сприймалася Україна) ніхто не хотів мати справи.

Але саме в цей час в міжнародній обстановці відбулося ряд кардинальних змін, які справили вплив і на Україну.

Розпався соціалістичний табір. Почалося з того, що Радянський Союз запропонував перейти на торгівлю з країнами Ради економічної взаємодопомоги (у т.ч. нафтою і газом) по світовим цінам і розрахунки в конвертованій валюті. Погіршення економічного становища і приклад перебудови в СРСР викликав спалах антикомуністичних настроїв, які 1990 р. переросли в революції, в ході яких компартії були усунуті від влади. Радянські війська були виведені з країн Варшавського договору. 25 лютого 1991 р. був денонсований Варшавський договір і перестала існувати військова Організація Варшавського договору (ОВД). Була розпущена також Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ). Радянський Союз дав згоду на об'єднання Німеччини. Інформація про ці події швидко поширювалася в Україні, сприяючи радикалізації настроїв її населення.

В лютому 1989 р. завершився вивід радянських військ з Афганістану, а «неоголошена війна» в цій країні, в ході якої загинуло понад 15 тис. радянських громадян, у т. ч. понад 4 тис. жителів України, II З'їздом народних депутатів СРСР була визнана політичною помилкою.

Країни заходу підтримували антикомуністичні революції в зоні впливу СРСР і вітали об'єднання Німеччини. Але ставлення до перспективи розпаду Радянського Союзу і проголошення союзними республіками незалежності у них було обережне: боялися неконтрольованих процесів і «розповзання» ядерної зброї. Це проявилось під час візиту Президента США Р. Рейгана в СРСР 1991 р. Відвідавши наприкінці візиту в СРСР столицю України Київ, Рейган застеріг українців від виходу з Радянського Союзу.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чим було викликане загострення національного питання в СРСР у другій половині 80-х років? Якими подіями воно супроводжувалося?
2. У чому суть горбачовської ідеї «оновленого Союзу»?
3. Який вплив на розвиток політичних процесів в Україні справили події в Прибалтиці?
4. Які причини визначили зближення позицій опозиційних партій та частини партійно-державної номенклатури у досягненні ідеї суверенітету України?
5. Коли і за яких обставин була прийнята Декларація про державний суверенітет України? У чому полягає її історичне значення?
6. Охарактеризуйте основні положення Декларації.
7. У чому відмінність між Декларацією і Законом? Чому, на ваш погляд, Декларація про державний суверенітет України не стала Законом України?
8. Чим була викликана політична конфронтація восени 1990 р.?
9. Охарактеризуйте основні вимоги студентів. Які результати «Революції на граніті»?
10. Які Закони прийняла Верховна Рада України у жовтні 1990 р.?
11. Чим був викликаний контрнаступ консерваторів восени 1990 р. і якими подіями він супроводжувався? 1. Чим був викликаний референдум 17 березня 1991 р.? Хто був його ініціатором? Як поставилося до нього керівництво Верховної Ради УРСР і КП України?
12. Охарактеризуйте результати референдуму 17 березня 1991 р.
13. Чому Україна в ході перебудови не стала суб'єктом міжнародних відносин?
14. Який вплив на Україну справив розпад Організації Варшавського договору і Ради економічної взаємодопомоги?
15. Чому Захід дуже обережно ставився до перспективи розпаду СРСР?

ДОКУМЕНТ

1. Із Декларації про державний суверенітет України

... Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України. Народ України є єдиним джерелом влади в Республіці.

... Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території.

Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах.

Народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України.

Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР.

... весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовуються з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян.

... Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів.

Українська РСР має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці.

Українська РСР самостійна у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку.

... Українська РСР має право на власні Збройні Сили.

... Українська РСР має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді Української РСР.

... Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами.

Декларація про державний суверенітет України. – К., 1991.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТА

Документ № 1.

Чи справді прийняття Декларації про державний суверенітет України наблизило крах радянської унітарної держави? Підготуйте повідомлення про історичне значення цього документа. Згадайте, чому Декларація так і не набула статусу конституційного акту?

§ 5. УКРАЇНА В ПЕРІОД «ПЕРЕБУДОВИ» В СРСР (1985-1991).

1. Згадайте дати і події

1 березня 1985 р. – М. Горбачова обрано генеральним секретарем ЦК КПРС

квітень 1985 р. – пленум ЦК КПРС. Початок перебудови

травень 1985 р. – постанова ЦК КПРС про подолання пияцтва та алкоголізму

лютий 1986 р. – XXVII з'їзд КП України

25 лютого – 6 березня 1986 р. – XXVII з'їзд КПРС

квітень 1986 р. – постанова ЦК КПРС про прискорення вирішення житлової проблеми в СРСР

26 квітня 1986 р. – катастрофа на Чорнобильській АЕС

січень 1987 р. – постанова пленуму ЦК КПРС про перебудову і кадрову політику партії

березень 1987 р. – постанова Президії ВР УРСР про вибори до місцевих рад по багатомандатних округах

початок 1988 р. – Українська група сприяння виконанню Гельсінських угод перетворена на Українську гельсінську спілку

28 червня – 1 липня 1988 р. – XIX Всесоюзна конференція КПРС
4 серпня 1988 р. – розгін несанкціонованого мітингу у Львові
11 лютого 1989 р. – установча конференція Товариства української мови ім. Тараса Шевченка
травень 1986 р. – постанова про боротьбу з нетрудовими доходами
травень 1989 р. – установча конференція товариства «Меморіал»
травень–червень 1989 р. – Перший з'їзд народних депутатів СРСР
липень 1989 р. – страйк шахтарів України
8–10 вересня 1989 р. – установчий з'їзд Народного руху України за перебудову
28 вересня 1989 р. – пленум ЦК КП України увільнив від обов'язків першого секретаря і члена політбюро ЦК КПРС В. Щербицького; першим секретарем ЦК КПУ обрано В. Івашка
жовтень 1989 р. – Верховна Рада УРСР прийняла Закон про мови в УРСР
березень 1990 р. – Вибори до Верховної Ради УРСР
11 березня 1990 р. – Верховна Рада Литовської РСР прийняла Акт про відновлення незалежної Литовської держави
4 червня 1990 р. – Головою Верховної Ради УРСР обрано В. Івашка
6 червня 1990 р. – перехід Демократичного блоку народних депутатів у Верховній Раді УРСР до конструктивної опозиції, утворення Народної Ради
16 липня 1990 р. – Декларація про державний суверенітет України
23 липня 1990 р. – відставка В. Івашка і обрання Головою Верховної Ради УРСР Л. Кравчука
3 серпня 1990 р. – Верховна Рада УРСР прийняла Закон УРСР про економічну самостійність республіки
2–17 жовтня 1990 р. – голодування студентів
листопад 1990 р. – офіційно зареєстровано Українську республіканську партію, опозиційну КПРС
листопад 1990 р. – головою Ради Міністрів УРСР обрано В. Фокіна
лютий 1991 р. – Верховна Рада ухвалила постанову про відновлення автономії Криму

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чим була викликана спроба перебудови в СРСР? На що розраховували «архітектори» перебудови?
2. У чому ви вбачаєте їхній позитивний внесок в історію, а у чому – обмеженість?
3. Розкрийте основні причини провалу «прискорення» в економіці. Які наслідки для подальшого існування СРСР це мало? Чому не вдалось реалізувати процес прискорення економіки в Україні?
4. Чому Україну в роки перебудови довгий час називали «оазисом застою»?
5. Які причини призвели до наростання суперечностей між центром і Україною в 1985–1991 рр.? У чому виявлялися ці суперечності?
6. Чому не вдалося перебудувати СРСР на засадах рівноправної федерації чи конфедерації?
7. Яку роль відіграв Народний рух в подіях 1989–1991 рр. в Україні?
8. Чому за Декларацію про державний суверенітет України і Акт проголошення незалежності України проголосували не лише депутати – члени Народної Ради, а й прокомуністична парламентська більшість?
9. Охарактеризуйте поняття «імпер-комуніст» і «суверен-комуніст».
10. Чому, на ваш погляд, незалежність України в 1991 р. вдалося здобути без збройної боротьби, виключно мирними засобами?

УРОКИ ТВОРЧОСТІ

Напишіть і обговоріть на уроці реферат, доповідь, чи історичне есе на одну з запропонованих тем з історії України початку 80-х - 1991 рр., використавши додаткову літературу і ресурси Інтернет

1. М. Горбачов і Україна: роки перебудови.
2. Перебудова і «білі плями історії»
3. Виникнення і початок діяльності Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка
4. Компартія України і союзний центр в роки перебудови
5. Робітничий клас України в роки перебудови
6. «Група 239» в українському парламенті
7. «Народна Рада» в українському парламенті
8. «Неформали» в роки перебудови
9. Декларація про державний суверенітет України і Акт проголошення незалежності: порівняльний аналіз
10. Україна і зовнішня політика СРСР в роки перебудови
11. «Самвидав» в період перебудови
12. Мітингова демократія»: співвідношення організованості і стихійності
13. Леонід Кравчук: короткий життєпис
14. Короткий життєпис одного з лідерів опозиційного руху часів перебудови
15. Суверен-комуністи і демократи: порівняльний аналіз поведінки під час перебудови
16. Незалежність України: подарунок долі чи закономірний результат історичного розвитку?
17. Визвольна боротьба народів Прибалтики і Кавказу і події в Україні.
18. Суверенізація України: співвідношення внутріукраїнських і східноєвропейських впливів (Польща, Чехословаччина, Румунія, Східна Німеччина)
19. Десять політичних діячів, котрі зробили найбільший внесок у досягнення в 1991 р. незалежності України.
20. Десять найважливіших подій в історії України (1985 – 1991 рр.)

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

- Горбачов М. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу. - К., 1988.
Бойко О.Д. Нариси з новітньої історії України (1985 – 1991 рр.). К., 2004
Карпенко В. Парламент із середини: Нотатки депутата. – К., 1991.
Русначенко А. Пробудження: Робітничий Рух на Україні в 1989-1993 рр. – К., 1995.
Кравчук Л. Є така держава. – Україна. – К., 1992.
Івнишин В. Українська церква і процес національного відродження. – Тернопіль, 1990.
Слюсаренко А., Томенко М. Нові політичні партії України. – К., 1991.
Доний О. Студентська революція на граніті. – К., 1995.
Гарань О. Убить дракона. (З історії Руху та нових партій України). – К., 1993.
Бурлуцкий Ф. Новое мышление. – М., 1989.
Ковпак Л. Найближча історія: Україна 1945-2000. – К., 2007.

Тема 2.

СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1991-1994)

§ 6. ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Згадайте:

1. Які факти свідчили про неспроможність союзних партійно-державних структур здійснювати управління в СРСР? 2. Які з політичних сил в Україні першими в другій

половині 80-х років проголосили боротьбу за незалежність? 3. Чому на межі 80–90-х років в Україні стрімко падав авторитет Комуністичної партії?

1. Спроба державного перевороту в СРСР

Повільне й суперечливе просування республіки по шляху до незалежності, зародки української демократії опинилися під смертельною загрозою через спробу реакційного перевороту. О 6-й годині ранку 19 серпня 1991 р. в СРСР було оголошено надзвичайний стан. За спинами заколотників стояли могутні сили КДБ, армії, центральних державних і господарських органів. В державному перевороті активну роль відіграли реакційні сили в керівництві КПРС, які створили Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС); (рос. мовою: «Государственный Комитет по Чрезвычайному положению» (ГКЧП)).

Перші заяви ГКЧП свідчили про його наміри знищити демократичні сили, відновити всевладну тоталітарну систему, унітарний характер Союзу РСР. Антиконституційну акцію не випадково було здійснено напередодні процесу підписання нового союзного договору, який мав розпочатись 20 серпня. Умовами договору передбачалися деякі поступки союзним республікам з боку центру, хоча в цілому унітарний характер СРСР зберігався. Але навіть такі, по суті незначні, зміни в державному устрої не влаштували ГКЧП.

О 9-й годині ранку ультиматум було оголошено Голові Верховної Ради України. Генерали Варенников і Чичеватов у присутності першого секретаря ЦК КПУ С. Гуренка заявили Л. Кравчуку, що в разі ігнорування рішень ГКЧП, проведення страйків, акцій непокори буде застосовано військову силу. Відбувалося переміщення у напрямку Києва військових частин. В небі Києва над Верховною Радою з'явилися штурмові гелікоптери заколотників.

ГКЧП прагнув створити ілюзію масової підтримки в суспільстві своїх дій. Ввечері 19 серпня 1991 р. з'явилося його теле- і радіозвернення, у якому говорилося про що *«уже первый день действия чрезвычайного положения показал, что люди вздохнули с некоторым облегчением»*.

Заколот висвітлив реальні, а не декларативні позиції й наміри всіх політичних сил і державних органів в Україні. Секретаріат ЦК Компартії України надіслав на місця шифрограму, в якій схвально оцінював події в центрі і пропонував парткомам «організувати» підтримку дій ГКЧП. Компартійні і державні структури в Україні були готові підтримати антиконституційну спробу реакційного перевороту, трагічні наслідки якого для долі українського народу були очевидні. *«Дождались! Наконец-то!»*, - звучал в кабінетах багатьох високопосадовців. Кабінет Міністрів України 19 серпня прийняв постанову «Про заходи у зв'язку із зверненням до радянського народу Державного комітету по надзвичайному стану в СРСР». Оголосили про свою підтримку заколотників керівники багатьох рад усіх рівнів - від обласних до міських і сільських. З відпусток і відряджень відкликалися усі керівники силових структур, робота яких переводилася в особливий режим. Партійні комітети готували масові мітинги на підтримку заколоту. Розроблялися сценарії заходів, склад учасників і списки виступаючих. На підприємствах і установах створювалися комісії з надзвичайного стану, які втілювали в життя накази заколотників. Організовувалося постійне чергування керівних працівників, над множинною технікою встановлювався посилений контроль. Офіційна преса, радіо, телебачення республіки поширювали всі розпорядження заколотників.

У ті трагічні години проти наступу реакції рішуче виступили демократичні сили Росії. О 9-й годині ранку 19 серпня у зверненні «К гражданам России» керівництво РРФСР охарактеризувало утворення ГКЧП як «правий реакційний антиконституційний переворот» і закликала маси до загального страйку. Москва перетворилася на центр опору заколотникам.

Керівництво Верховної Ради, яке перебувало під сильним тиском заколотників, вагалось. Від Ради чекали засудження ГКЧП як купки самозванців, які порушують закон, вимоги звільнення М. Горбачова, заблокованого заколотниками на території суверенної України (на момент заколоту М. Горбачов перебував із сім'єю у своїй кримській резиденції у Форосі на відпочинку), заяви про підтримку Україною демократичних сил Росії і її Президента Б. Єльцина, котрий рішуче виступив проти заколоту, заклику рішуче бойкотувати усі

розпорядження путчистів. Натомість у виступі Голови Верховної Ради, який транслювався 19 серпня по телебаченні, прозвучав заклик *«успішно завершити збарання врожаю»* і фраза про те, що *«народ України правильно розуміє ситуацію»*.

З пропозицією рішуче засудити заколот спеціальним рішенням президії Верховної Ради виступили представники Народного Руху і новостворених демократичних партій. Але більшість членів президії вичікувала, блокуючи всі спроби членів Народної Ради дати оцінку дій ГКЧП. За цих умов демократи розгорнули широку роботу в масах. Із засудженням перевороту виступила частина членів президії Верховної Ради (О. Ємець, Д. Павличко, В. Пилипчук, Л. Танюк, І. Юхновський, В. Яворівський). Дії ГКЧП вони кваліфікували як антиконституційні й у разі захоплення ним влади в Україні закликали народ до непокори. Львівська обласна рада закликала громадян до масових актів громадянської непокори у відповідь на «спроби насильницького усунення демократично обраної влади». Сесія Харківської міськради кваліфікувала утворення ГКЧП як «найтяжчий злочин». Народний рух України закликав громадян «створювати організаційні структури активного опору». Союз українського студентства у зверненні до Верховної Ради УРСР заявив про намір розпочати «акції громадянської непокори». Голова спілки офіцерів України, полковник В. Мартиросян запропонував організувати волонтерів для захисту українського парламенту і в телеграмі Б. Єльцину закликав військовослужбовців – громадян України, які проходять службу на території РРФСР, не виконувати розпорядження ГКЧП, а підтримувати Президента Росії. Республіканський штаб Руху і Всеукраїнський страйком планували розпочати 21 серпня безстроковий всеукраїнський страйк, а гірники Донбасу ще 20 серпня відправили до Л. Кравчука делегацію з протестом з приводу утримання під вартою на території суверенної України М. Горбачова та з попередженням про страйк.

20 серпня 1991 р. напруга досягла свого піку. Звичайно, в СРСР, зокрема, й в Україні, було немало й прихильників ГКЧП. Зокрем, на бік заколотників перейшли командуючі Київським, Прикарпатським, Одеським військовими округами і командуючий Чорноморським флотом. Але, як показали події, більшість в армії і великих містах засуджували заколот. Після невдалої спроби штурму «Білого дому» (парламенту РФ) у Москві прибічниками реакціонерів, здійсненого в ніч з 20 на 21 серпня, стало очевидним, що переворот провалюється. Позиція керівництва Верховної Ради УРСР стала чіткішою. Опівдні 22 серпня Президія Верховної Ради ухвалила рішення про скликання 24 серпня позачергової сесії Верховної Ради України.

2. «Акт проголошення незалежності України»

Провал перевороту став поразкою реакційних сил. Перш за все, він означав крах усіх союзних унітарних структур, злам тоталітарної системи. Президент РФ Б. Єльцин 23 серпня заборонив діяльність КПРС і КП Російської Федерації. Комуністи Радянського Союзу втратили свій організаційний й ідейно-політичний центр. Союзні республіки, більшість яких керувалася комуністами, були фактично полишені на себе і стали брати усю повноту влади у свої руки. Позачергова сесія Верховної Ради УРСР 24 серпня 1991 р. прийняла історичний документ – Акт проголошення незалежності України. Ось повний текст цього історичного документу:

«Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 р.,

- продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,**
- виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,**
- здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави – України.**

Територія України є неподільною і недоторканою.

Віднині на території України чинними є виключно Конституція і закони України».

Отже, 24 серпня 1991 р. перестала існувати Українська Радянська Соціалістична Республіка – складова частина СРСР. На політичній карті світу з'явилася нова незалежна держава – Україна.

У постанові Верховної Ради «Про проголошення незалежності України» було вирішено 1 грудня 1991 р. провести республіканський референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності. Україна прийняла рішення про закріплення незалежності єдиною з республік колишнього СРСР. І в цьому полягала її мудрість – бо відмінити рішення міг лише сам народ, а не якась політична сила, що могла в майбутньому прийти до влади.

Відповідно до даного Акта Верховна Рада прийняла Постанову «Про військові формування на Україні», якою підпорядкувала собі усі війська, дислоковані на території республіки. Постанова передбачала утворення Міністерства оборони України. Уряд України мав розпочати створення Збройних сил України. Було заявлено також про створення замість республіканського КДБ, підпорядкованого Москві, Служби безпеки України. Передбачалося введення власної національної валюти, усі підприємства союзного підпорядкування, розташовані в Україні, проголошувалися власністю республіки.

3. Заборона Компартії України

Після проголошення незалежності України негайно постало питання про майбутнє компартії України, яка підтримала ГКЧП і проявила себе як відверто антинаціональна сила, зорієнтована на збереження імперського режиму у формі СРСР. Тоді всі дивилися на Росію, яка в Україні сприймалася як авангард демократії. Президент РФ Б. Єльцин 23 серпня, ще до проголошення незалежності України, заборонив діяльність КПРС і КП Російської Федерації. Це активізувало антикомуністичні настрої в Україні. Коли 24 серпня перед Верховною Радою проходив багатотисячний мітинг з нагоди проголошення незалежності України, то на ньому часто скандували гасла «Геть КПРС!», «КПРС до суду!» і навіть «Хай живе КПРС на Чорнобильській АЕС». Але компартію України Рада тоді не заборонила, а значить її члени, які голосували за незалежність, по-суті, залишалися при владі.

За цих умов підтримка депутатами-комуністами Акта проголошення незалежності та рішень Верховної Ради, що закріплювали його, була цілком зрозумілою. Голосування комуністів за незалежність України (від якої комуністи ще недавно відхрещувалися) демократи сприйняли як тактичний маневр республіканської партійної верхівки з метою зберегти на території новопроголошеної Української держави «комуністичну резервацію», відокремлену від демократичної тоді Росії. Ці наміри втілювалися у постанові останнього пленуму ЦК КП України, який відбувся 26 серпня 1991 р., через два дні після проголошення незалежності. У цій постанові вказувалося на необхідність *«прийняття рішення про повну самостійність Компартії України»*. Вимальовувалася лінія поведінки верхівки КП України: *«Незалежна Україна на чолі самостійної КП України»*.

Але спроба зберегти компартію України провалилася. Ситуація вже повністю вийшла з-під контролю партапарату, а сам він перебував у стані паніки і деморалізації. Боялися, що доведеться відповідати за підтримку спроби державного перевороту і всю колишню злочинну діяльність КПРС. На останньому пленумі ЦК КП України, який відбувся 26 серпня, другий секретар ЦК Г. Харченко висловив побоювання, що невдози будуть прийняті закони, які стануть підставою для репресій проти партійних кадрів. Чекали, що по відношенню до працівників партапарату та інших структур нова влада поведе себе так само, як свого часу комуністи, КДБ та інші державні органи вели себе щодо дисидентів та інших своїх противників: будуть їх переслідувати, позбавляти роботи, репресувати, у тому числі й ув'язнювати.

Саме 26 серпня, коли відбувався цей пленум ЦК, Президія Верховної ради розглядала питання «Про тимчасове припинення діяльності Компартії України». Передбачалося, що Указ, діятиме *«до остаточного розслідування обставин»* участі КПУ у змові. З цього приводу була створена спеціальна комісія Верховної Ради. Вирішено було опечатати всі партійні комітети. Секретар ЦК Г. Харченко закликав *«депутатам-комуністам дати наказ – на местах захищати партію»*. Але пленум ніякого рішення з цього питання не

прийняв і партію ніхто захищати не став. Комуністи масами стали покидати її. Це одразу ж позначилося на становищі і позиціях парламентської більшості. Із заявою про вихід з КПРС виступила група депутатів Верховної Ради України, а також Голова Верховної Ради Л. Кравчук і його перший заступник І. Плющ.

Уже перші результати роботи тимчасової комісії Верховної Ради з перевірки діяльності посадових осіб, органів влади, управління, об'єднань і організацій у зв'язку із заколотом дали велику кількість незаперечних фактів підтримки керівництвом КП України заколоту. І це при тому, що багато партійних документів, матеріалів КДБ та інших державних органів встигли знищити. Відтак, діяльність іще донедавна правлячої в республіці партії було заборонено взагалі. 30 серпня 1991 р. Президія Верховної Ради України прийняла з цього приводу спеціальний Указ. Рядові комуністи поставилися до цього бадуже. Комуністична партія вмерла, покинута всіма, хто ще недавно клявся їй у безмежній відданості. Десятки тисяч кадрових партійних працівників, прашатних виборних секретарів і членів парткомів мовчки спостерігали її агонію.

Про свій саморозпуск заявила і компартійна більшість у парламенті.

4. Владний транзит компартійної номенклатури

Заборона компартії викликала паніку серед кадрових партпрацівників. Багатьом здавалося, що світ перевернувся. Кожен був полишений на себе. Людям, поведінка яких визначалася правилами суворої партійної субординації, було від чого розгубитися. Партійні комітети, де вони багато років працювали і одержували пристойну зарплату, були опечатані. Партійне майно оголосили націоналізованим. Офіційні партійні зв'язки розпалися. Нікому непотрібними виявилися рядові партійці – понад трьох мільйонів осіб, але у абсолютній більшості сприйняли вони це байдуже.

Врешті, нічого драматичного не трапилося і для партійної еліти. Ніхто колишніх партпрацівників не переслідував, не люстрував, не дуже цікавився, що вони робили до і під час перебудови, у момент заколоту ГКЧП, не вимагав публічно каятися, не репресував. Тому і паніка тривала недовго. Бо якщо обкоми і райкоми опечатувалися за вказівками вчорашніх партапаратників, а у цих операціях брали участь кадебісти і міліція, то це було схоже на якусь карикатуру на заборону партії, а не радикальний політичний переворот. Колишнім партпрацівникам зарахували стаж роботи в партапараті, що давало право на пристойну пенсію. Вони мали можливість зайняти вакантні місця в державному апараті, чим вони негайно й скористалися, поповнивши армію держслужбовців і службовців органів місцевого самоврядування різних рівнів.

Ніяких змін не зазнала структура Рад. Була пропозиція переобрати Верховну Раду, де більшість становили комуністи (тепер вже колишні), але її відкинули, причому, не особливо наполягали й демократи. Як і раніше, у залі засідань Верховної Ради, за трибуною і столом президії височіла скульптура Леніна. Комуністичною символікою були оздоблені і приміщення місцевих рад, керівництво яких не змінилося. Секретарі парткомів різних рівнів, обрані ще в радянські часи головами Рад різних рівнів, залишалися на своїх посадах і стали представляти на місцях незалежну Україну. Свого часу вони були багаторазово перевірені КДБ на лояльність комуністичній ідеології з її органічним неприйняттям ідеї незалежності України. На третьорозрядних посадах, як самостійницькі декорації у своїй апаратній виставі, вони тримали окремих «неформалів» (тепер вже колишніх). Виняток становлять західноукраїнські області, де демократи керували обласними радами з 1990 р.

Мало що змінилося у складі службовців правоохоронних органів, господарських керівників, в освіті та в керівництві інших сфер суспільного життя.

Отже, свій історичний шанс 1991 р. Україна використала лише частково. Номенклатура залишилася при владі, перефарбувавшись в жовто-сині кольори. Відійти від влади вона не хотіла, а сили, яка б відсторонила її від влади, також не виявилася. Демократи діяли нерішуче і не змогли використати навіть той обмежений інтелектуальний і організаційний ресурс, який був у їх розпорядженні. Були надії, що під впливом подій номенклатура зміниться, відмовиться від своїх комуністичних і проімперських комплексів і стане за

прикладом комуністів країн Прибалтики національно-патріотичною, але невдовзі вони стали розвиватися.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Як вплинула на процес державотворення в Україні спроба державного перевороту ГКЧП 19 серпня 1991 р. у Москві?
2. Дайте оцінку позиції керівництва Верховної Ради УРСР і ЦК КП України щодо ГКЧП.
3. Проаналізуйте обставини прийняття Верховною Радою УРСР Акта проголошення незалежності України. Чому за цей Акт проголосувала компартійна більшість Верховної Ради?
4. Що спричинило заборону діяльності КП України? Які наслідки мала ця заборона?
5. Чому після проголошення незалежності України колишня партноменклатура залишилася при владі? Який вплив це справило на дальший розвиток України?

ДОКУМЕНТИ

1. Шифротелеграма Секретаріату ЦК КП України на місця

Первым секретарям обкомов, Киевского горкома Компартии Украины.

В связи с введением в стране чрезвычайного положения важнейшей задачей партийных комитетов является содействие Государственному Комитету по Чрезвычайному Положению в СССР. Во всей своей практической деятельности необходимо руководствоваться Конституцией и законами Союза ССР, документами, издаваемыми Государственным Комитетом по Чрезвычайному Положению.

Секретариат ЦК Компартии Украины рекомендует:

Оперативно сориентировать партийный актив, народных депутатов, руководителей предприятий, колхозов, совхозов, организаций и учреждений на необходимость обеспечить повсеместное спокойствие, твердый конституционный порядок и дисциплину...

Всякие демонстрации, митинги, манифестации, забастовки должны быть исключены.

Во всей работе необходимо исходить из того, что сегодня ключевым вопросом является сохранение Союза Советских Социалистических Республик, упрочение братских связей со всеми народами нашей страны.

Секретариат ЦК Компартии Украины обращает внимание на то, что принимаемые руководством страны по стабилизации обстановки и выводу из кризиса меры отвечают настроениям подавляющего большинства трудящихся и созвучны с принципиальной позицией Компартии Украины...

Секретариат ЦК Компартии Украины 19 августа 1991 года

Коммунистическая партия Украины: Хроника запрета. – С.8–71.

2. Заява Народного руху України з приводу спроби державного перевороту в СРСР 19 серпня 1991 р.

1. Утворений позаконституційний орган влади – державний комітет надзвичайного становища в Москві – є незаконним, і його рішення не можуть мати юридичної сили в Україні;

2. Рух не визнає ДКНС і не вважає його рішення обов'язковими для себе;

3. Рух закликає всіх громадян України не підпорядковуватись волі путчистів, створювати організаційні структури активного опору, які будуть координувати Всеукраїнський страйк, до якого ми закликаємо як до єдиної мирної дієвої зброї в боротьбі за волю і добробут своєї родини, нашої української держави.

Голова Народного руху України Іван Драч.

Хроніка опору. Документи, інші офіційні матеріали, свідчення преси про спробу державного перевороту, вчиненого так званим ГКЧП у серпні 1991 року. – К.: Дніпро, 1991. – С. 182.

2. Зі спогадів голови Запорізької міської організації Народного руху України К.Лямцева про події 26 серпня 1991 р. у Запоріжжі

О десятій годині 26 серпня керівництво області зібрало колишніх перших секретарів райкомів партії, які встигли пересісти і крісла райрад. «Відтепер закінчилося двовладдя, - заявив голова облвиконкому В. Дем'янов, - тепер ви – єдина влада». І всі присутні встали і заплодували. Я відчув себе нареченим на чужому весіллі, бо зрозумів, що нас просто обдурили. Фактично партійно-державні структури були підготовлені до такого сценарію і лише чекали випадку, щоб досягти найповнішої безконтрольності...

Я заходив на нараду переможеним, а вийшов «побитим собакою»... Створивши ту політичну ситуацію, до речі, при потуранні, а, можливо, й сприянні партійних органів, ми забезпечили номенклатурі головне – безконтрольну владу над суспільним багатством.

Газ. «Вече (Запоріжжя). 1998. 3 сентября

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документи № 1.

Охарактеризуйте позицію ЦК КПУ щодо ГКЧП. Чи відповідає дійсності твердження, що Компартія України непричетна до спроби державного перевороту, а ГКЧП – справа купки авантюристів?

Документ № 2.

Дайте оцінку позиції Народного Руху щодо ГКЧП. Яку роль відіграла ця позиція в організації опору змовникам?

Документ № 3.

Наскільки типова відображена в документі картина, і які процеси вона характеризує

§ 7. ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНЕ ПІДТВЕРДЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Згадайте:

1. Які обставини сприяли проголошенню незалежності України. 2. Яку позицію звиняло керівництво КП України під час заколоту ГКЧП? 3. Чому депутати Верховної Ради – члени Комуністичної партії - проголосували за незалежність? 4. Як була сприйнята в українському суспільстві заборона КП України?

1. Вересень-грудень 1991 р.: спроби втягнути Україну в новий союз

Проголошення ГКЧП і боротьба з заколотниками була коротким періодом, яким обмежилися спільні дії російських і українських демократів. Але, як тільки у Москві була ліквідована комуністична влада, а у Києві була проголошена незалежність, відносини між Україною, з одного боку, і політичними колами Росії та залишками керівних структур колишнього союзного центру, з іншого, загострилися. У Москві домінувало переконання, що найближчим часом буде здійснене відновлення СРСР у новому вигляді. Ще діючий Президент СРСР М. Горбачов і його оточення, нові урядовці Росії стали робити заяви про ймовірність перегляду кордонів з Україною, якщо вона не погодиться на відновлення нової союзної держави. 27 серпня 1991 р. прес-секретар президента Росії Б. Єльцина П. Воцанов оприлюднив заяву, що *«Росія залишає за собою право порушити питання про перегляд кордонів»*. Було також зазначено, що *«сказане стосується всіх союзних республік»*. Щодо України, П. Воцанов спеціально зазначив, що їй безпідствно у свій час («під ювілей») передали Крим.

Наступного дня, 28 серпня до Києва прибула група російських політиків у складі генерала О. Руцкого і політиків О. Собчака та С. Станкевича. Метою візиту було умовити Верховну Раду анулювати Акт проголошення незалежності України, який характеризувався як прояв «національного романтизму, який мине», і залишитися у складі оновленого Союзу. Була тривала дискусія, однак, ця вимога була відкинута.

Одночасно, у московських виданнях, на центральному радіо й телебаченні розгорнулася антиукраїнська кампанія. Серед іншого, увага акцентувалося на перспективі збереження в Україні тоталітарної «комуністичної резервації», відгородженої від демократичного світу і Росії, зокрема. Питання про статус України стало навіть предметом закулісних переговорів між СРСР і США. Представник СРСР на переговорах переконував американську сторону,

що керівництво Україна, на території якої розміщений величезний потенціал ядерної зброї, не в змозі утримати його під надійним контролем. Питання про долю ядерної зброї території України, яка, начеб-то, загрожує безпеці світу, дуже турбувало Америку.

Відкрите втручання у справи України викликало обурення більшості населення республіки, але стимулювало сепаратистські тенденції в Криму, деяких південних та східних областях України, які стали проявлятися ще напередодні розпаду СРСР.

Ще у лютому 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла рішення, про відновлення Кримської автономії. Цей крок, інспірований сепаратистами Криму і комуністичною більшістю Верховної Ради, був сприйнятий проросійськими силами Криму як ознака слабкості України. Після 24 серпня 1991 р. набуває поширення ідея щодо приєднання півострова до Росії або навіть надання йому статусу повної незалежності. З пропозицією про утворення на Півдні України так званої «Новоросії» виступили сепаратистські групи Одеси, Миколаєва і Херсона. Про необхідність відродження штучно утвореної у 1918 р. Донецько-Криворізької республіки заговорили в Донбасі. Усі ці ідеї були інспіровані Москвою, яка опиралася своїх прихильників в Україні.

За таких обставин виник новий варіант союзного договору, тепер уже як конфедеративної держави Союзу Суверенних (Незалежних) Держав (СНД). Його підписання М. Горбачов проголосив можливим уже наприкінці 1991 р. Керівництво України відмовилося від участі у формуванні нового союзу, навіть конфедеративного. Це викликало роздратування центру. Президент М. Горбачов неодноразово заявляв, що він *«не уявляє собі Союзу без України»*. Більше того, на адресу України полетіли погрози і застереження про можливі катастрофічні наслідки у разі відмови республіки увійти до нового союзного утвору. Але, як часто бувало раніше, цей тиск центру призвів до протилежних результатів.

2. Референдум 1 грудня 1991 р. і вибори Президента України

Завершенням юридичного оформлення незалежності України був Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. Ініціаторами його проведення був голова Народної Ради І. Юхновський, а його пропозицію підтримав Голова Верховної Ради Л. Кравчук. Він вважав, що всенародна підтримка Акту проголошення незалежності України сприятиме зміцненню міжнародного авторитету молодій державі, зокрема, з огляду на ставлення до неї Росії.

Референдум 1 грудня 1991 р. увійшов в історію України як одна з *найвизначніших* подій, день національної гідності її народу. На запитання в бюлетені для голосування на всеукраїнському референдумі «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?» 90,32% виборців відповіли: «Так, підтверджую».

1 грудня в Україні відбулася ще одна важлива подія – вибори Президента.

Ще Декларація про державний суверенітет України, прийнята у липні 1991 р., проголосила принцип чіткого поділу влади у республіці на законодавчу, виконавчу й судову. Це означало відмову від принципу поєднання законодавчої та виконавчої функцій радами різних рівнів, яка була характерна для радянського ладу і яка прикривала всевладдя комуністів.

Рубіж у 100 тисяч підписів, необхідних для балотування на вищу посаду в державі, пододало 7 чоловік.

Незважаючи на істотні відмінності в їхніх передвиборчих програмах, усі кандидати стояли на платформі проголошення незалежності України й закликали громадян України підтвердити на республіканському референдумі 1 грудня 1991 р. це історичне рішення Верховної Ради. У ході передвиборчої боротьби усі кандидати виступали проти участі України у створенні нового Союзу у формі СНД.

Президентом Україна став Л. Кравчук, за якого проголосувало 61,6% виборців, що прийшли 1 грудня на виборчі дільниці.

Всеукраїнський референдум і вибори Президента України 1 грудня 1991 р. стали вирішальними подіями на шляху до повної ліквідації союзних владних структур і відкрили широку перспективу міжнародно-правового визнання України як незалежної держави.

7–8 грудня в Біловезькій Пущі неподалік від Мінська Президент України Л. Кравчук, Голова Верховної Ради Республіки Білорусь С. Шушкевич і Президент Російської Федерації Б. Єльцин констатували розпад Радянського Союзу і підписали угоду про утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД). Але розуміння суті цього документу було різне. Керівництво України і Білорусі розглядали його, передусім, як інструмент мирного роз'єднання, а представники РФ – як засіб контролю пострадянського простору з перспективою його інтеграції у нове наддержавне об'єднання. Що ж стосується прокомуністичної і проросійської частини українського суспільств, що вона створення СНД сприйняла як гарантію збереження традиційних зв'язків з Росією, до якої вони все ще продовжували ставитися як до «старшого брата».

21 грудня в Алма-Аті декларація про утворення СНД була підписана керівниками Азербайджану, Білорусі, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану і України. «З утворенням Співдружності Незалежних Держав, – зазначалося в Декларації, – Союз Радянських Соціалістичних Республік припиняє своє існування». Засновники СНД чітко визначили, що кожна з республік, що входить до СНД, цілком незалежна у своїй внутрішній і зовнішній політиці держава, а нове міждержавне утворення не передбачає ніякого центру, жодних вертикальних управлінських структур.

Таким чином, відтворення колишнього союзу не відбулося. Незалежність України стала фактом, який визнавався всіма державами, що виникли на теренах колишнього СРСР. З цього часу починається принципово новий етап її історії.

Головними причинами одностайності жителів України на референдумі і виборах президента було: віковичне прагнення її народу до незалежного життя; певна стабільність порівняно з іншими республіками українського товарного ринку; прагнення прокомуністичних сил у владних структурах зберегти свої позиції в Україні за умов зростаючого наступу з Москви антикомунізму.

3. «Незавершена» революція і перспективи розвитку України.

Проголошення незалежності дало унікальний шанс для перетворення України в сучасну європейську державу. Але для реалізації цього шансу потребувалося чітке розуміння цілої низки проблем, які для цього слід вирішити. В комплексі вони зводилися до фундаментального питання: яку країну слід будувати? В історію увійшло риторичне питання, яке поставив в 1993 р. перед депутатами Верховної Ради тодішній прем'єр-міністр Л. Кучма: «Скажіть, що мені будувати: соціалізм, чи капіталізм?».

Був приклад європейських сусідів, де наприкінці 1980-х років, ще до проголошення незалежності України, відбулися успішні антитоталітарні демократичні революції, в результаті яких у країнах Центрально-Східної Європи комуністичні режими були знищені. Там до влади там прийшла нова політична еліта, яка керувалася національними інтересами і сучасними ідеологічними орієнтирами. Були проведені глибокі ринкові реформи, проведені люстрації і чиновники комуністичних режимів і вони втратили можливість впливати на політичні процеси. Зникли символи недавнього минулого і пам'ятники місцевим і зарубіжним комуністичним вождям. Натомість, з'явилися нові, які відбивали національні історичні традиції. Як наслідок цих трансформацій за порівняно короткий час європейські сусіди України досягли якісного підвищення рівня життя своїх громадян. Розірвавши з Радянським Союзом, вони здобули реальну незалежність, а ставши членами НАТО - забезпечили свою територіальну цілісність і національну безпеку.

Життя підказувало, що таким шляхом слід йти і Україні. Саме таким було переконання українських націонал-демократів. Вони пропонували програму, яка передбачала: ліквідувати віджиті політичні структури і на багатопартійній основі створити правову демократичну державу; трансформувати централізовану одержавлену економіку в багатокладну ринкову, зорієнтовану на соціальні потреби людей; відродити національну культуру і оздоровити міжнаціональні відносини; здійснити декомунізацію і деколонізацію; інтегрувати Україну в європейський цивілізаційний простір.

Чи готова була до таких перетворень на початку 1990-х років Україна?

Відповідь на це питання дає аналіз особливостей здобуття Україною незалежності. Історія розпорядилася так, що цей процес відбувався мирним шляхом, без кровопролиття, громадянської війни. Але її наслідком стало складне й тривале співіснування і боротьба старого й нового.

Початок цього суперечливого стану поклато спільне рішення про проголошення незалежності України членів комуністичної більшості у Верховній Раді і української національно-демократичної меншості. Їх інтереси на короткий час співпали, але не було ніяких підстав сподіватися, що це назавжди. Адже і минуле України, і її майбутнє у кожного вимальовувалося своє.

Так, комуністична більшість, яка переважала у Верховній Раді, сприйняла крах СРСР або трагічну випадковість, результат «імперіалістичної змови», чи як «зради» партійної верхівки. Голосуючи за незалежність, вони сподівалися «прижитися» в Україні – відгородженій від «непрогнозованих» російських демократів, які заборонили у РФ компартію і, чого доброго, влаштують над нею суд. При цьому, вони були готові до відновлення близьких відносин з Росією, якщо там до влади прийдуть сили, які не будуть загрожувати їхньому існуванню. При цьому, у них не було ніяких, намірів радикально змінювати соціально-економічний лад, вводити ринкові відносини, будувати правову державу і, особливо, проводити декомунізацію і дерусифікацію. Їх розуміння історичної ситуації афористично сформулював в середині 1990-х років лідер Соціалістичної партії України (СПУ) О.Мороз «Не має серця той, хто не шкодує за Радянським Союзом, і не має розуму той, хто хоче його відновити».

Українські націонал-демократи, навпроти, сприймали проголошення незалежності України як закономірний результат її історичного розвитку, революційну подію, яка започатковує радикальні політичні, соціально-економічні і культурні процеси, покликані вирвати Україну з орбіти імперської Росії, привести її в коло європейських демократичних держав.

Для націонал-демократів був приклад – країни Центрально-Східної Європи, які звільнилися від комуністичного тоталітаризму і залежності від СРСР. Події в цих країнах вони оцінювали як демократичні революції, які привели до зміни соціально-економічного і політичного ладу, утвердження ринкової економіки і багатопартійної системи. Таким чином, погляди двох сил на майбутнє України, істотно різнилися. Такі різні підходи не створювали підстав для стратегічного співробітництва, хоча й залишали місце для компромісів і спільних дій, якими і позначилися події в Україні у вересні-грудні 1991 р.

Таким чином, події, які відбувалися в Україні з кінця серпня до кінця грудня 1991 р. не вписуються в рамки класичного розуміння революції. Для пояснення цих подій більше підходить термін «незавершена революція», який широко використовується в сучасній науці. Адже так і не було вирішене ключове питання революції, питання про владу, яка так і залишилася в руках комуністів, ідеологія яких була обтяжена ідеологічною і ментальною орієнтацією на Москву. На всіх щаблях влади і управління в Україні після проголошення її незалежності залишалися колишні члени КП України. По-суті, після 24 серпня 1991 р. Україна залишалася «пострадянською» і «посткомуністичною» і, значною мірою, постколоніальною. Логічним наслідком цього було продовження соціально-політичної конфронтації в суспільстві, яке то загострювалося, по послаблювалося. Цей стан можна характеризувати як «холодна громадянська війна». Це щось середнє між нормальною політичною боротьбою, яка притаманна будь-якому демократичному суспільству, і глибоким громадянським конфліктом.

«Холодна громадянська війна» (як і будь-яка інша війна) не могла бути вічною: вона повинна була колись завершитися перемогою однією з сторін, або їх компромісом на якійсь вибудованій обома сторонами спільній платформі.

Саме ця обставина довгий час визначала основний зміст історичних процесів в Україні в роки незалежності.

1. У чому виявлялося загострення відносин між Україною і Росією після проголошення Акта незалежності України? Які його причини?
2. Розкрийте причини виникнення сепаратистських настроїв в Україні після проголошення її незалежності. Для яких регіонів були характерні ці настрої й чому? Які політичні сили були носіями сепаратизму?
3. Чим пояснюється заява М. Горбачова, що він «не уявляє Союз без України»?
4. Розкажіть про президентську виборчу кампанію в Україні 1991 р. та її наслідки.
5. Чим було викликане проведення 1 грудня 1991 р. Всеукраїнського референдуму і які його результати? Який вплив він мав на подальшу долю України?
6. Чому був утворений Союз незалежних держав (СНД)?
7. Які нові незалежні держави не увійшли до СНД і чому?
8. Який вплив на події в Україні справили антитоталітарні революції у Центрально-Східній Європі?
9. Які кардинальні відмінностями між крахом тоталітарних режимів у Центрально-Східній Європі і Україні?
10. Які обставини створили платформу для спільних дій комуністів і націонал-демократів на початку незалежності?
11. Яке місце в політичному процесі в Україні літа-осені 1991 р. займали питання Криму і проросійських сепаратистів Донбасу і Криму?

ДОКУМЕНТИ

1. З розсекреченого документу ЦРУ про переговори представника президента СРСР з президентом США (листопад 1991 р.)

Представник президента СРСР О. Яковлев:

Ми вважаємо, що Донецьк має оголосити про свою автономію. У Криму є намір провести референдум про те, щоб стати окремою республікою, незалежною від України. Усі промислові райони України населені росіянами, а це Донецьк і Харків...

Цит за.: Даниленко В. Україна в 1985-1991 р.: остання глава радянської історії. К., 2018. С. 230-231.

2. Публіцист М. Рябчук про характер боротьби у суспільстві після проголошення незалежності України.

Попри безліч нюансів, вона (боротьба в суспільстві. -Авт.) має два основні виміри: подолання (чи, навпаки, збереження) тоталітарно-комуністичної спадщини і подолання (чи, навпаки, збереження) спадщини російсько-колоніальної.

Рябчук М. Зона відчуження: українська олігархія між Сходом і Заходом. К., С.194.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1

Що нового для вашого розуміння українсько-російських відносин в умовах становлення незалежності України дає зміст цього розсекреченого документа ЦРУ США?

Документ № 2.

Що дає для аналізу подій в незалежній Україні цей висновок публіциста?

§ 8. ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС У 1991-1994 рр.

Згадайте:

1. Охарактеризуйте зміст Декларації про державний суверенітет України.
2. Назвіть передумови прийняття Верховною Радою Акту проголошення незалежності України.
3. Чому дане питання було винесене на Всеукраїнський референдум?
4. Про які настрої в суспільстві свідчили результати референдуму?

1. Складові процесу державотворення

Здобуття Україною незалежності, її вихід з СРСР, поставив проблему розбудови власної державності. До цього часу Українська РСР мала тільки її формальні атрибути, бо входила до складу СРСР. Ключові питання життєдіяльності республіки вирішувались союзними органами влади. Тепер уся повнота відповідальності переходила до України.

Основними ознаками держави є: громадянство (підданство); кордони і чітко означена територія; символи влади (прапор, герб, гімн); наявність апарату управління (публічної влади); суверенітет, тобто її незалежність у здійсненні внутрішньої та зовнішньої політики; виключне право на прийняття законів та інших нормативних актів, обов'язкових для всього суспільства чи його частини; наявність апарату примусу; розподіл населення за територіальними одиницями; власна грошова, податкова, митна системи тощо.

Ще в умовах перебудови, Україна зробила кроки на шляху державотворення, прийнявши ряд фундаментальних документів, і, в першу чергу, Декларацію про державний суверенітет. Вона визначила принцип класичного розподілу влади в Україні – *законодавчу, виконавчу і судову*. Було зроблено перший крок на цьому шляху: 5 липня 1991 р. запроваджувалася посада Президента України. Президентська влада мала стати *основою виконавчої гілки (вертикалі)* влади в новій Україні.

Але вирішальними стали перші роки незалежності – 1991-1994. Саме в цей період, спираючись на європейські традиції демократичного устрою, Україна розгорнула повноцінне державне будівництво. Цей процес супроводжувався гострими дискусіями в суспільстві, але до відкритого протистояння між прокомуністичною і демократичною його частиною не доходило. Сторони доходили компромісу. *Саме це і дозволило закласти у ці роки правовий фундамент демократичного державного устрою України.*

2. Державотворча діяльність Верховної Ради

Єдиним законодавчим органом України, який представляв народ – *основне джерело влади*, була Верховна Рада. На час здобуття незалежності вона знаходилась в епіцентрі подій, бо саме у її сесійній залі приймалися фундаментальні рішення.

Діючий склад Верховної Ради у кількості 450 чоловік було обрано в 1990 р., коли Україна перебувала у складі СРСР.

Після обрання Л. Кравчука Президентом України Верховну Раду республіки очолив Іван Степанович Плющ, який з 1990 р. був першим заступником Голови Верховної Ради України.

З перших днів незалежності Верховна Рада розгорнула активну законотворчу роботу, спрямована на формування державних структур.

Вже 24 серпня 1991 р. парламентом було прийнято постанову «Про військові формування в Україні», за якою усі війська, дислоковані на українській території, підпорядковувались Верховній Раді.

У серпні-листопаді 1991 р. усі підприємства, установи й організації союзного підпорядкування вже були у власності України.

4 вересня над будівлею Верховної Ради було піднято синьо-жовтий прапор.

20 вересня було створено Службу безпеки України, а КДБ на території республіки перестала існувати.

8 жовтня 1991 р., ще до проведення референдуму 1 грудня 1991 р., Верховною Радою було прийнято Закон «Про громадянство». Він надавав право громадянства України кожному – незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, мовних чи інших ознак, хто не був громадянином іншої держави і мешкав до 24 серпня 1991 р. на її території. Закон передбачає сприятливі умови для отримання громадянства України тим її жителям, які в радянські часи виїхали за межі республіки, а після оголошення незалежності вирішили повернутися додому. Закон встановлював єдине громадянство: громадянин України не міг одночасно бути громадянином іншої держави.

4 листопада Верховна Рада прийняла ще один важливий державотворчий акт: «Закон про державний кордон України». В преамбулі Закону було оголошено, що державний кордон України є недоторканим, а будь-які порушення його рішуче припиняються.

У січні 1992 р. рішеннями Верховної Ради була затверджена *державна символіка України* - Державний прапор, Державний герб і Державний гімн. Депутати відмовилися від радянських символів, які були пов'язані з перебуванням України у складі СРСР і після дискусій повернулися до історичних традицій, пов'язаних з національно-визвольною боротьбою українського народу.

Державним прапором України було затверджене полотнище з двох рівновеликих горизонтальних полос синього (зверху) і жовтого (знизу) кольорів. Синій і жовтий колір – традиційні кольори українського народу. Вони часто зустрічалися на козацьких прапорах, в гербах українських земель, в козацькій і гайдамацькій одежі. Синій і жовтий колір були офіційними кольорами Державного прапору Української Народної Республіки.

Розглядаючи питання про Державний герб України, депутати довго не могли прийти до узгодженого рішення. Врешті-решт, було прийнято Малий Державний герб – золотий тризуб (знак Великого князя Київського Володимира). Як відомо, саме таким був Державний герб УНР. Що ж стосується Великого Державного герба, то він так і не був прийнятий. Зійшлися на тому, що він повинен був містити, як основний елемент, Малий Державний герб (тризуб) і зображення герба Війська Запорізького – козака з мушкетом. Затвердження Великого Державного герба переносилося на майбутнє.

Верховна Рада затвердила також *музичну версію Державного гімна України* – мелодію українського композитора XIX ст. Михайла Вербицького «Ще не вмерла Україна». Слова Державного гімну передбачалося затвердити окремим законом пізніше.

У серпні 1992 р., під час святкувань першої роковини незалежності України, відбулася ще одна важлива подія: четвертий президент Української Народної Республіки в екзилі (вигнанні) Микола Плав'юк урочисто склав свої повноваження, передавши їх всенародно обраному Президенту України Леоніду Кравчуку. При цьому Л. Кравчуку була передана грамота Державного центра УНР в екзилі та інші атрибути державності. Було взаємноузгоджено, що незалежна Українська держава, проголошена 24 серпня 1991 р. є правонаступницею Української Народної Республіки. Цей акт символізував визнання українською політичною еміграцією незалежної України, як закономірне продовження української державотворчої традиції.

Але українські суверен-комуністи так не думали. Вимушено погодившись на заборону компартії і прийнявши державну символіку Української Народної Республіки, вони сприйняли незалежну Україну як *продовження* Радянської України, прагнучи зберегти «позитивні надбання» комуністичного режиму у всіх сферах соціально-економічного і політичного життя. Таким чином, вони перехопили у націонал-демократів політичну ініціативу і тим самим нейтралізували протестний потенціал народу у боротьбі за реформування України.

3. Президент України та виконавча гілка влади

1 грудня 1991 р. на основі відповідного Закону український народ вперше загальним прямим голосуванням обрав свого Президента, який був главою держави, тобто вищою посадовою особою, і главою виконавчої влади. Коло його функціональних обов'язків, а значить і відповідальності за майбутнє держави були надзвичайно великими. До них зокрема включались гарантування забезпечення прав і свобод громадян, проведення в життя Конституції і Законів України через органи державної виконавчої влади, представництво України у міжнародних відносинах.

Першим Президентом України новітнього часу став Л. Кравчук. З початку президентства він розгорнув активну державницьку діяльність. Маючи високу фахову підготовку, організаторські здібності, талант знаходження компромісу, він зумів поступово перебрати на себе основну ініціативу творення державності.

Виконавча влада в Україні була представлена Кабінетом Міністрів України, який очолював прем'єр-міністр. Після відставки у квітні 1991 р. з посади голови Ради Міністрів В. Масола, прем'єр-міністром України став В. Фокін. Він керував урядом протягом 17 місяців. Це був період, коли динаміка політичних та державотворчих процесів значно

випереджала процеси економічного реформування. У жовтні 1992 р. Верховна Рада затвердила новий склад уряду (тепер він називався Кабінетом Міністрів) на чолі з народним депутатом Л. Кучмою, який до цього був директором знаного у світі Дніпропетровського об'єднання «Південмаш». До нього увійшли представники різних політичних сил. Він пропрацював до вересня 1993 р. Після відставки Л. Кучми всю повноту виконавчої влади за рішенням Верховної Ради взяв на себе Президент України Л. Кравчук, а виконувачем обов'язків прем'єр-міністра було призначено народного депутата Ю. Звягільського.

4. Створення української армії

Процес державотворення в Україні передбачав створення і розбудову власних Збройних сил. Вже 24 серпня 1991 р. усі війська, дислоковані на українській території, підпорядковувались Верховній Раді.

Початком формування української армії стало створення Міністерства оборони України та затвердження в жовтні 1991 р. Концепції оборони і розбудови Збройних сил України. В її основу покладено принцип розумної достатності щодо структури, чисельності та озброєння війська.

Концепція проголошувала прагнення України стати нейтральною, без'ядерною, позаблоковою державою і забезпечення виконання цих завдань шляхом створення власних Збройних сил.

Референдум 1 грудня 1991 р. прискорив процес створення армії. Вже 6 грудня було прийнято Закон про Збройні сили України. У ньому урочисто проголошувалося, що Україна, як незалежна держава і суб'єкт міжнародного права створює власні Збройні Сили.

У військових частинах розпочалося прийняття присяги на вірність народу України.

19 жовтня 1993 р. Верховна Рада республіки прийняла воєнну доктрину України. Вона базується на тому, що Україна не вважає своїм потенційним противником жодну державу. Свою воєнну безпеку Україна розглядає як стан воєнної захищеності національних інтересів на випадок потенційної чи реальної воєнної загрози.

Поряд з армією, створювалися спеціальні частини – які є в кожній сучасній державі: підрозділи Міністерства внутрішніх справ, частини спеціального призначення, прикордонної служби, Служби безпеки України.

Творення української армії відбувалося в складних умовах, пов'язаних з неурегульованістю відносин між Україною і Російською Федерацією. Зокрема, Росія прагнула зберегти контроль над українською армією, для чого вона спробувала використати механізм Союзу Незалежних Держав. Була висунута ідея Об'єднаних Збройних Сил СНД. 30 березня з цього приводу між країнами СНД було навіть підписано відповідну угоду. Але зроблено це було без участі України і вона не визнала створення об'єднаної армії, підпорядкованість якої Росії була б очевидною.

Об'єктом гострих суперечок між Україною та Росією стало також питання про ядерний потенціал України і про долю Чорноморського флоту.

5. Розбудова судової системи, правоохоронних органів

Судова система України після проголошення незалежності не зазнала суттєвих змін, хоча про реформу судоустрою та приведення його у відповідність до світових стандартів говорилося багато.

Система судів України складалась із судів загальної юрисдикції на чолі з Верховним Судом України та арбітражних судів. Перші розглядали цивільні, адміністративні, кримінальні справи, другі – господарські спори юридичних осіб.

Новою ланкою судової системи став Конституційний Суд України, заснований 1992 р. До його повноважень віднесено вирішення питань щодо відповідності Конституції законів та інших нормативних актів, міжнародних угод, тлумачення норм Конституції.

На початку 90-х років було прийнято ряд законів, що поклали початок формуванню правоохоронних органів – прокуратури, міліції, служби безпеки, нотаріату, адвокатури,

митної служби, податкової служби тощо. Від самого початку їх вирізняла орієнтованість на кращі демократичні принципи, захист прав і законних інтересів людини й громадянина.

7. Конституційний процес у Україні в кінці 80-х – першій половині 90-х років

У житті суспільств і держав конституції відіграють особливу роль. Це найвищий правовий акт, закон над законами, перспектива розвитку соціальних і політичних відносин, гарант забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

Вже на кінець 80-х років, у процесі здійснення політики «горбачовської перебудови», стало ясно, що Конституція УРСР 1978 р. не відповідає перспективі демократичного розвитку суспільства. А тому не випадково, що вже в цей період до неї були внесені окремі зміни, які стосувались скасування ст. 6 Конституції щодо монопольної влади Комуністичної партії, дозволу висувати кандидатів у депутати виборцями на їх зборах та проведення виборів на альтернативній основі. Це мало велике значення для демократизації українського суспільства і дозволило вперше за всю історію обрати до складу Верховної Ради депутатів, які представляли різні політичні сили.

16 липня 1990 р. Верховна Рада прийняла Декларацію про державний суверенітет України, яка, як передбачалось, повинна була стати фундаментом нової Конституції. Окремі депутати пропонували затвердити Декларацію як «Малу конституцію». Однак прокомуністично налаштована більшість Верховної Ради з цим не погодилась.

Декларація визначила загальну стратегію розвитку правової системи держави, ключовим елементом якої є Конституція. В жовтні 1990 р. Верховна Рада України створює Конституційну комісію, яка повинна була розробити концепцію нової Конституції.

Це було доволі складне завдання, адже Україна в цей час мала обмежений суверенітет, а союзні структури продовжували діяти і вчинювати тиск на республіку. Ситуація змінилася після проголошення незалежності. Конституційний процес набув якісно нового характеру: йшлося про Основний Закон незалежної держави.

Вже на кінець січня 1992 р. Конституційна комісія розробила оновлений проект, який після правової експертизи та дебатів у стінах парламенту за рішенням Верховної Ради України був винесений на всенародне обговорення.

Воно відбувалося з 15 липня по 1 грудня 1992 р. за участю близько 200 тис. громадян України. З урахуванням результатів обговорення до запропонованого проекту було внесено відповідні зміни. 26 жовтня 1993 р. доопрацьований варіант за постановою Верховної Ради було вирішено опублікувати в засобах масової інформації.

Але ускладнення політичної ситуації в Україні, загострення відносин між демократичною і прокомуністичною частиною Верховної Ради, загальмувало конституційний процес і питання щодо прийняття Основного Закону відійшло на другий план.

9. Кримська автономія

Надання Криму автономії у складі України, яке відбулося у 1990 р. в умовах фактичного розпаду Радянського Союзу. Ця подія відображала прагнення компартійного керівництва Криму зберегти свій вплив на півострові.

Результати референдуму 1 грудня 1991 р. засвідчили, що переважна більшість населення Криму підтримала ідею незалежності України. Проте й противників незалежності в Криму було досить багато.

З розпадом Радянського Союзу, який ініціював повернення на батьківщину кримських татар, справа влаштування переселенців повністю лягла на плечі України. Центром боротьби за права корінного етносу півострова стала організація кримсько-татарського національного руху на чолі з Рефатом Чубаровим та представницький орган – Меджліс кримськотатарського народу, який очолив Мустафа Джемільєв.

Українське населення Криму нараховувало близько 700 тис. чоловік. На жаль, можливості реалізації його національних потреб були обмеженими.

Погіршення економічного становища України, моральна й матеріальна підтримка з боку Росії сепаратистських сил півострова, загострило ситуацію на півострові. У травні 1992 р.

була прийнята Конституція Криму, яка фактично проголошувала його вихід зі складу України. Верховна Рада України визнала, що вказані рішення суперечать Конституції України і скасувала їх.

Однак це не заспокоїло сепаратистів. У січні 1993 р. на виборах президента Криму їм вдалося привести до перемоги лідера Республіканської партії Криму Ю. Мешкова. Останній, незважаючи на зваженість та толерантність політики Києва щодо Криму, одразу ж узяв курс на рішучу конфронтацію. З грубим порушенням чинного загальноукраїнського законодавства було прийнято у травні 1994 р. Закон про відродження державності Республіки Крим. Ю. Мешков став зосереджувати владу в своїх руках грубо ігноруючи кримський парламент. Це викликало розкол всередині кримської еліти, частина якої пішла на згоду з Києвом.

В цій ситуації українське керівництво не допустило силових методів вирішення питань, залишаючись на позиціях демократизму. У вересні 1994 р. Верховна Рада АРК скасувала посаду Президента Криму і передала всю виконавчу владу голові уряду. У березні 1995 р. Верховна Рада України скасувала Конституцію України (з пропозицією розробити нову) і ліквідувала посаду президента.

Наприкінці весни 1995 р. Ю. Мешков утік з півострова.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Охарактеризуйте соціально-політичну ситуацію в Україні після проголошення незалежності. У чому суть перехідного періоду і які його особливості?
2. Що означає поняття «державотворення» і які його основні елементи?
3. Розкажіть про розбудову владних структур в Україні за умов незалежності. Чому для забезпечення демократичного розвитку необхідний поділ влади на три гілки? Як формувалися ці гілки влади?
4. Чому, на ваш погляд, після проголошення незалежності Верховна Рада не була розпущена?
5. Яке значення мало прийняття Закону про громадянство і Закон про кордони України.
6. У чому полягало значення затвердження символів незалежної України? Охарактеризуйте їх.
7. Охарактеризуйте виконавчу гілку влади. Яке місце в ній займали Президент і Голова ради міністрів (Прем'єр-міністр).
8. Визначте труднощі формування української армії.
9. Дайте характеристику системи судових та правоохоронних органів України. Які нові елементи появились в цій системі після проголошення незалежності?
10. Охарактеризуйте початок конституційного процесу в Україні\
11. Чим було викликане наростання в Криму антиукраїнських настроїв? У чому вони виражались?

ДОКУМЕНТИ

1. Виступ Президента Л Кравчука у Маріїнському палаці з приводу передачі Україні клейнодів (атрибутів державної влади) Української Народної Республіки в екзині

Щойно я мав велику честь прийняти клейноди УНР- символи неперервності існування нашої держави...

Свято з нагоди річниці України набуває надзвичайно великого значення. На урочистому засіданні Президент Української Народної Республіки в екзині пан Микола Плав'юк привселюдно передав Заяву і Грамоту про складання свої повноважень і припинення діяльності Державного Центру УНР. Цей акт має нагадати всім, що Україна веде свій родовід, свою політичну, державницьку біографію від історичних часів, які надають силу і

велич нашому народу – від часів Київської Русі, Козацько-Гетьманської держави й Української Народної Республіки.

Так уже сталося, а надто вже в останні 70 з лишком років, що всіх, хто боровся за самостійну Україну називали її ворогами. У цьому зв'язку я хочу особливо відзначити: Уряд та Президент УНР в екзилі, кращі представники Української громади, полишивши рідну землю через політичні мотиви, продовжували боротьбу за нашу незалежну державу. І та ниточка, що зв'язує діаспору з Україною, ні на мить не розривалася.

[Httt: izbornyk.org.ua/coss3/ohl03.htm](http://izbornyk.org.ua/coss3/ohl03.htm) izbornyk.org.ua/coss3/ohl03.htm

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1

1. Яке значення мала передача Україні символів української державності в екзилі?
2. Чи можна оцінювати виступ Л. Кравчука як визнання того факту, що новітня Українська держава є правонаступницею УНР?

Документ № 2

1. Про яку ситуацію в незалежній Україні пише у своєму спомині колишній голова Запорізького народного руху? Наскільки об'єктивно думки і емоції автора відбивають тодішню обстановку? Чи була альтернатива такому розвитку подій?

§ 9. ЄВРОПЕЙСЬКА ОРІЄНТАЦІЯ УКРАЇНИ

Згадайте: 1. З якого часу Українська РСР стала повноправним членом ООН? 2. Чи можна говорити про самостійну зовнішню політику України в 60-80-ті роки? Чому? 3. Як склалися відносини України з союзним центром під час перебудови?

1. Вихід України на міжнародну арену

Важливою функцією незалежної держави є самостійна зовнішня політика.

Проголошення незалежності вивело Україну на міжнародну арену. При цьому в міжнародних відносинах незалежна Україна виступила як *правонаступниця Української РСР* і, як «стартову позицію», зберегла за собою усі ті позиції в міжнародних організаціях, до яких вона входила раніше. Молода держава прагнула добитися визнання світового співтовариства, що є цілком природним для кожної суверенної країни, бо це важлива передумова її існування.

Першим міністром закордонних справ незалежної України став кадровий дипломат Анатолій Зленко. Під його керівництвом відбувалася розбудова Міністерства, яке переїхало в престижне приміщення на Михайлівській площі (колишній ЦК комсомолу України). За короткий час було сформовано кадри дипломатичних працівників, які забезпечили функціонування українських представництв за кордоном.

Головні засади зовнішньої політики молодій державі визначалися в цей час Декларацією про державний суверенітет України (липень 1990 р.). У розділі «Міжнародні відносини» Декларації проголошувався демократичний і миролюбний характер зовнішньої політики, формувалися її стратегічні напрями.

Зовнішня політика України на початку незалежності була особливо тісно пов'язана з внутрішньою і була спрямована на виконання таких завдань: утвердження і розвиток України як молодій демократичній державі; збереження територіальної цілісності та недоторканості кордонів; забезпечення економічних і політичних позицій в світі; розповсюдження у всьому світі позитивного іміджу держави. Україна засуджувала війни як знаряддя міжнародної політики і прагнула вирішувати міжнародні суперечки лише мирними методами. Вона не висувала територіальних претензій до сусідів і не визнавала територіальних претензій до себе.

До прийняття Декларації про державний суверенітет республіка не уклала міжнародних двосторонніх договорів, хоча й була наділена таким правом відповідно до

Конституції УРСР та Конституції СРСР. Але це право, як і чимало інших, мало суто формальний характер. З осені 1990 р. становище стало змінюватися. «Першою ластівкою» став підписаний 19 листопада 1990 р. Договір про основи відносин з Російською Федерацією. Всі наступні угоди, що уклалися до референдуму 1 грудня 1991 р., також були підписані з республіками СРСР. Винятком були дві угоди з Угорщиною: перша у вересні 1990 р., і друга – через рік, у 1991р., коли в ході офіційного візиту президента Угорщини в Україну була підписана Декларація про забезпечення прав національних меншин.

Здобуття незалежності й припинення існування СРСР створили цілком легітимні умови для зовнішньополітичної діяльності України на якісно нових засадах – самостійності й рівноправності у міжнародних відносинах.

Першим кроком на шляху до повноправного членства у світовому співтоваристві стало визнання України державами міжнародного співтовариства. Вже 2 грудня 1991 р. незалежну Україну визнала Польща, 3 грудня – Угорщина і Франція, 4 грудня – Литва і Латвія, 5 грудня – відразу п'ять держав і серед них Росія. Останнє особливо важливе: цей акт світове співтовариство зрозуміло як визнання того факту, що вороття до Союзу більше не буде. Усього протягом грудня 1991 р. Україну визнали 68 держав світу, а на кінець 1992 р. – 130. На початку 1993 р. Україну як незалежну державу визнали 132 держави Європи, Азії, Африки і Латинської Америки з яких 106 встановили з нею дипломатичні зв'язки. На цей час республікою було підписано 26 міждержавних і 90 міжурядових договорів і угод.

Серед цих документів особливо важливе значення мали договори з сусідніми країнами, в яких фіксувалися дружні, добросусідські відносини, непорушність кордонів і відсутність територіальних претензій один до одного. Такі договори 1991 – 1993 рр. були підписані з Польщею, Словаччиною і Угорщиною. Що ж стосується Румунії, то відносини з нею на початку 90-х рр. перебували у стані невизначеності. І хоча Румунія визнала Україну і встановила з нею 1 лютого 1992 р. дипломатичні відносини, офіційні румунські кола ухилялися від визнання існуючих кордонів і підписання широкомасштабного договору з Україною.

Суть проблеми кордонів України з РФ, Білорусією і Молдовою полягає в необхідності їх демаркації і демілітації, тобто уточнення на місцевості. Робота ця в 1991-1994 рр. ще не почалася.

2 липня 1993 р. Верховна Рада схвалила «Основні напрями зовнішньої політики України» - базовий документ незалежної держави, на якому ґрунтується її міжнародна діяльність.

Цей документ ще раз підкреслив миролюбний характер міжнародної діяльності Української держави, дотримання нею норм міжнародного права, невтручання у внутрішні справи інших держав, відкритість.

Серед завдань зовнішньої політики України основними визначалися такі:

- забезпечення зовнішньополітичних умов утвердження і розвитку України як незалежної демократичної держави;

- збереження територіальної цілісності держави та недоторканості її кордонів;

- забезпечення стабільності міжнародного становища України;

- включення національного господарства у світову економічну систему.

У свою чергу, вирішення цих завдань передбачало, перш за все:

розвиток двосторонніх міждержавних відносин, особливо, з сусідами і стратегічними партнерами;

участь у європейському співробітництві (загальноєвропейському процесі) і, відповідно, налагодження відносин з західними країнами, членами Європейського Союзу і НАТО; співробітництво в рамках СНД;

членство в ООН та інших міжнародних організаціях.

2. Україна і загальноєвропейський процес

Як одна з великих держав Європи, Україна з перших днів незалежності взяла участь у загальноєвропейському процесі, чітко заявила про свій європейський вибір. В умовах, коли

відійшли у минуле «холодна війна», воєнно-політична та ідеологічна конфронтація між «світом соціалізму» та «світом капіталізму», між СРСР та США, головним змістом загальноєвропейського процесу стала економічна інтеграція на принципах ринкового господарства, демократичні цінності, відмова від безвідповідальних закликів до перегляду існуючих кордонів, недопущення локальних та етнічних воєн, і т.д.. Стратегічною метою загальноєвропейського процесу є єдина Європа при збереженні особливостей і специфіки кожної її країни.

Головними документами, що визначали шляхи співпраці європейських держав, були: Заключний акт Гельсінської наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ) (1975). Парижська хартія для нової Європи (1980), декларація «Виклик часів змін», ухвалена у липні 1992 р. в Парижі на зустрічі країн – учасниць Гельсінського процесу («Гельсінського клубу»), або НБСЄ).

Участь в загальноєвропейському процесі Україна почала вже з перших років незалежності. На початковому етапі нагальною метою української зовнішньої політики було набуття членства у провідних європейських організаціях.

У 1992 р., в ході візиту до Гельсінки, Президент України Л. Кравчук підписав Гельсінський Заключний акт. А це означало, що європейська спільнота визнавала нашу державу, а Україна заявила про свою готовність дотримуватись визначених у Європі зовнішньополітичних правил, дала згоду на активну участь у міждержавній співпраці як повноправний член НБСЄ (тепер – Організація безпеки та співпраці в Європі: ОБСЄ).

На початку грудня 1994 р. на зустрічі глав держав і урядів країн – учасниць наради з безпеки та співробітництва в Європі в Будапешті лідери чотирьох держав – України, США, Великої Британії та Росії – підписали Меморандум про гарантії безпеки України. В ньому три ядерні країни підтвердили свої зобов'язання поважати незалежність, суверенітет та територіальну цілісність нашої держави, утримуватися від загрози чи використання сили проти України.

10 березня 1992 р. Україна приєдналася до Північноатлантичної Ради із співпраці – ПАРС (тепер – Рада євроатлантичного партнерства – РЕАП). Ця організація була створена НАТО і об'єднувала його членів, а також колишніх членів Організації Варшавського договору (ОДВ) та нових незалежних держав, що виникли після розпаду СРСР. Її метою були регулярні консультації членів НАТО і країн-партнерів з питань безпеки, конверсії військового виробництва, військових бюджетів, миротворчих операцій тощо.

Погодившись на участь в загальноєвропейському процесі, українське керівництво тим самим визнавало європейські демократичні цінності, серед яких конституційний устрій, ринкова економіка, забезпечення прав людини, приведення вітчизняного законодавства у відповідність з нормами міжнародного права.

Важливим кроком на цьому шляху міг стати вступ України до Ради Європи. Ця європейська міжнародна організація, створена 1949 р., проголосила своєю метою побудову єдиної Європи, яка базується на принципах свободи, демократії, захисту прав людини і верховенства закону. На поч. 90-х рр. Рада Європи розглядала питання про вступ до неї нашої країни. Але, не дивлячись на заяву про добру волю керівництва цієї впливової європейської структури, її симпатії до молодої незалежної держави, вступ України в Раду Європи був перенесений на майбутнє. Україна до цього вступу була ще не готова.

Важливе місце у зовнішньополітичній діяльності республіки посідають проблеми співробітництва з Європейським Союзом (ЄС) – *організацією економічної інтеграції* розвинутих європейських країн. ЄС був утворений 1993 р. Він став подовженням ЄЕС - Європейського економічного співтовариства (європейського «Спільного ринку») і працював на його принципах, що продемонстрували свою ефективність в 50-80-ті рр. В рамках «Спільного ринку» західноєвропейські країни забезпечили прорив в *постіндустріальне суспільство*, продемонструвавши різкі переваги ринкової економіки над радянською командною. Це було добре відомо в Україні, яка потерпала від глибокої економічної кризи, і саме ця обставина привернула до ЄЕС увагу її керівництва. У вересні 1992 р. відбувся візит Президента України Л. Кравчука в Брюссель, де відбулася його зустріч з головою

Комісії (по-суті, урядом) Європейського Економічного Товариства Жаком Делором. В ході зустрічі були вироблені умови співробітництва в галузі енергетики, науки і техніки, сільського господарства. Саме тоді в Західній Європі йшли останні приготування до створення ЄС. Але про вступ до України до цієї організації в Брюсселі не говорили: для цього Україна не мала відповідних передумов, головним з яких є конкурентноздатне ринкове господарство і демократична політична система. Інтеграція України до Європейського Союзу залишилася одним із стратегічних зовнішньополітичних завдань нашої держави.

Великі надії Україна поклала на Європейський банк реконструкції і розвитку (ЄБРР), і Міжнародний валютний фонд, членами якого вона стала 1992 р. Вважалося, співробітництво з цим міжнародними структурами має сприяти залученню інвестицій в економіку України. Проте на поч. 90- рр. розміри західних інвестицій в економіку України були мізерними. Головними причинами цього стала економічна нестабільність України, повільні темпи її ринкових перетворень, невпевненість західних країн у ретельному дотриманні підписаних угод.

3. Україна, Росія і Співдружність незалежних держав (СНД)

Підписання 8 грудня 1991 р. угоди про створення Співдружності незалежних держав (СНД) констатувало факт розпаду СРСР як суб'єкта міжнародного права і перехід зовнішньополітичних питань виключно до юрисдикції колишніх союзних республік. Україна активно приступила до налагодження добросусідських взаємин між державами Співдружності. Її делегація виступила з низкою важливих пропозицій на зустрічах керівників глав держав і урядів СНД, що відбулися 1992 р. Вона відстоювала принципи рівноправності і взаємовигідного співробітництва. Однак, вже у 1992 р. з ініціативи Росії, з'явилися тенденції до перетворення СНД у військово-політичний блок, наддержавну політичну структуру чи навіть нову державу. Пробним каменем стала ідея про створення об'єднаних збройних сил, від якої Україна рішуче відмовилася, сконцентрувавши головну увагу на створенні власної армії.

«Інтеграційний» тиск став посилюватися у зв'язку з підготовкою до підписання Статуту СНД, який передбачав обмеження суверенітету країн співдружності і початок відродження наднаціонального центру. Від підписання Статуту Україна відмовилася, а відносини з країнами СНД, у т. ч. й інтеграційні, зміцнювала на двохсторонній, рівноправній і взаємовигідній основі. На своїх засіданнях СНД схвалила сотні угод, рішень та інших документів, зокрема, й таких, що надавали органам СНД наддержавні функції. З цієї кількості Україна підписала лише частину, які не загрожували її суверенітету.

У 1992–1993 рр. надії на краще, пов'язані зі співдружністю, стали остаточно розвіюватися. Негативну роль у цьому відіграла позиція Росії щодо енергоносіїв (нафти, газу тощо) та її ставлення до майбутнього Криму і проблеми Чорноморського флоту.

Питання про Крим стало однією з причин загострення відносин між Україною та Росією. У травні 1992 р. Верховна Рада Російської Федерації заявила, що акти про передачу Криму Україні не мають юридичної сили з моменту їх ухвалення. Але українське керівництво відмовилося розглядати Крим як предмет українсько-російських відносин і вважало проблеми півострова внутрішньою справою України. Ситуація стала вибухонебезпечною у липні 1993 р. у зв'язку з постановою і заявою Верховної Ради Російської Федерації, що фактично проголошувала відторгнення Севастополя від України і надавала йому статус міста РФ. Лише виважена позиція керівництва України забезпечила вихід з гострої політичної кризи. Істотну роль відіграла й підтримка України з боку ООН, західних держав. Юридичну безпідставність рішення російського парламенту визнав і президент РФ Б. Єльцин.

Але залишалася проблема Чорноморського флоту, яка була однією з найгостріших у відносинах між Україною і Росією. Оголосивши себе повним і єдиним власником всіх флотів колишнього СРСР, створених спільними зусиллями всіх союзних республік Тихоокеанського, Балтійського, Північного – вона прагнула зберегти за собою Чорноморський флот з усією системою його базування в Криму. В такий спосіб вона

захищала свої геополітичні інтереси в басейні Чорного моря, в балканському і середземноморському регіонах.

Позиція України в цій ситуації полягала в тому, щоб, по-перше мати в басейні Чорного моря власні воєнно-морські сили, здатні забезпечити безпеку морських комунікацій, а по-друге - нейтралізувати дії кримських сепаратистів, які вели до порушення територіальної цілісності держави. Діяльність останніх особливо активізувалася в 1993 р. після обрання президентом Криму проросійськи налаштованого Ю. Мешкова.

У червні і серпні 1992 р. Л. Кравчук і Б.Єльцин на зустрічах в Криму досягли домовленості про встановлення подвійного контролю над Чорноморським флотом на п'ятирічний період. Фактично, флот залишався під російським командуванням. В 1992-1994 рр. проблема Чорноморського флоту так і не була вирішена.

4. Реалізація курсу на без'ядерний статус

Згідно з Декларацією про державний суверенітет (1990) Україна в односторонньому порядку оголосила про своє прагнення стати *без'ядерною, позаблоковою державою*. Після проголошення незалежності цей намір було підтверджено. На цей час проблема набула надзвичайної гостроти: Україна, керуючись міжнародним правом, оголосила все майно розташованих на її території стратегічних і тактичних ядерних сил своєю власністю. Це 176 міжконтинентальних балістичних ракет і 3 тис. одиниць тактичної ядерної зброї - третій у світі (після США і Росії) ядерний арсенал. Для світової співдружності, яка боялася «розповзання» в після розпаду СРСР ядерної зброї і втрату контролю над нею, заяви України про ядерне роззброєння були сприйняті надзвичайно схвально. Але відмовляючись від величезного ядерного потенціалу, наша держава прагнула твердих міжнародних гарантій своєї безпеки і певного економічного відшкодування.

Питання про без'ядерний статус України пов'язувалося з реалізацією нею положень трьох документів – Договору про стратегічні наступальні озброєння (СТАРТ–1) від 31 липня 1991 р., Лісабонського протоколу до нього, який підписали Білорусь, Казахстан, Росія, Україна та США 23 травня 1992 р., і приєднання республіки до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) від 1 червня 1968 р.

Згідно з домовленостями, знищення тактичної ядерної зброї з України відбувалося на території Росії, де були відповідні технічні умови. До березня 1992 р. було вивезено 57 % одиниць.

На той час українські політики порушили питання про недоцільність безплатної передачі дорогого обладнання Росії і, відповідно, про матеріальну компенсацію Україні, надання їй гарантій безпеки. Чи, виконуючи підписаний М. Горбачовим договір «СТАРТ–1», Україна не подарувала північному сусідові тактичну ядерну зброю? Чи не стануть новим подарунком Росії інші види ядерної зброї за договором «СТАРТ–2», підписаним за Україну російським президентом Б. Єльциним? – ці питання хвилювали українських державних діячів, суспільство в цілому. Відповіді на ці запитання були найрізноманітніші: від закликів найшвидшого повного ядерного роззброєння до повного збереження ядерної зброї та негайного вступу до НАТО.

Результатом цих дискусій стало припинення вивозу і вимога української сторони надання міжнародних гарантій того, що вивезені з України ракети справді будуть знищені, і що при цьому будуть присутні українські спостерігачі. Росія погодилася на ці пропозиції. На початку травня 1992 р. тактична ядерна зброя була вивезена з України. На черзі була складна і достатньо затратна процедура знищення 176 міжконтинентальних балістичних ракет та їх стартових майданчиків. Але небажання керівництва Росії відшкодувати нашій країні вартість вивезеного з ракетами урану і плутонію (він не знищувався, а переходив у власність РФ) викликало в українських політичних колах нову хвилю дискусій щодо темпів і умов роззброєння України.

Окрім фінансових виникли політичні проблеми. Непродумана позиція Верховної Ради Росії стосовно Криму, яка яскраво була продемонстрована у травня 1992 р., була розцінена

частиною українського суспільства як зазіхання на територіальну цілісність української держави. А це спричинило нові дискусії щодо збереження ядерного статусу.

30 вересня 1992 р. на Генеральній Асамблеї ООН у Нью-Йорку міністр закордонних справ України А. Зленко заявив, що наша держава знищить стратегічний ядерний арсенал за умови надання їй іншими країнами гарантії безпеки і фінансової допомоги. Про це ж заявила і Верховна Рада України. Така позиція викликала роздратування і Росії, і США. В зарубіжних засобах масової інформації розгорнулася кампанія дискредитації України. Тиск на Україну посилювався. Зокрема, Росія заявила, що вона буде виконувати умови договору СТАРТ-1 лише тоді, коли Україна приєднається до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) як неядерна держава (тобто, відмовиться від ракет). Україна обрала гнучку тактику: 18 листопада 1992 р. Верховна Рада України ратифікувала Договір, але відстрочила його виконання на термін виконання умов, зазначених у відповідній постанові. Ці умови, зокрема, передбачали: поетапне знищення міжконтинентальних балістичних ракет за умови надійних гарантій національної безпеки України, яку повинні надати ядерні держави; міжнародна фінансова і технічна допомога.

Почалися тривалі переговори, які закінчилися 14 січня 1994 р. спільною заявою США, Росії і України, згідно з якою наша держава отримувала відшкодування за вартість урану, який містився в ядерних зарядах, знищених на території України. Нею визначались умови компенсації за вивезену зброю та розміри допомоги нашій державі. США і Росія фактично ставали гарантами безпеки України. Вказана угода була правовою основою повного ядерного роззброєння. Україна є першою серед держав світу, яка добровільно відмовилась від ядерної зброї.

Важливим кроком на шляху ядерного роззброєння стало приєднання України 16 листопада 1994 р. до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї за умови гарантій безпеки з боку ядерних держав. Цим самим Україна переконливо підтвердила миролюбний характер своєї зовнішньої політики.

5 грудня 1994 у Будапешті на зустрічі глав держав-учасниць Наради з безпеки та співпраці в Європі (НБСЄ) керівники США, Росії та Великобританії урочисто зобов'язалися поважати незалежність і суверенітет, недоторканість кордонів України, утримуватися від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підпорядкувати своїм інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, і у такий спосіб отримати будь-які переваги.

Але цей меморандум мав серйозний недолік: ніяких санкцій, у разі порушення сторонами цих зобов'язань, не передбачалося. Все обмежувалося обіцянкою проводити консультації. Останній пункт Меморандуму гласив:

«б. Україна, Російська Федерація, Сполучене королівство Великої Британії і Сполучені Штати Америки будуть проводити консультації у випадку виникнення ситуації, внаслідок якої постане питання стосовно цих зобов'язань».

У червні 1996 р. процес вивезення ядерної зброї з території України завершився. Україна стала неядерною державою. Це зміцнило її авторитет у світовому співтоваристві, створило можливість додаткових інвестицій розвинутих країн в українську економіку. Зокрема, суттєво покращилися відносини з США, які погодилися на надання фінансової допомоги Україні в здійсненні економічних реформ. Та основного - ніяких реальних (закріплених спеціальними угодами) гарантій збереження територіальної цілісності і незалежності - без'ядерна Україна не одержала. Це обставина оцінюється як серйозна помилка українського керівництва, яка пізніше мала трагічні наслідки.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Охарактеризуйте правові засади зовнішньої політики України.
2. Що означає в сфері міжнародних відносин заява, що незалежна Україна – правонаступниця України?
3. Розкрийте основні принципи і завдання зовнішньої політики України.

4. Чим, на вашу думку, було викликане швидке визнання незалежної України іншим державами?
5. Яке значення для утвердження незалежного статусу України мало її визнання Російською Федерацією?
6. Яке значення мало для України питання визнання її кордонів сусідніми державами?
7. Чому в 1991-1994 р. не вдалося провести демаркацію кордонів України з Росією, Білорусією і Молдовою?
8. Що означає поняття «європейський вибір України»?
9. Які проблеми постали перед нашою державою у процесі ядерного роззброєння? Як вона їх вирішила?
10. Як вирішувалися ці проблеми і яке значення для престижу України мало це вирішення?
11. Яку позицію займає наша країна щодо СНД? Як ви гадаєте, якими причинами вона обумовлена?
12. Охарактеризуйте відносини України з РФ в 1991-1994 рр. Якого вектору у цих відносинах притримувалася Росія, а якого Україна?
14. Яке значення у міждержавних відносинах України і Росії мала проблема Чорноморського флоту?
15. Охарактеризуйте Будапештський меморандум 5 грудня 1994 р.

ДОКУМЕНТИ

1. З «Декларації про державний суверенітет України»

16 липня 1990 р.

...Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах.

...Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

Газ. «Голос України». – 1993. – 2 листопада.

2. З інтерв'ю міністра закордонних справ України А. Зленко

Грудень 1991 р.

Декларація про державний суверенітет не застаріла...

Накреслені нею цілі маємо втілювати в життя і сьогодні. Інша річ, що нині ми вже підійшли до практичної реалізації деяких з них.

... Я говорив про наш намір здійснювати безпосередні відносини з іншими державами, укладами з ними договори, обмінюватися дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами...

Інший ключовий напрямик: входження до загальноєвропейського процесу і європейських структур. Днями міністерство направило урядам країн – учасниць НБСЄ листа з заявою про вступ до «Гельсінського клубу». ..

...Ще одна важлива проблема – кордони України, правовий статус прикордоння...

... Зовсім мало розроблений напрямок – дипломатичні відносини з республіками колишнього Союзу РСР.

... Нині на перший план виходять питання зовнішньоекономічні і військово-політичні.

Журн. «Політика і час». – 1992. - № 1. – С. 4 -5.

3. Із заяви міністра закордонних справ РФ А. Козирєва про політику Російської Федерації щодо колишніх радянських республік.

Як міжнародно визнаний спадкоємець СРСР Російська Федерація повинна виходити у своїй зовнішній політиці з доктрини, що проголошує увесь простір колишнього Союзу сферою своїх життєвих інтересів (по типу «доктрини Монро» к Латинській Америці) та домагатися від світового співтовариства розуміння визнання своїх особливих інтересів у цьому просторі Росія також повинна домагатись ролі політичного і військового гаранта стабільності на всьому колишньому просторі СРСР.

Газ. «Известия» (Москва). 1992. 8 августа.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

1. Проаналізуйте витяг з «Декларації про державний суверенітет України» від 16 липня 1990 р.

2. Чи могли бути реалізованими передбачені тут положення за часів існування СРСР? Формулюючи відповідь, врахуйте відмінність між Декларацією та Законом.

Документ 2.

1. Охарактеризуйте витяги з інтерв'ю А. Зленка і поясніть, чому Декларація про державний суверенітет України, принята до проголошення незалежності України, була актуальна у грудні 1991 р.?

2. Чи втратила Декларація свою актуальність після 2 липня 1993 р., коли Верховна Рада схвалила «Основні напрями зовнішньої політики України»?

Документ № 3.

1. Згадайте, у чому суть «Доктрини Монро»? Коли і як вона реалізувалася на практиці?

2. Як ви розумієте вислів А. Козирєва: «Росія повинна домагатись ролі політичного і військового гаранта стабільності на всьому колишньому просторі СРСР»?

§ 10. ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1990-х РОКІВ

Згадайте:

1. Які причини невдач реформування економіки СРСР у другій половині 80-х років. 2. Охарактеризуйте причини й наслідки глибокої інтеграції народного господарства України в економіку СРСР? 3. Яке місце займали підприємства України у воєнно-промисловому комплексі СРСР.

1. Зміни умов розвитку економіки України

Утвердження політичної незалежності неможливе без створення стабільної, високоефективної національної економіки, зорієнтованої на задоволення повсякденних потреб людей. Погіршення ж економічного становища в умовах соціально-політичної нестабільності неминує ставить під загрозу її державність.

Власну життєздатну економічну систему України доводилось створювати на руїнах загальносоюзного господарського комплексу СРСР. З'єднати воедино ці розрізнені «обрубки» колись могутніх союзних відомств, вдихнути в них життя, сформувати на їхній основі комплексну, цілісну й гармонійну національну економіку можливо було за умови вирішення кількох фундаментальних проблем.

По-перше, необхідно було докорінно реформувати економіку на ринкових засадах, роздержавити її, провести приватизацію, сформувати багатокладну економіку, забезпечити рівноправні умови для розвитку всіх її форм власності – державної, приватної, колективної.

По-друге, слід було розгорнути структурну перебудову промисловості України. І перш за все – подолати її однобічну орієнтацію на важку індустрію; ліквідувати затратного

характеру виробництва шляхом впровадження ресурсозбереження, новітніх технологій, досягнень науково-технічної революції; всебічно переорієнтацію економіку на задоволення соціальних потреб, тобто, *створити соціально-зорієнтовану економіку*. Принцип «виробництво заради виробництва», на якому десятиріччями ґрунтувалося функціонування радянської економіки, повинен був поступитися місцем принципу «виробництво заради людей».

По-третє, потрібно на ринкових засадах створити ефективну систему економічної кооперації підприємств України як в середині держави, так і з державами «близького» (колишні союзнi республіки СРСР) і далекого зарубіжжя. Ця нова, побудована на природних ринкових принципах система економічної кооперації повинна була компенсувати розрив штучних, нав'язаних центром економічних зв'язків України з Росією та іншими республіками колишнього СРСР.

Вирішувати вказані проблеми доводилось у складних умовах. Вони були пов'язані з економічною кризою, яка з середини 80-х років загострилась, особливо у зв'язку з невдалими спробами в роки «перебудови» реформування старої економічної системи та відсутністю чітких уявлень і стратегії розбудови нової; гострим політичним протистоянням; несформованістю елементів громадянського суспільства; відсутністю в частини населення і, зокрема, старшого покоління стійких державницьких ідеалів; опозицією ринковим перетворенням з боку лівої, прокомуністичної частини українського полвтикуму..

2. Національний банк, податкова служба і митниця

Формально з кінця 80-х – поч. 90-х років основним напрямом розвитку української економіки було визначено її трансформацію в ринкову. Ще до проголошення незалежності почала створюватися необхідна *інфраструктура* ринкової економіки. Так, у березні 1991 р. на базі Української республіканської контори Держбанку СРСР було утворено Національний банк України, у квітні 1990 р. – податкова служба Україна, у червні 1991 р. був прийнятий Закон про митну справу в Україні. Повноцінна діяльність цих органів державного управління почалася після проголошення незалежності.

Національний банк України проводить єдину державну політику в сфері грошового обігу, кредиту та забезпечення стабільності грошової одиниці. Він є головною банківською установою незалежної держави. Йому належить монопольне право на емісію грошей в обіг. Він здійснює банківський нагляд. Комерційні банки України та іноземні банки можуть здійснювати банківські операції тільки після відповідної реєстрації. Національний банк представляє інтереси України у відносинах з центральними банками інших країн, міжнародними банками та фінансово-кредитними організаціями.

. При провідній ролі Національного банку України з метою поліпшення існуючої фінансової системи за короткий час було сформовано майже 200 банківських установ, які налічували понад майже 20 тис. філій.

Податкова служба здійснює контроль за сплатою податків. В умовах переходу до ринку спостерігається посилення економічної злочинності, що розширює сферу діяльності податківців.

Митна служба контролює провезення товарів за кордон та їх оподаткування. Указом Президента України від 11 грудня 1991 р. було утворено центральний орган державного управління в галузі митної справи – Державний митний комітет України. У 1992 р. введено в дію митний кодекс.

3. Спроби реформування економіки в першій половині 1990-х років.

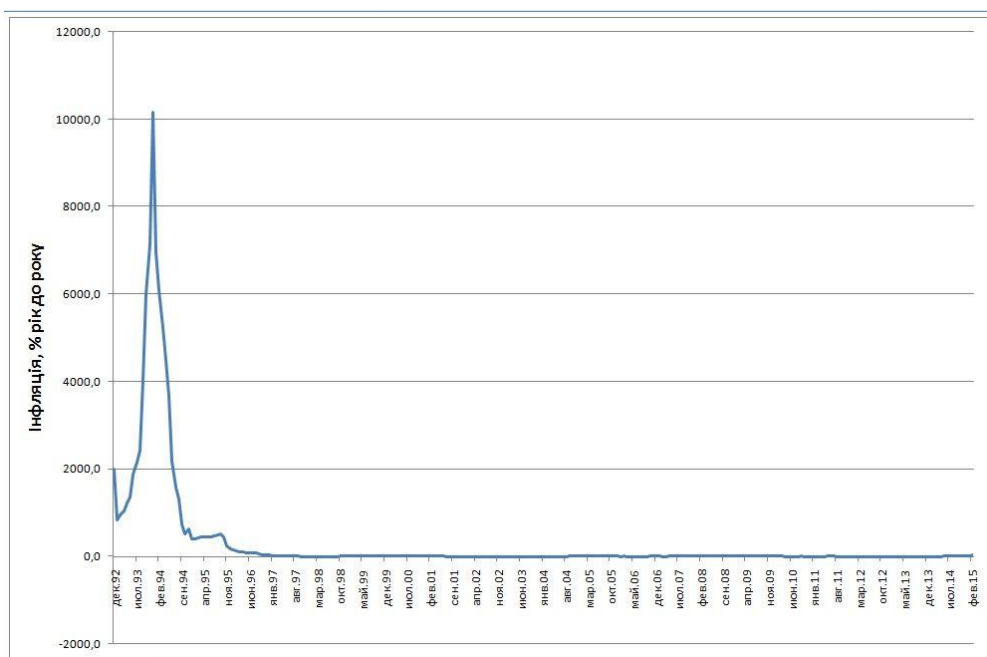
Як показало життя, одного декларування і створення певних державних структур для забезпечення ринкових відносин, виявилось замало. Необхідно було розробити і здійснювати власну «входження в ринок», яка б враховувала господарські реалії України, виходила виключно з її інтересів і не допускала негативних наслідків, до яких може привести неконтрольована ринкова стихія. Але ключові позиції в уряді і міністерствах займали представники старої партійно-господарської номенклатури, які не знали ринкової

економіки і були «запрограмовані» на виконання чужих вказівок. Розробляти і здійснювати економічні програми та приймати рішення цілком самостійно, без «узгодження» з московськими верхами (як це було в радянських умовах), вони виявилися неспроможними. Тож дорогоцінний час витрачався на звичні для ще з «перебудовних» часів схоластичні дискусії про те, що краще - соціалізм, чи капіталізм. А у цей час капіталізм у його дикому, нецивілізованому вигляді вже прорвався з Росії і став суворою реальністю України, руйнуючи радянські адміністративно-командні засади її управління. Пов'язано це з тим, що російський уряд Є. Гайдара, реалізуючи свою програму реформ, на початку 1992 р. скасував державний контроль за ціноутворенням. В умовах, коли країна перебувала у стані економічної кризи з її хронічними дефіцитами, це привело до суттєвого і абсолютно неконтрольованого зростання цін на всьому пострадянському просторі.

Особливо відчутно це проявилось в Україні, господарство якої було особливо тісно пов'язане з російським і країна не мала власних родовищ нафти і газу. Відтак, ціни на газ з Росії і Туркменії, а на нафту з Росії, збільшилися в Україні 100 разів, а нафти – в 300 разів. Відповідно, зросли ціни на паливо-мастильні матеріали. Це негайно вплинуло на рівень собівартості продукції і цінах на неї. Нестача вітчизняних енергоносіїв стала найуразливішим місцем української економіки.

В «підвищеному» становищі опинилися великі підприємства важкої промисловості України, які до 1991 р. підпорядковувалися загальносоюзним міністерствам, що їх фінансували, забирали і розподіляли готову продукцію. Після розвалу СРСР ці підприємства (загальна їх кількість понад 2000 з багатотисячними колективами) були полишені самі на себе. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що лише близько 20% промислової продукції України мала завершений вигляд, а решту склали напівфабрикати і комплектуючі, які використовувалися для виготовлення кінцевої продукції в інших республіках. В умовах порушення економічних зв'язків між республіками це вкрай негативно позначилося на стані промисловості України.

Падіння виробництва і зростання її собівартості різко зменшило бюджетні надходження від промисловості. Водночас, витрати бюджету весь час збільшувалися. Дефіцит покривався випуском в Росії паперових грошей, не забезпечених в Україні ні готовою продукцією, ні золото-валютними запасами, які залишилися в Росії. Наслідком цього була спіраль інфляції, яка стала стрімко розкручуватися.

Спробою певної протидії економічній політиці Росії і захисту внутрішнього ринку стало введення з 10 січня 1992 р. купонів багаторазового використання, які стали прообразом національної валюти. В середині 1992 . Україна вийшла з рублевої зони. Однак це лише частково стримало обвальний ріст цін. Відчувалося, що позитивних змін в економіці досягти не вдалося. Восени цього року в обстановці загального невдоволення населення, яке відбилося на позиції парламенту, уряд В. Фокіна пішов у відставку.

27 жовтня 1992 р. Верховна Рада затвердила склад нового Кабінету Міністрів на чолі з народним депутатом Л. Кучмою, який до цього був секретарем парткому КПРС, а потім - директором знаного у світі Дніпропетровського ракетного об'єднання «Південмаш». Склад кабінету був коаліційний і налаштованим на реформи. Першим віце-прем'єром в уряді був І. Юхновський, віце-прем'єром з питань економічної реформи і міністром економіки – В. Пинзеник, віце-прем'єром з гуманітарної політики – В. Жулинський. Усі три – представники національно-демократичного табору, які стояли в опозиції до уряду Фокіна. Верховна Рада надала главі уряду право видавати декрети з неврегульованих законодавством економічних питань. Але це дало відчутних наслідків. Антиреформаторські і прокомуністичні сили в парламенті і поза ним розгорнули кампанію його лискредитації. Дійшло до того, що у одному зі своїх виступів перед Верховною Радою Л. Кучма з роздратуванням попросив депутатів дати відповідь, яку економіку йому будувати – соціалістичну, чи капіталістичну.

У червні 1993 р. почався страйк шахтарів Донбасу. Серед організаторів страйку називали донецьких депутати і місцевих «червоних директорів», наляканих перспективою реформ. Тому-то стайкарі виступили не лише з економічними, але й з політичними вимогами, серед яких проведення референдуму щодо довіри Президенту і Верховній Раді України. Від референдуму невдози відмовилися: було вирішено провести дострокові вибори до Верховної Ради у березні і вибори Президента у червні 1994 р. Усю повноту виконавчої влади взяв на себе Президент України Л. Кравчук, а виконуючим обов'язки Прем'єр-міністра було призначено народного депутата від Донбасу Ю Звягільського.

Це не покращило ситуацію в державі. Спроби Національного банку зупинити інфляцію шляхом стримування потоку «пустих» купоно-карбованців не давали бажаних результатів. Планом Національного банку України передбачалося, що в 1993 р. грошова маса обігу зросте в 1,9 рази, фактично ж вона збільшилась більш як у 18 разів. Аналогічна ситуація склалася в 1994 р. Силкові заходи монетарної політики в умовах постійного зростання бюджетних видатків, що часто мали популістський характер, вели до подальшого розбалансування фінансово-грошової системи. В результаті кожне чергове підвищення зарплати, закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію, заробітної плати тощо призводило до нового витка інфляції, яка поглинала отримані кошти. Рівень інфляції 1993 р.

був найвищим у світі. Україна стала лідером серед держав світу за дефіцитом державного бюджету.

Показником кризового стану державних фінансів стала деформація податкової системи. Колосальна кількість та розміри платежів, які змушені були вносити державі підприємства, зрештою призводили до вимушеного згортання виробничої та комерційної діяльності, або ж – до «тінізації» економіки. Переважна більшість комерційних структур всіляко ухилялася від сплати податків, приховувала реальні прибутки.

Фінансова сфера держави опинилася у стані глибокої кризи. Її подолання було можливе у разі здійснення цілого комплексу ринкових реформ.

В умовах інфляції і знецінення грошей відбувалася бартеризація виплат. Так, зарплату почали видавати готовою продукцією, яка не мала попиту і лежала на складах. Бартеризація охопила і зовнішню торгівлю. Причому, поставки за бартером за кордон відбувалися, як правило, за зниженими цінами, а імпорт – за завищеними.

В той час, як населення потерпало від росту цін на найнеобхідніше, директорський корпус дістав свободу господарської діяльності. Великі підприємства, звільнившись з-під контролю московських міністерств, перейшли у номінальну власність української держави. В умовах, коли контроль держави за ціноутворенням було знято й дозволена вільна торгівля продукцією промислового виробництва, підприємства могли одержувати надприбутки навіть при спаді виробництва. Ціни на їхню продукцію зросли в десятки разів, а реальна заробітна плата більшості працюючих стрімко зменшувалася. Про конкуренцію не могло бути і мови, бо для демонополізації нічого не було зроблено. У багатьох директорів заводів і фабрик сформувався переконання, що вони, залишаючись керівниками державних підприємств, можуть на свій розсуд розпоряджатись виробленою продукцією. При цьому нормальним явищем вважалося щедре державне дотування, пільгове кредитування таких підприємств. Створилися сприятливі умови для криміналізації економічного життя.

Одним з майже легальних способів цього було утворення при державних підприємствах великої кількості комерційних малих підприємств (МП). Саме під їх прикриттям ресурси і продукція підприємств і грабувалася народна власність, а гроші переводилися на рахунки за кордон.

Наприкінці 1993 р. до програми економічних реформ було внесено корективи. У схвалених Верховною Радою головних напрямках діяльності уряду йшлося про «поступовість», а не форсування ринкових реформ. Запроваджувався фіксований, тобто, примусовий курс купуно-карбованця щодо долара і рубля. Обіцяна «поступовість» у проведенні ринкових реформ на практиці означала фактичну відмову від них. Почалося згортання курсу на економічну лібералізацію й відповідне відновлення адміністративно-бюрократичних методів управління. Вдалося дещо знизити інфляцію, але досягти цього вдалося шляхом масового зупинення підприємств, відстрочки термінів бюджетних виплат і небувалого зростання заборгованості держави працівникам державно-бюджетної сфери, які по кілька місяців не одержували зарплати. Але одночасно, зростали обороти «тіньової» економіки, зростала корупція в державному апараті, перевитрати виробників під час експорту і втеча капіталів за кордон. Дійшло до того, що в корупції стали звинувачувати і самого виконуючого обов'язки прем'єр-міністра Ю. Звягільського.

З початку 1994 р. реформування економіки було практично згорнуте. У першому кварталі 1994 р. національний дохід скоротився проти відповідного періоду 1993 р. на 36%, обсяг виробництва промислової продукції – на 38,4%. Лише врожайний 1993 р. та самовіддана праця селян дозволили уникнути масштабного спаду в сільському господарстві.

4. Роздержавлення і приватизація

Важливим компонентом економічних перетворень стали процеси роздержавлення та приватизації. Так звана «номенклатурна приватизація» почалася в Україні ще в 1989-1991 рр. Постільки ніяких законних методів роздержавлення ще не розробили, в суспільній свідомості це сприймалося як розкрадання державного майна. Після проголошення незалежності під приватизацію почали підводити законодавчу базу. Цілі та основні

принципи приватизації були закладені у схваленій Верховною Радою України 31 жовтня 1991 р. «Концепції роздержавлення і приватизації підприємств, землі і житлового фонду».

Приватизація в Україні розпочалась із сфери обслуговування. Відбувалася вона дуже повільно. В приватизації брали участь, переважно, трудові колективи, їхні керівники, представники органів влади тощо. При цьому було безліч зловживань. Всього за 1991–1993 рр. в Україні було переведено у приватну (у тому числі й кооперативну власність) лише 3,6 тисяч підприємств та організацій, переважно, дрібних. Незважаючи на обмежені масштаби приватизаційного процесу, громадськість звернула увагу на прояви участі у ньому кримінальних елементів, корупції державних службовців, тіньових схем. Цим негайно скористалися противники реформ, прагнучи дискредитувати саму ідею приватизації.

5. Становище у сільському господарстві

У Радянському Союзі сільське господарство республіки постійно було соціальним (як джерело дешевої робочої сили) та економічним (внаслідок викачування з нього за безцінь сільськогосподарської продукції) донором промисловості. Сільськогосподарське виробництво забезпечувало населення міст продуктами харчування, а промисловість – сировиною.

Аграрне виробництво незалежної України базувалось на колгоспно-радгоспній системі господарювання, закладеній ще в 30-ті роки. Ще до проголошення незалежності вже стала зрозумілою її неефективність та безперспективність. В 1990 р. у прийнятому Земельному кодексі України декларувалась потреба реформи земельних відносин, включаючи приватну власність на землю.

Протягом 1991–1992 рр. Верховна Рада прийняла важливі для подальшого розвитку сільського господарства Закони України «Про селянське (фермерське) господарство», «Про форми власності на землю». Ними відкривався шлях до розвитку на селі форм господарювання, альтернативних консервативній колгоспно-радгоспній системі.

В 1992 р. було здійснено *паювання майна колгоспів* та їх косметичне перетворення на колективні сільгоспідприємства (КСП), селянські спілки, кооперативи, акціонерні товариства. Однак ключове питання щодо можливості формування альтернативних КСП господарств вирішене не було. Селяни не відчували себе господарями на землі. В цих умовах сільське господарство з року в рік знижувало обсяги виробництва.

Під тиском колгоспно-радгоспного лобі у Верховній Раді вищі органи влади раз за разом приймали рішення про нові й нові грошові вливання в сільське господарство. До рядового колгоспника, робітника радгоспу ці гроші зазвичай не доходили, осідаючи на рахунках банків і різних посередників. Разом з тим, кожне таке рішення спричиняло новий виток інфляції, від якої страждали всі, у тому числі й сільськогосподарські підприємства. Отримані через кілька місяців кошти за здану продукцію не покривали навіть витрат на закупівлю селянами пального та запасних частин. Більшість господарств перетворилися на безнадійних фінансових боржників і були неспроможними придбати необхідні машини, механізми, мінеральні добрива та засоби захисту рослин.

Новим, обнадійливим явищем у аграрному секторі було виникнення селянських (фермерських) господарств. У фермерських господарствах не допускалося великих втрат виробленої сільськогосподарської продукції, що було звичайним явищем у колгоспах та радгоспах. Факти свідчать, що, використовуючи у 1994 р. лише 1,6% площі земельних угідь, фермерські господарства виробляли стільки, скільки виробляла середня область України. Водночас поширеним явищем стало отримання землі для заняття фермерством керівниками господарств та наближеними до них особами. Разом із кращими угіддями вони на вигідних умовах скуповували колгоспну та радгоспну техніку.

Таким чином, реформи у сільському господарстві мали формальний характер і в повному обсязі не реалізовувалися. Це, зокрема, стосувалося найважливішого питання – рівності різних форм власності та підтримки всіх форм господарювання.

Зважаючи на необхідність рішучого реформування та підтримки села, Верховна Рада у жовтні 1994 р. приймає постанову «Про подолання кризового стану в агропромисловому комплексі».

Проте конкретного механізму реформування розроблено ще не було.

6. Рівень життя населення

Криза економіки, невдалі спроби реформування господарського життя, впровадження первісних ринкових відносин (так званого «дикого капіталізму») негативно позначилися на матеріальному становищі основних верств суспільства.

Господарська криза викликала деструктивні процеси в робітничому середовищі. Чисельність робітників постійно скорочувалась. Усе більше число підприємств не працювало взагалі або працювало неповний робочий тиждень. Загальна кількість зайнятих зменшилась більш як на 25%. Новим явищем стало безробіття, яке з кожним днем зростало. При цьому поряд з явним значного поширення набуло так зване приховане безробіття. Його сутність полягала у тому, що формально вважаючись трудівниками підприємств, робітники по півроку і більше не працювали чи були зайняті на виробництві 1–2 дні на тиждень. Проблема зайнятості, відсутності нових робочих місць стала однією з найбільш гострих для України.

Подібні процеси відбувалися й на селі. Криза колгоспно-радгоспної системи, повільне впровадження нових форм власності призвели до поширення на селі деструктивних соціальних процесів. Водночас активно йшло формування соціальної групи сільських підприємців – фермерів.

Кризові явища охопили інтелігенцію. Низький рівень заробітної плати, падіння престижності багатьох видів розумової праці негативно позначилися на її складі. Частина спеціалістів була вимушена зайнятися нетрадиційною для них комерційною діяльністю. Внаслідок цього відбувалася масова декваліфікація кадрів, спостерігався вплив здібної молоді з науки й виробництва у комерційні структури, значна кількість учених виїхала на роботу за кордон.

В особливо складному становищі опинились найменш соціально захищені категорії населення – діти, молодь, пенсіонери.

Протягом більш як 70-річного існування радянської влади рівень життя населення як у всьому СРСР, так і в Україні був низьким. У другій половині 80-х років СРСР за рівнем споживання перебував на 77-му місці в світі. У першій половині 90-х років незалежна Україна посідала вже 83 місце.

Мільйони людей опинилися на межі зuboжіння. Були повністю «з'їдені» інфляцією ті скромні заощадження, які громадяни тримали в ощадних касах. Цей процес населення справедливо розцінювало як відкритий грабунок. Адже саме ці заощадження, запущені в обіг, дали можливість «новим українцям» нагромадити значні капітали.

Скорочення прибутків населення призвело до суттєвого падіння рівня споживання. Показник частки заробітної плати у виробленому національному доході істотно знизився. Це означає, що все менше часу робітник працював на себе і все більше – на державу та нових власників підприємств. За умов зростаючого безробіття реально протистояти цьому робітники не могли.

Швидко знижувалась купівельна спроможність населення. За таких умов навіть середня заробітна плата нездатна була забезпечити прожиткового мінімуму. У цій ситуації понад 70% отриманих грошей витрачається на продовольство. Для порівняння зазначимо, що аналогічні витрати в розвинутих країнах становлять 18–20% доходів.

У результаті падіння життєвого рівня для переважної більшості населення товари довгострокового вжитку стали недоступними.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Охарактеризуйте основні завдання, що стояли перед економікою України після проголошення незалежності. В чому полягали об'єктивні та суб'єктивні труднощі вирішення цих завдань?
2. Яку роль в умовах ринкової економіки відводиться Національному банку, податковій службі, митниці?
3. Порівняйте економічну політику кабінетів В. Фокіна, Л. Кучми і Ю. Звягільського. У чому особливості курсу кожного з них?
4. Які причини економічного спаду в першій половині 90-х років? Що робилося і чого не робилося для стабілізації економіки?
5. Яка причина енергетичної кризи і до яких наслідків вона приводила?
6. Чому державна допомога аграрному сектору не привела до позитивних результатів?
7. Розкрийте зміст понять «інфляція», «бюджетний дефіцит», «лібералізація економіки», «структурна перебудова економіки», «грошова емісія».
8. Дайте характеристику підсумкам роздержавлення і приватизації в Україні в першій половині 90-х років.
9. Проаналізуйте причини і прояви кризи аграрного сектора України. Що зроблено і що необхідно зробити для подолання кризи?
10. Охарактеризуйте появу фермерських господарств і їх місце в структурі сільськогосподарського виробництва?
11. Які обставини викликали фінансову кризу в Україні?
12. У чому проявилось погіршення становища жителів України у першій половині 90-х років?

ДОКУМЕНТИ

1. Із виступу Президента України Л. Кравчука на зустрічі з представниками Президента в районах . Грудень 1993 р.

Ми прогнозували, що коли буде розділ держав, реформування суспільства, неминучі і кризові явища. Але не уявляли до кінця масштаби кризи.

... Серед причин нинішньої складної ситуації є внутрішні, які полягають у структурній перебудові промисловості, налагодженні нових зв'язків всередині України між підприємствами, реформуванні фінансової, кредитної, банківської систем.

Зовнішні фактори. Часто кажуть, що, мовляв, Україна – якась така непослушниця, яка спровокувала процеси економічного розпаду.

... Є люди, які кажуть: давайте швиденько збіжимося назад, все стане на свої місця – і ковбаса стане дешевою, і все стане безпроблемно. Мабуть, той, хто про це каже, прагне до того, щоб відтворити все як було: і «централізоване», «адміністративне», і «влада однієї сили» і т. д.

Голос України. – 1993. – 25 грудня.

2. Економічна ситуація в Україні в 1993 р. за оцінкою вчених НАН України

В галузі економіки замість цивілізованого переходу до ринку найпотворнішим варварськими методами відбувається первісне нагромадження капіталу. Триває запекла боротьба за оволодіння матеріальними багатствами країни. У цій боротьбі задіяні усі можливі засоби: грабіж, крадіжка, спекуляції, корупція, шантаж, зловживання владою, шахрайство тощо. Виникають добре організовані злочинні угруповання, які поступово проникають у владні структури, значною мірою підпорядковують їх власним потребам. З іншого боку, державні чиновники, службовці всіх сфер самі втягуються в гонитву за матеріальними благами, часто стаючи на злочинний шлях їх здобуття. Відбувається тотальна криміналізація суспільного життя.

Справа погіршується тим, що захоплені у державні руки багатства не вкладаються в розвиток господарства, економіки країни. У переважній більшості вони функціонують як спекулятивний капітал або осідають за кордоном, інвестуючи таким чином економіку зарубіжних країн. Гіперінфляція набирає дедалі більших обертів не тільки тому, що

напівзруйнована економіка неспроможна з нею боротися, а значною мірою ще й тому, що в її наростанні зацікавлений спекулятивний капітал, особливо банки, які за умов нестабільності мають величезні прибутки. Грошова емісія на руки й тим господарникам-управлінцям, які організують викуп майна державних підприємств за їх колишньою номінальною ціною, що для покупця виявляється у багато разів нижчою від їх реальної вартості.

Кремень В., Базовкін Є., Міщенко М., Небоженко В., Ситник П. Соціально-політична ситуація в Україні: стан і тенденції розвитку (середина 1993 року) // Політологічні читання. 1994. -№ 1. С. 25-26.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

1. Чому, на вашу думку, Президент Л. Кравчук і його оточення «не уявляли до кінця масштабів економічної кризи», яка супроводжує реформування суспільства, формування української національної економіки?

2. З яких причин не було своєчасно розроблено ефективну програму подолання кризи?

Документ № 2.

1. Чому форми переходу до ринку, які були реалізовані в Україні, автори цієї статті вважають варварськими? У чому проявлялося їх варварство?

2. Яким чином, на ваш погляд, можна було уникнути цього варварства?

§ 11. ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В 1991-1994 рр.

Згадайте:

1. Коли в Україні почала формуватись багатопартійна система? 2. Який вплив на формування багатопартійної системи справили провали в економічній політиці на початку 90-х років? 3. Які партії, що виникли в Україні і справляли найбільший вплив на суспільно-політичні процеси в кінці 80-х – на початку 90-х років.

1. Трансформація державної влади

Після заборони діяльності Компартії постало питання політичної опори влади. В демократичному суспільстві такою опорою є політичні партії. Але повноцінних партій з чіткими програмними цілями і стабільним складом членів в Україні не було. В цих умовах під керівництвом Президента Л. Кравчука стали об'єднуватися представники колишньої партійної і державної номенклатури, яка з різни мотивів стала на позиції незалежності України. Не перебуваючи в жодній партії, вони сами склали своєрідну «партію влади».

Свою політичну лінію «партія влади» проводила, тримаючи під своїм контролем законодавчу і виконавчу гілки влади. У грудні 1991 р. було створено президентську адміністрацію, покликану забезпечити ефективне здійснення главою держави своїх владних повноважень, зокрема, контролювати уряд і координувати дії Президента з парламентом. У лютому 1992 р. під тиском президентського оточення Верховна Рада прийняла зміни до Конституції, згідно з якими президент ставав главою держави та виконавчої влади, одержував контроль над урядом і право призначати ключових міністрів. У лютому 1992 р. була створена Державна дума України – структура при Президенті, яка мала консультативні функції і займалася стратегічним плануванням. Але чіткого розподілу повноважень між Президентом і Верховною Радою досягти не вдалося. Верховна Рада не збиралася обмежувати свою діяльність законотворчістю: вона зберегла за собою право затверджувати прем'єр-міністра, запропонованого Президентом, і через профільні комітети, які часто дублювали відповідні міністерства, контролювала роботу уряду. Таким чином, уряд виявився під подвійним контролем: і Президента, і Верховної Ради. В результаті, президентська адміністрація і Державна дума увійшли в конфлікт з Верховною Радою. Закінчилося тим, що під тиском Верховної Ради Президент наприкінці 1992 р. змушений був ліквідувати Державну думу.

В умовах протистояння президентської і парламентської гілок Л. Кравчук пішов на розширення «партії влади» за рахунок залучення колишніх опонентів. На початку 1992 р. він проголосив курс на консолідацію всіх прогресивних сил суспільства для розгортання державотворення. Головне місце в цьому процесі відводилося Рухові, який, на думку Президента, здатний *«сьогодні очолити всі прогресивні сили і партії в ім'я України»*. Частина рухівців – членів різних партій (Рух був громадською організацією, яка об'єднувала представників різних партій) активно відгукнулися на заклик Президента, підтримавши «партію влади». Вони утворили Конгрес національно-демократичних сил (КНДС).

«Партія влади» вміло використовувала авторитет та інтелектуальний потенціал національно-демократичних сил, водночас не допускаючи його діячів до основних важелів управління. В той же час усі свої провали й прорахунки «партія влади», а також ліві сили, списували на рахунок Руху. Внаслідок цього, не будучи жодного дня при владі, не обіймаючи посад Президента, Голови Верховної Ради та його заступників, глави Кабінету Міністрів, керівників ключових міністерств і відомств, Рух і національно-демократичні сили в цілому стали в очах деморалізованої частини населення причетними до усіх негараздів.

Не довіряючи Л. Кравчуку і його оточенню, не погоджуючись на роль «цапа-відбувайла» політики уряду, більшість Народного руху на чолі з В. Чорноволом стала в опозицію до влади, звинувативши її в гальмуванні реформ, небажанні діяти рішуче й наполегливо. Поступово ця масова організація стала еволюціонізувати в політичну партію.

2. Місцеві органи влади: між президентом і Верховною Радою

Об'єктом конкуренції між Президентом і Верховною радою стали також місцеві органи влади. За поданням Президента України Л. Кравчука 5 березня 1992 р. Верховна Рада республіки прийняла Закон «Про представників Президента України». Відповідно до нього в областях, районах та містах центрального підпорядкування – Києві та Севастополі – на базі виконкомів обласних рад формувались нові органи влади – місцеві адміністрації. Їх очолювали представники Президента, яких він призначав особисто.

Це посилило виконавчу владу, дозволило центру активніше контролювати процеси в регіонах. Водночас в окремих місцях виникли серйозні суперечності між призначеними представниками Президента і головами обласних рад. Це було пов'язане з невизначеністю їхнього статусу. В березні 1993 р. Верховна Рада визнала, що вищою посадовою особою в регіоні є голова обласної чи районної ради. Однак реально більше влади мав представник Президента. Врешті-решт, під тиском місцевих рад та прокомуністичної більшості Верховної Ради інститут представників Президента у 1994 р. було ліквідовано. Натомість, відповідно до нового законодавства, функції виконавчої влади в областях, містах, районах переходили до виконкомів рад. Виконкомами та радами відповідних рівнів керували їхні голови, котрих обирали всенародним прямим голосуванням.

Не в усіх випадках це дало позитивні результати. Нова вертикаль влади лише починала формуватись.

3. Нові політичні партії в 1991–1994 рр.

Одночасно з перегрупуваннями існуючих політичних партій тривав процес організаційного оформлення нових.

Правовою базою даного процесу став прийнятий у червні 1992 р. Закон України «Про об'єднання громадян». Ним було визначено, що право громадян на свободу об'єднання є їх невід'ємним правом. Виділялось дві основних групи таких об'єднань – політичні партії та громадські організації. Політичними партіями було визначено об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування. Громадські організації є об'єднаннями громадян, які створюються ними для захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, спортивних та інших інтересів.

Закон визначав процедуру реєстрації партій, яка була спрощеною і не передбачала вимог до її чисельності. Всього у 1994 р. в державі було зареєстровано понад 30 політичних партій.

У грудні 1992 р. завершилася трансформація Народного руху України в партію національно-демократичної орієнтації. На цей час Рух уже пережив пік своєї популярності. Після проголошення незалежності одна його частина виступала за те, щоб Рух залишався громадською організацією на багатопартійній основі, а інша – за перетворення в політичну партію. Перемогла ідея перетворення Руху в партію, яку особливо гаряче відстоював В.Чорновіл. Організаційне оформлення нової партії відбулося на IV Великому зборі організації.

Заборона Компартії не припинила діяльності лівих сил. Частина членів колишньої КПУ восени 1991 р. об'єдналася у Соціалістичну партію України (СПУ), яку очолив О. Мороз, депутат Верховної Ради, свого часу лідер компартійної більшості у парламенті. У програмній декларації, опублікованій у січні 1993 р., СПУ проголосила, що «керується марксистсько-ленінською методологією» і бореться за побудову в Україні соціалізму. В подальшому програма партії зазнала трансформації в бік соціал-демократизму. До неї було включено ряд положень про багатокласну економіку та рівноправність усіх форм власності при переважаючій ролі державної.

У червні 1993 р. в Донецьку проведено з'їзд Компартії України. Керуючись Конституцією України та Законом про об'єднання громадян, він проголосив про відновлення діяльності Комуністичної партії України. Першим секретарем ЦК КПУ став П. Симоненко. 5 жовтня після реєстрації партії в Мінюсті України було оголошено, що вона налічує понад 60 тис. чоловік.

Близькою до комуністів за стратегічними завданнями і тактикою є позиція зареєстрованої у березні 1992 р. Селянської партії України. Створена на основі Селянської спілки, партія обстоювала збереження колгоспно-радгоспної системи, виступаючи проти приватизації землі і приватних форм господарювання.

У нових політичних умовах тривало згуртування політичних сил центристської орієнтації. У вересні 1991 р. відбувся установчий з'їзд Ліберальної партії України, у 1993 р. утворилася партія «Трудовий конгрес» і деякі інші центристські партії.

Проголошення незалежності України сприяло активізації радикальних сил національної орієнтації. У березні 1992 р., вперше після Другої світової війни, на території України відбулася конференція Організації українських націоналістів (ОУН), на якій було прийнято рішення перейменувати її в Конгрес українських націоналістів (КУН). Основу своєї діяльності КУН вбачав в активній участі у процесі державотворення, створенні нових українських структур державної влади. Українські націоналісти та їхній лідер Я. Стецько виступали за «національну, унітарну і правову державу», але, разом з тим, обстоювали забезпечення прав етнічних меншин.

Ці та інші новоутворені партії доповнили й без того строкату партійно-політичну карту України. Але реальна багатопартійність на цей час ще не склалася.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чим було викликане перегрупування партійно-політичних сил в Україні після здобуття незалежності?
2. Чому після здобуття Україною незалежності одна частина політичних сил підтримала курс Президента України Л. Кравчука, а інша – перебувала в опозиції? Назвіть ці сили.
3. Охарактеризуйте поняття «Партія влади».
4. Чим було викликане утворення Конгресу національно-демократичних сил (КНДС) і до яких наслідків це привело?
5. Чим було викликане створення Державної думи України і чому вона була розпущена?
6. Які нові політичні партії сформувались в Україні у 1991–1994 рр.? Назвіть спільні риси і відмінності їх політичних програм.

7. Чому Народний рух України перетворився в політичну партію?
8. Коли і чому було введено інститут Представників Президента України і чому його було ліквідовано?

ДОКУМЕНТИ

1. Про характер влади в Україні на початку незалежності.

Відомий український дисидент Ю. Бадзьо

Цілком природно, що влада потрапила до рук номенклатури. У нас просто не було і досі немає іншої суспільно-політичної групи, достатньо розвиненої кількісно і якісно, а отже, здатної збудувати державу.

Бадзьо Ю. Влада, опозиція, держава в Україні сьогодні. Думки проти течії. К., 1994. С.12.

Правозахисник і публіцист Є. Сверстюк

Фактично влада залишається старою. І її параліч великою мірою зумовлений саме цим. Ці люди звикли керуватися вказівками і страхом. Нема вказівок і страху – вони бездіяльні, бо не мають власного царя в голові. Зрештою, не мають бажання, бо все ще сподіваються на повернення старого.

Вони багато попрацювали, щоб не було ніякої реальної опозиції, і це дуже велика біда. Будь-які живі сили, що могли суперечити більшовикам, знищувалися в корені протягом десятиліть. Але приходить нове покоління, і ця влада мусить зійти зі сцени, тому-то вона не просто бездіяльна, а дуже шкідлива...

Є зворотний бік у того «мирного» шляху, яким ми так захоплюємося. Цей шлях насправді не є таким уже мирним. Ми мало маємо забитих, але дуже багато задушених. Влада і нині живе зі старим моральним реквізитом, ні на кого не оглядаючись і нікого не соромлячись.

Газ. «Українське слово». – 1993. – 3 листопада

Запитання до документів

Документ № 1

Проаналізуйте точки зору відомих українських дисидентів. Дайте розгорнуту відповідь на запитання, кому належала в Україні влада після 24 серпня 1991 р.?

§ 1. МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ І САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ ДО ТЕМИ 2 «СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1991-1994 рр.)».

1. Згадайте дати і події

19–21 серпня 1991 р. – спроба антиконституційного перевороту в СРСР (ГКЧП)

24 серпня 1991 р. – Верховна Рада прийняла Акт проголошення незалежності України

30 серпня 1991 р. – прийнято Указ про заборону Компартії

України

1 грудня 1991 р. – Всенародний референдум підтримав Акт проголошення незалежності України. Президентом України обрано Л. Кравчука

8 грудня 1991 р. – в Біловезькій Пущі підписано Договір про утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД). СРСР припинив існування

20 вересня 1991 р. – створено СБУ

4 листопада 1991 р. – Верховна Рада прийняла Закон України «Про державний кордон України»

1 грудня 1991 р. – Верховна Рада прийняла Закон України «Про громадянство України

6 грудня 1991 р. – Верховна Рада прийняла Закон про Збройні сили України

10 січня 1991 р. – введення купонів багаторазового використання – прообразу національної грошової одиниці

Січень 1992 р. – Президент України Л. Кравчук проголосив курс на консолідацію всіх політичних сил для розбудови держави

16 січня 1992 р. – Верховна Рада ухвалила Державний гімн України – «Ще не вмерла України і слава, і воля...»

28 січня 1992 р. – Верховна Рада затвердила Державний прапор України

19 лютого 1992 р. – Верховна Рада затвердила малий герб України.

Червень 1992 р. – об'єднаний Собор УПЦ та УАПЦ, організаційне оформлення Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ–КП)

1992 р. – створення Конституційного Суду України

Червень 1993 р. – відновний з'їзд Компартії України в Донецьку

Літо 1993 р. – розкол в Народному русі України

Липень 1993 р. – Верховна Рада схвалила «Основні напрями зовнішньої політики України»

Жовтень 1993 р. – патріархом Української православної церкви – Київського патріархату обрано Володимира (Романюка)

19 жовтня 1993 р. – Верховна Рада прийняла воєнну доктрину України

2. Теми для історичних есеїв

1..Леонід Кравчук – життєпис першого Президента України новітньої доби

3. Феномен «Партії влади»

4. Європейський вибір України і стратегічне партнерство з Росією

5. Українська Народна Республіка в екзилі

6. Кримська автономія 1990-1994 рр.

7. Проблема Чорноморського флоту

8. Стратегічні партнери України

9. Початок входження в ринок: український варіант

10. Початок українського бізнесу

11. Одна з українських політичних партій (на вибір)

16. Історичне покликання Українського Народного Руху

17. Без'ядерний статус України: плюси і мінуси

18. «Повернуті імена»

19. Реформа освіти України

21. Десять найважливіших Законів України 1991-1993 рр.

22. Десять найважливіших подій 1991-1993 рр.

23. Десять найвідоміших діячів України 1991-1993 рр.

3. Рекомендована література

1.Алексеев Ю.М., Кульчицький С.В., Слісаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох. (Державотворчий процес 1985-1999 рр.). – К., 2000.

2.Бойко О. Україна. 1991-1995 рр.: Тіні минулого чи контури майбутнього. Нарис з новітньої історії. – К., 1996.

3.Бойко О.Д. Нариси з новітньої історії України. Навчальний посібник. – К. 2004.

4. Бадзьо Ю. Влада –опозиція-держава в Україні сьогодні. – К., 1994.

5. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації (2-е видання). К., 2000.

5. Даниленко В. Україна в 1985-1991- рр. Остання глава радянської історії. К. 2018.

5. Перепелиця Г. Без'ядерний статус і національна безпека України. –К., 1998.

6. Литвин В. Україна межі століть (1991-2000 рр.). – К., 2000.

7. Плющ І. Хто ми і куди ідемо: Доповіді, виступи, статті, інтерв'ю. – К., 1993.

8. Русначенко А. Пробудження: Робітничий рух на Україні в 1989-1993 рр. – К., 1995.

9. Кравчук Л. Є така держава. – Україна. – К., 1992.

18. Касьянов Г.Україна 1991-2007. Нарис и новітньої історії. – К., 2008.

11. Ковпак Л. Найближча історія: Україна 1945-2000. – К., 2007.

12. Плохій С. Загублене царство. Історія «русского мира» з 1470 року до сьогодні. Харків, 2019.

13. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. (друге видання). _Харків, 2018.

Тема 3.

МІЖ МИНУЛИМ І МАЙБУТНІМ (1995-2004 рр.)

§ 12. ПРЕЗИДЕНТ Л.КУЧМА І ЗАВЕРШЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ

Згадайте:

1. Яка причина поразки на президентських виборах 1994 р. Л. Кравчука і перемоги Л. Кучми? 2. Як склалися відносини між Л. Кучмою і Верховною Радою? 3. За яких умов була прийнята Конституція УРСР 1978 р.? 4. Чому положення Конституції 1978 р. не відповідали реаліям незалежної Української держави?

1. Рішення про дострокові вибори

Розбудова Української держави відбувалася в умовах загострення економічної та соціальної кризи. Підтримавши на Референдумі 1 грудня 1991 р. Акт проголошення незалежності України, основна маса населення України не відчула поліпшення свого матеріального становища. Значна частина людей пов'язувала усі негаразди, яких зазнала Україна, з діяльністю Президента і Верховної Ради.

З вимогою їхнього переобрання виступали члени багатьох політичних партій, депутати різних рівнів, страйкарі тощо. У червні 1993 р., після страйку шахтарів Донбасу, інспірованого донецькою економічною і політичною елітою консервативно-комуністичного спрямування було вирішено провести дострокові вибори до Верховної Ради у березні і вибори Президента у червні 1994 р.

Вибори до Верховної Ради після тривалих дискусій було вирішено проводити за мажоритарною системою. Це означало, що висування кандидатів проводилося не за партійними списками, а по територіальних округах. Таке рішення значно обмежило можливості політичних партій та громадських об'єднань впливати на виборчий процес. Проте й за цих умов активність партій не зменшилась. Наприкінці 1993 – на початку 1994 р. відбулися з'їзди більшості політичних партій, об'єднань, Руху, на яких були прийняті їхні передвиборні платформи і програми. Вони активно включились у виборчий марафон, а згодом заявили про себе в стінах парламенту.

2. Вибори до Верховної Ради і президентські вибори 1994 р.

Вибори до Верховної Ради було проведено 27 березня 1994 р. Вони показали високий рівень політичної активності населення держави. В голосуванні взяло участь 28,8 млн чол., або 75,6% внесених до списків виборців. Хід виборів контролювався громадськістю та різними політичними партіями, на території України перебувало майже 600 офіційних спостерігачів, що репрезентували іноземні держави та міжнародні організації.

Вибори до Верховної Ради України 1994 р. стали першими в новітній історії виборами, які відбувалися в умовах багатопартійності. Її склад відображав вплив новостворених політичних сил. Через недосконалість виборчого законодавства 27 березня із 450 депутатів (повний склад депутатського корпусу) було обрано лише 338. З них 28 % представляли Компартію України, 5,9 % були членами Руху, 5,3 % - Селянської партії, 4,1 % - Соціалістичної партії України. Були також представники Української республіканської партії (УРП), Конгресу українських націоналістів (КУН), Української консервативно-

республіканської партії (УКРП), Української християнсько-демократичної пртії (УХДП), Партії демократичного відродження України (ПДВУ), Демократичної партії України (ПДВУ) та ін. Але багато депутатів були обрані як безпартійні. Однак, опинившись у складі депутатського корпусу, вони стали підтримувати одну з партій. Внаслідок цього У Верховній Раді з перших днів її роботи виразно окреслилося переважання лівих сил – комуністів, соціалістів, аграрників та солідарних з ними безпартійних. В наступні місяці в результаті довиборів, склад Верховної Ради став змінюватися у бік незначного посилення у ній центристів та правих.

11 травня 1994 р. у Києві розпочала роботу перша сесія Верховної Ради України тринадцятого скликання. 18 травня 1994 р. був обраний Голова. Ним став лідер Соціалістичної партії України Олександр Мороз. За нього віддав свій голос 171 парламентарій, що становило 53% обраних на той час депутатів Верховної Ради України.

Олександр Мороз народився 1944 р. на Київщині. За освітою – інженер-механік, 12 років працював за фахом у радгоспі-технікумі. У 1983–1989 рр. на різних посадах у партійних та профспілкових органах. З 1989 р. – народний депутат України.

У процесі подальшої роботи відбувалося активне політичне структурування Верховної Ради, тобто розподіл депутатів за фракціями з продекларованою їхніми членами політичною орієнтацією. Найбільшою фракцією виявилася фракція «Комуністи за справедливість», у якій станом на 1 липня 1994 р. було 84 депутата. Народний рух мав 24 депутати, група «Центр» - 38 парламентаріїв.

16 червня 1994 р. Верховна Рада затвердила прем'єр-міністра України. Ним став В. Масол, який у 1987–1990 рр. вже був головою Ради Міністрів УРСР і мусив піти у відставку під тиском голодуючих студентів.

3. Президентські вибори 1994 р.

У червні 1994 р. відбулися вибори Президента України. Було зареєстровано 7 кандидатів, з них основними конкурентами виявилися Л. Кравчук і Л. Кучма. Перемогу в другому турі здобув Л. Кучма. Він набрав 52,5 % голосів, а його конкурент Л. Кравчук – 45 %. Особливо вагомою була перевага Л.Кучми в Донбасі, східних та південних областях України і в Криму. В центральних і західних областях держави більшість виборців голосувала за Л. Кравчука.

19 липня 1994 р. на урочистому засіданні Верховної Ради України новообраний Президент України Л. Кучма склав присягу на вірність українському народові. Поклавши праву руку на видатну пам'ятку української духовності XVI ст. – Пересопницьке Євангеліє, – глава держави присягнув дотримуватися Конституції та Законів України, поважати права і свободи людини, захищати суверенітет України, добросовісно виконувати покладені на нього обов'язки.

У програмній промові Л. Кучми після інавгурації (урочистого вступу на посаду) проголошувалися головні напрями діяльності нової виконавчої влади: зміцнення української державності, безпека, мир, соціальний захист, стабільність суспільства, здійснення радикальних реформ, дотримання законності, розширення міжнародного співробітництва, зокрема з державами СНД.

4. Діяльність нової Верховної Ради і Президента

Перед новим складом Верховної Ради стояли важливі завдання. Проте її ефективній роботі заважало політичне протистояння прокомуністичних та національно-демократичних сил, прагнення парламенту вирішувати всі питання життя держави, аж до поточних економічних проблем, недостатній рівень правової підготовки багатьох народних депутатів.

Стосовно вирішення кардинальних економічних питань, що повинні були забезпечити просування України до ринку, рішення Верховної Ради мали консервативно-стримуючий характер. Так, без достатніх на те підстав, було призупинено здійснення в державі приватизації. Проведене під гаслами перевірки, подолання тенденції до капіталізації

суспільства та соціального розшарування, зазначене рішення істотно загальмувало важливу складову переходу до ринку.

Ряд ухвал Верховної Ради стосувалося збільшення грошових доходів різних верств населення. Ці рішення ініціювались здебільшого лівими депутатами, які прагнули таким чином виконати свої передвиборні обіцянки. Але для реалізації цих популістських рішень грошей у державі не було.

Конструктивнішим був початок діяльності Президента. Широкий резонанс мали укази, що стосувались боротьби з корупцією, організованою злочинністю та тінізацією економіки. Вони засвідчили прагнення новообраного керівника держави подолати ці негативні явища. Але, як показали події, нічого позитивного у цьому відношенні зробити не вдалося.

Зубожіння більшості населення вимагало від виконавчої влади невідкладних дій і в даному напрямі. В листопаді 1994 р. Президент України видав Указ про індексацію вкладів населення в установах Ощадбанку. Вони збільшувалися в цілому в 2200 разів. Проте здійснювалася індексація диференційовано, великі суми вкладів таким акціям не підлягали. До того ж здійснювалася вона не шляхом видачі готівкових грошей, а через отримання на ці суми приватизаційних сертифікатів.

Перший період роботи нового складу Верховної Ради і Президента Л. Кучми висвітлили недосконалість політичної системи України, неврегульованість відносин між окремими гілками державної влади. Державний устрій України поєднував риси *парламентської республіки, президентського правління та радянської влади*. У такому поєднанні було закладено основи протистояння і навіть глибокого конфлікту з непередбачуваними наслідками. Виважена політика Президента, Голови Верховної Ради, прем'єр-міністра, більшості обласних керівників до певного часу стримувала розлад у керівництві, але запобігти йому була не в змозі. Необхідно було усунути причини розладів.

У жовтні 1994 р. Президент України Л. Кучма ініціював підписання загальнонаціональної угоди *про суспільну злагоду* в Україні. Вона мала стати базою для реальної консолідації законодавчої і виконавчої влади, політичних партій і рухів, громадськості задля ефективного здійснення економічних реформ. Проте через значну поляризацію політичних сил їхнє прагнення до самоутвердження, вказана ініціатива не зустріла широкої підтримки з боку громадськості та окремих політичних сил.

Зросла напруженість у взаєминах усіх гілок державної влади. Як зазначав у виступі на сесії Верховної Ради України 24 грудня 1994 р. Л. Кучма, «відсутність детального, конституційно визначеного розмежування повноважень Президента і Верховної Ради, а також занадто самостійний статус прем'єр-міністра постійно провокували виникнення між ними протиріч». Одним з наслідків цього стала відставка 1 березня 1995 р. В. Масола. Обов'язки голови Кабінету Міністрів покладено на його першого заступника Є. Марчука.

Серйозні суперечності виникали між місцевими радами різних рівнів та їхніми головами.

Запропонований Президентом *Закон про владу та місцеве самоврядування* передбачав нормалізацію ситуації. Це стосувалось чіткого розмежування повноважень законодавчої та судової влади, створення дієвої, контрольованої Президентом виконавчої влади в центрі і на місцях, ліквідацію двовладдя – рад і голів рад – на місцях, встановлення суворої звітності керівників місцевої влади.

Цей законопроект без особливого ентузіазму був зустрінутий лівими фракціями Верховної Ради. Вони фактично блокували його прийняття. Закон було прийнято лише у травні 1995 р. простою, а не конституційною (як того вимагає процедура) більшістю голосів, що фактично зводило нанівець можливості його реалізації і зберігало чинними положення Конституції 1978 р.

5. Відновлення Конституційного процесу

Наприкінці 1993 – на початку 1994 р. Україною пройшла хвиля політичних баталій, пов'язаних спочатку з виборами до Верховної Ради, а згодом – Президента України. За таких умов питання щодо прийняття нової Конституції відійшло на другий план.

Лише у вересні 1994 р. формується новий склад Комісії з розробки проекту Конституції. Її співголовами стали Президент України. Кучма і Голова Верховної Ради О. Мороз. Комісія визнала за необхідне взяти за основу проект Конституції в редакції від 26 жовтня 1993 р. Почалася робота над текстом документу.

Цей процес вимагав часу і зусиль. Але життя, за переконанням президента і його оточення, вимагало негайних дій. Виходячи з цього, Л. Кучма 3 грудня 1994 р. запропонував Верховній Раді *конституційний законопроект про владу та органи місцевого самоврядування*. Він мав діяти до прийняття нової конституції, у тексті якої неурегульовані питання будуть остаточно вирішені.

Однак цей документ не було прийнято.7777

Конституційний процес відбувався в умовах політичного протистояння Президента та Верховної Ради. Президент прагнув створити сильну виконавчу владу, здатну ефективно працювати в умовах кризи і ринкових реформ. Верховна Рада, лякаючи виборців загрозою президентської диктатури, фактично прагнула зберегти свої повноваження, в тому числі і право втручатися у вирішення конкретних економічних питань, безпосередньо керувати територіями. Вказане протистояння серйозно ускладнювало вирішення першочергових проблем життя держави – боротьби з кризою і проведення ринкових реформ.

Це змусило Президента Л. Кучму 31 травня 1995 р. ухвалити Указ про проведення опитування громадської думки з питань довір'я громадян України Президенту і Верховній Раді. У відповідь на це Верховна Рада наклала на даний Указ вето. Президент не уступив: 2 червня він підтвердив своє рішення провести опитування.

Проведення опитування створювало потенційну загрозу розпуску Верховної Ради, рейтинг якої, за даними соціологічних опитувань, на цей час був досить низьким. Водночас це посилювало політичну напругу і опосередковано негативно впливало на економіку, на все суспільне життя. За таких умов Президент України та Голова Верховної Ради виявили політичну мудрість і, відмовившись від загострення конфлікту, підписали 8 червня 1995 р. Конституційний договір.

Укладання договору стало компромісом між президентом і парламентом. Він мав діяти до прийняття нової Конституції України.

Втілення в життя Конституційного договору створило належну правову базу для діяльності органів виконавчої влади, президентської адміністрації. Значно розширилося коло їхніх повноважень та вплив на економічні й суспільні процеси. Президент України визнавався главою держави і главою виконавчої влади. Він особисто призначав склад Кабінету Міністрів та прем'єр-міністра. Вже 8 червня 1995 р на посаду прем'єр-міністра України було висунуто Є. Марчука, який тривалий час працював в органах державної безпеки, а з жовтня 1994 р. виконував обов'язки віце-прем'єра.

Паралельно продовжувалася робота над Конституцією, до якої були залучені кращі фахівці. 11 березня 1996 р. співголови Конституційної комісії – Президент України та Голова Верховної Ради – підписали проект. Цей проект Л. Кучма запропонував парламенту прийняти за основу - як текст для обговорення в залі парламенту. Але ця пропозиція не пройшла: Верховна Рада направила його на вивчення до постійних комісій парламенту. Це означало, що прийняття нової Конституції знову відкладається на невизначений термін.

На початку травня 1996 р. постановою Верховної Ради була створена депутатська Тимчасова спеціальна комісія з доопрацювання проекту Конституції на чолі з народним депутатом М. Сиротою. Обговорення 17–18 червня 1996 р. у Верховній Раді доопрацьованого Комісією проекту було безрезультатним. Заперечення викликали вже перші положення про статус української мови, державні символи тощо. Запропоновані зміни фактично вихолощували основний зміст документа. Конституційний процес в Україні в цей час не просто затягувався, а зайшов у глухий кут.

У цій ситуації Президент України 26 червня 1996 р. оприлюднив Указ про проведення 25 вересня Всеукраїнського референдуму щодо прийняття Конституції України. На референдум передбачалось винести проект Основного Закону, підготовлений Конституційною комісією і прийнятий за основу більшістю депутатів Верховної Ради у **березні 1996 р.**

Цей крок Президента, що міг призвести до розпуску Верховної Ради, змусив її йти на поступки і прискорив конституційний процес. 28 червня 1996 р. після 2 днів напруженої безперервної роботи Верховна Рада України прийняла Конституцію України – Основний Закон нашої суверенної держави.

6. Нова Конституція України

Прийняття нової Конституції стало важливою віхою у новітній українській історії.

Конституція закріплює основні принципи української демократичної, соціальної і правової держави, в якій людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, безпека визнаються найвищою цінністю. Однією з основних засадничих ідей нової Конституції є те, що саме держава функціонує для людини, а не навпаки. Український народ є джерелом влади, яку він реалізує через відповідні органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Конституція закріплює принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову та їх незалежність одна від одної. Основою зовнішньої політики України, згідно з Основним Законом, є забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з усіма країнами світу.

Конституція базується на кращих досягненнях вітчизняного та зарубіжного законодавства, враховує набутий історичний досвід та знаходиться на рівні кращих конституцій Європи. Вперше в історії конституційного законодавства України в ній наголошується на тому, що норми Конституції є нормами прямої дії, а звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції гарантується.

Відповідно до Основного Закону Україна є унітарною, соборною державою. Вона є національною за своїм походженням, оскільки її утворення відбулося на основі здійснення українською нацією, усім українським народом права на самовизначення.

Важливим питанням будь-якої Конституції є питання влади. Основний Закон України визначає, що єдиним її джерелом в Україні є народ. Це свідчить про демократичний характер держави, народ якої може вільно висловити своє ставлення до влади на виборах та референдумах.

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є Верховна Рада. Вона, окрім законотворчих, має значні повноваження у сфері державного будівництва та призначення на ключові посади в державі.

Президент України за Конституцією є главою держави і виступає від її імені. Він обирається прямим всенародним голосуванням терміном на п'ять років. За новою Конституцією Президент України має значні повноваження в соціально-економічній сфері, забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави, є гарантом державного суверенітету і територіальної цілісності, представляє державу в міжнародних зносинах.

Головним органом виконавчої влади є Кабінет Міністрів, який очолює прем'єр-міністр України. Кабінет Міністрів за новою Конституцією має значно більше функцій і повноважень, ніж раніше. Вони пов'язані з формуванням та витратами державного бюджету, забезпеченням рівних умов розвитку для всіх форм власності. Уряд здійснює управління об'єктами державної власності, забезпечує обороноздатність, безпеку та громадський порядок у державі. Виконавчу владу в областях, районах здійснюють обласні державні адміністрації.

Судочинство в Україні здійснюється Конституційним Судом України і судами загальної та галузевої юрисдикції. Відповідно до світової практики повноваження судової влади значно розширені.

Важливі функції покладено на Прокуратуру України. Конституція закріпила територіальний устрій України та визначила принципи місцевого самоврядування.

Суттєвий вплив на суспільно-політичні процеси в республіці справили «Перехідні положення» нової Конституції України. Головним серед них стало визначення чітких

термінів виборів до Верховної Ради (березень 1998 р.) та Президента України (жовтень 1999 р.).

Прийняття нової Конституції України поставило відповідальні завдання у сфері державотворення, приведення чинного законодавства, структури органів влади у відповідність з Основним Законом.

Процес ефективної реалізації конституційних положень стримувала відсутність необхідних законодавчих актів. На березень 1997 р. з 60 першочергових конституційних законів було прийнято всього два. Не були прийняті життєво важливі закони про Кабінет Міністрів, державні адміністрації та місцеве самоврядування. Натомість розроблялись альтернативні проекти, які ставили за мету «підправити», а то й перекроїти Конституцію. Ця стало підставою для продовження політичної боротьби між президентом і тією частиною Верховної Ради, яка схилилася до парламентських (а то й суто радянських) форм правління.

Проте, попри всі складнощі, державотворчі процеси тривали, а нова Конституція України стала їх базою.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Яку роль відіграли політичні партії у виборах до Верховної Ради України 1994 р.?
2. Чим характеризувались вибори до Верховної Ради України у 1994 р.? Яким був її склад?
3. Розкажіть про дострокові вибори Президента України 1994 р. Чому, з вашої точки зору, перемогу на них отримав Л. Кучма?
4. Як складались відносини обраного в 1994 р. Президента з Верховною Радою України?
5. Яку роль у конституційному процесі відіграв Конституційний договір 1995 р.?
6. В чому полягав зміст конституційного процесу в 1995–1996 рр.?
7. Що змусило Президента форсувати прийняття Конституції?
8. Які форми прийняття Конституції ви знаєте? В чому полягають переваги і недоліки того, що нова українська Конституція була прийнята вищим законодавчим органом?
- 9 Підготуйте повідомлення щодо закріплених Конституцією прав і свобод громадян України.
10. Які сфери взаємовідносин між президентом і Верховною Радою Конституцією не були урегульовані?
11. Яке визначення більше підходить для характеристики політичного ладу України за Конституцією 1996 р.: президентська, парламентська, президентсько-парламентська чи парламентсько-президентська республіка? Відповідь обґрунтуйте.

ДОКУМЕНТИ

1. Український юрист А. П. Заєць про Конституцію України 1996 р.

Конституція містить ретельно відпрацьовані механізми узгодження протиріч і розбіжностей між окремими гілками влади, але не може дати відповіді на всі питання, які постають у процесі здійснення влади. Зміни у розстановці політичних сил, необхідність реалізації нових завдань держави, що виникають у процесі суспільно-політичної діяльності, зумовлюють відставання положень Конституції від нагальних проблем, які потрібно вирішувати в країні. Це відставання стає тим більшим, чим більш конкретизованими є конституційні норми.

Конституція України за рівнем конкретизації норм, врегулювання різноманітних процедур у порівнянні з конституціями інших країн може бути охарактеризована як помірна. В цілому вона містить ретельно узгоджений комплекс правил.

... На конституційному рівні мають регулюватись лише найважливіші питання, а надмірна конкретизація конституційних норм лише ускладнить регулювання суспільних відносин...

Заєць А.П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – К., 1999.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТА

1. Чи виправдане внесення змін та доповнень до чинної Конституції України?
2. Використовуючи матеріал періодичної преси, спробуйте вияснити, чому представники окремих політичних сил прагнуть внести суттєві зміни до чинної Конституції?

§ 13. ФОРМУВАННЯ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Згадайте:

1. Які причини призвели до економічного спаду в Україні на початку 90-х років? 2. Яку роль в економіці відіграв військово-промисловий комплекс? Чи була в нашої держави потреба в такій кількості озброєнь, яку він випускав? 3. У чому полягає «структурна перебудова економіки»?

1. Стан економіки і напрямки її реформування

Головним завданням президента Л. Кучми і новообраного парламенту була нормалізація економічного життя.

У 1994 р. економіка України була на грані краху. Значна частина заводів і фабрик стояла, будівництво зупинилося, робітники не одержували заробітної плати. Виникла реальна загроза витіснення України на периферію світового господарства, перетворення на сировинний придаток і територію для розміщення екологічно шкідливих виробництв та збуту низькоякісної продукції. Попередні спроби президента Л. Кравчука створити життєздатну економіку незалежної України не принесли позитивних результатів. Навпаки, безсистемні рішення, спроби зберегти основи соціалізму і ввести ринкове господарство, розбалансували економіку і поглибили кризу. Одним із головних своїх завдань обраний у 1994 р. Президент України Л. Кучма назвав глибокі реформи економіки. Господарські підсумки 1994 р. показали, що затримка з реформами загрожує катастрофою. Так, національний прибуток за 1991–1994 рр. скоротився більш як наполовину. у тому числі за 1994 р. – на 24,5%, що в 1,5 рази перевищувало щорічні темпи його зниження в 1991–1993 рр. Індекс інфляції становив у 1994 р. 501,1%, у тому числі за лише за жовтень – грудень 271%.

За таких умов реформування економіки стало питанням існування України як незалежної держави. 11 жовтня 1994 р. Л. Кучма виступив у Верховній Раді з програмою «Шляхом радикальних економічних реформ», у якій були проголошені головні напрями створення основ ринкової економіки.

Програма передбачала скасування державних замовлень і контрактів, демонополізацію, скорочення державних дотацій і запровадження банкрутств збиткових підприємств, запровадження приватної власності на землю і засоби виробництва, цінову лібералізацію (за винятком цін на хліб, комунальні послуги та громадський транспорт: тут зростання цін мало відбуватися поступово), обмеження зростання заробітної плати. Формулювалися конкретні пропозиції щодо масштабної приватизації.

Великі надії покладалися на структурну перебудову гromiздкої, зорієнтованої на важку індустрію та воєнно-промисловий комплекс економіки. Запропонований курс базувався на пріоритетності наукомістких та високотехнологічних галузей економіки, конверсію (перехід на мирну продукцію) військових підприємств, реформування села шляхом здійснення радикальної земельної реформи, співіснування усіх форм і власності – державної, колективної і приватної.

Заплановані економічні зміни повинні були забезпечити покращення усієї соціальної сфери. З повною відвертістю було заявлено, що в умовах, що склались, держава не має реальних ресурсів для підвищення життєвого рівня людей. А тому пріоритет було віддано соціальному захисту найбільш незахищених категорій населення – пенсіонерів, безробітних, інвалідів тощо.

Проголосивши головні напрями своєї економічної програми, Президент України закликав політичні сили до злагоди. Незважаючи на переважання в парламенті лівих, більшістю вона була схвалена: проблеми почалися тоді, коли прийшов час втілювати її в життя і приймати

конкретні рішення. От тоді економічні плани президента зустріли діаметрально протилежні оцінки різних політичних сил.

2. Оздоровлення фінансів

Необхідною передумовою успішних реформ була *стабілізація фінансово-грошової системи*.

Основу її складала проведення жорсткої монетарної політики, скорочення масштабів інфляції, проведення грошової реформи. Протягом 1995–1996 рр. завдяки енергійним зусиллям Національного банку, очолюваного В. Ющенком, а також органів виконавчої влади вдалося зупинити обвальне падіння купоно-карбованця щодо іноземних валют. Це було важливою передумовою здійснення грошової реформи, яку й було проведено у вересні 1996 р. В її ході відбувся обмін купоно-карбованців на гривні у розрахунку 1 гривня за 100 000 купоно-карбованців. Реформа мала *неконфіскаційний* характер. Завдяки продуманій стратегії вона була досить вдало проведена і не спричинила ні фінансових, ні соціальних потрясінь.

Впровадження гривні сприяло стабільності грошової системи держави. Створились передумови виходу з кризи. В серпні–жовтні 1996 р. темпи інфляції склали 1,5–2%. Вперше за тривалий час населення понесло гроші до ощадних кас. Обсяги вкладів за цей період збільшилися більш як на 15%.

Але ситуація в економіці залишалась складною. Саме це констатував Президент при оголошенні свого щорічного послання Верховній Раді в березні 1997 р. Він мусив визнати, що стабілізувати та належним чином реформувати економіку не вдалося. Хоча темпи спаду виробництва дещо сповільнились, все ж вони були значними..

В 1997–1998 рр. тривав пошук шляхів оптимального реформування економіки. Вдалося досягти відносної стабілізації окремих галузей господарства. Але позитивні тенденції в народному господарстві змінилися восени 1998 р. жорстокою фінансовою кризою. Криза прийшла з-за кордону. Ще восени 1997 р. фінансові ринки Південно-Східної Азії дестабілізувалися. Криза перекинулася на Росію. 17 серпня 1998 р. в РФ була проведена девальвація рубля і оголошений дефолт (**неможливість відмова** платити борги). І хоча українська економіка менше, ніж російська була включена у світовий ринок, криза завдала сильного удару і по ній. Протягом вересня 1998 р. вартість гривні впала майже наполовину. Але, на відміну від сусідньої Росії, дефолту Україні вдалося уникнути. Цьому сприяли рішучі дії президента Л. Кучми і його оточення. Всупереч опору парламенту, він своїм указом різко скоротив дефіцит бюджету. Для цього довелося відмінити багато популістських пільг, які були надані різним категоріям населення парламентом і попередніми урядами. За рік дефіцит скоротився від величезної суми в 6 % ВВП до цілком прийнятної – в 1,5 %.

3. Приватизаційні процеси

Серцевиною, суттю економічних реформ була приватизація державної власності.

Цей процес почався ще в 1992 р., але тоді він торкнувся лише дрібних закладів громадського харчування і побутового обслуговування.

Що ж стосується державних підприємств, особливо великих – а їх були тисячі, то передати в приватні руки їх не наважувалися. Станом на 1994 р. половина всіх державних підприємств України перебували в «оренді» з правом подальшого викупу, коли для цього буде створена відповідна нормативна база. Це було своєрідне «перехідне» становище: юридично заводи залишалися власністю держави, а в реальному житті ними управляли старі директори (їх називали «червоними директорами») як своїми власними. Вони вибирали вигідних економічних партнерів в Україні і за рубезем, переходили на товарні взаємозаліки з ними (бартер), ухиляючись від виплати податків. При цьому, правдами і неправдами вибивали під свої заводи, багато з яких перебували на грані банкрутства, державні субсидії, добивалися пільгового постачання палива і т.д. У цьому секторі господарства було мало прозорості, тут формувалися «тіньові», кримінальні за своєю суттю економічні відносини. Саме тут відчувався сильний опір повноцінним приватизаційним процесам.

Але життя вимагало активізації приватизаційних процесів. У 1995 р. розпочалася масова сертифікатна приватизація. Її ідея полягала у рівномірному розподілі державної власності між новими власниками. Було виготовлено 50 млн. майнових приватизаційних сертифікатів, які роздавалися громадянам України. Цей сертифікат був документальним свідченням того, що частка державної власності, яка буде приватизована, належить власнику цього документа. В ідеалі, ця програма дозволяла залучити до приватизації ті верстви населення, які не мали вільних грошей. Таких в Україні була величезна більшість. Здавалося, в Україні реалізується ідея «народного капіталізму». Але в реальному житті більшість сертифікатів досить швидко опинилася у руках спритних ділків або колишніх директорів підприємств, які, скупивши сертифікати, стали повноцінними власниками заводів і фабрик.

За часів президентства Л. Кучми при узгодженні з Верховною Радою у приватну власність було передано переважну більшість господарських закладів. Станом на кінець 2001 р. у державній власності залишалося незначна частина підприємств і закладів: У промисловості - 28 %. 2808 з 97637 (% з %); В будівництві -5,3 % 1772 з 53530 (% з %); В торгівлі - 0,6 % 1660 з 232464 (% з).

Своєрідний характер мала приватизація державного житлового фонду. Вже в радянські часи громадяни навчилися в обхід закону обмінювати і продавати квартири, одержані в користування від держави. Але юридично, держава була власником житла (крім кооперативного) і несла відповідальність за його стан. Наприкінці 1994 р. почалася приватизація житла, яка продовжувалася до кінця 1999 р. Було приватизовано 3 млн. квартир. Та при цьому не проводилася реформа житлово-комунального господарства. Ліві сили в парламенті під приводом захисту інтересів трудящих блокували її. Відтак, трудящі не відчували поліпшення справ в цій галузі.

Приватизація державної власності в Україні відбувалася з численними порушеннями законів і норм моралі. Власниками зазвичай ставали ті, хто був пов'язаний з владою і мав хист до підприємництва. Це і номенклатурники разом з тіньовиками, підприємливі комсомольські працівники і напівлегальні кооператори часів перебудови і, зрештою, рекитери і керівники кримінальних структур. Коли взимку 2006 р. Л. Кучму, тоді вже експрезидента України запитали, чи можна стверджувати, що більшість об'єктів було приватизовано чесно, він відповів: *«Безумовно, ні! А в якій країні ви бачили чесну приватизацію!»*.

Незважаючи на це, перехід засобів виробництва в приватні руки та формування основ ринкової економіки, навіть у такому надзвичайно спотвореному вигляді, як це було в Україні, привів до ефективнішого господарювання, ніж це було в умовах радянської командної економіки. Саме на ринкових засадах відбувається економічне відродження України.

4. Перші результати ринкового реформування

Вже наприкінці 90-х років стали давати знати про себе окремі, хай і обмежені, результати економічних реформ. До кінця 90-х років було завершено формування власної податкової, банківської, митної та інших систем, що у сукупності визначали основну економічну інфраструктуру української державності. Поступово утверджувалися нові, конкурентоспроможні форми виробництва, все більшого значення набувало приватне підприємництво.

По-суті, завершилася ера адміністративно-командної і почалася нова ера - ринкової економіки.

У 1999 р. вперше за останнє десятиріччя з'явилися ознаки економічної стабілізації, перш за все – вдалося зупинити падіння валового внутрішнього продукту. На 4,3% зросли обсяги промислового виробництва. Найвищі темпи зростання були зафіксовані в галузях, які виробляли товари народного споживання. Скоротився дефіцит державного бюджету.

Новим позитивним моментом стало формування так званих точок росту – підприємств та галузей, які за умов загального економічного складу виробляли конкурентоспроможну продукцію.

Важливим елементом ринкових реформ стало формування фінансової системи держави, лібералізація господарських зв'язків, формування ринкової інфраструктури. На 2000 р. в Україні діяло понад 200 банків, 1300 інвестиційних компаній і фондів, близько 300 страхових компаній.

В 2000 роки пішли різко вгору обсяги промислового виробництва практично у всіх сферах. Середньорічні темпи приросту в 2000-2003 роках становили 7,3 % - це найвищі темпи в Європі. Зростання валового внутрішнього продукту у 2003 р. становило 8,5 %, зокрема, у промисловості – 15, 8 %. Інфляція в 2001 р. становила 6,1 %, у 2002 р. вперше в Україні відбулася дефляція – 0,6 %.

Слабким місцем розвитку економіки залишається мале підприємництво. Великих масштабів набула тінізація економіки, яка розвивалась на фоні корупції та організованої злочинності. За підрахунками економістів поза контролем держави, в «тіні» в 2010-х роках знаходиться від 20 до 45% української економіки.

5. Формування олігархічного капіталу

В умовах приватизації перед державою встало завдання збереження життєдіяльності найважливіших галузей промисловості, які становили основу індустріальної могутності України. Мова йшла про базові для України галузі: енергетику, металургію, ракетобудування, літакобудування, кораблебудування а також харчову промисловість. Більшість цих галузей були у свій глибоко інтегровані в загальносоюзну економіку, що диктувало необхідність відновлення на ринкових підставах втрачених в перші роки незалежності зв'язків з російським підприємствами. За прикладом Росії, для вирішення цих завдань під контролем держави створювалися фінансово-промислові групи (ФПГ). Відповідне рішення було прийняте за ініціативою президента Л. Кучми в 1995 р.

Початково йшлося про транснаціональні промислово-фінансові комплекси (насамперед, спільно з Росією), які об'єднали б промислові і фінансові ресурси для реалізації спільних економічних проектів з закінченим технологічним циклом. Передбачалося, що кінцевий продукт вироблятиметься на базі великого українського підприємства, яке і стане основою ФПГ. Фінансово-промислові групи одержували податкові пільги і переваги при проході через митниці. Але, виявилось, що іноземний капітал, зокрема, російський, неохоче йде на участь в українських ФПГ, адже це означало діяти в рамках українського законодавства. Тому ФПГ при сприянні держави стали формуватися головним чином на базі великого українського капіталу головних промислових регіонів України – Донбасу, Середньої і Нижньої Наддніпряни, Києва. Найвпливовішими ФПГ стали «Систем Капітал Менеджмент» (Р. Ахметов), «Індустріальний союз Донбасу» (С. Тарута), «Приват» (І Коломийський і Г. Боголюбов), «Інтертайп» (В. Пінчук), «Укрпромінвест» (В. Порошенко), «УкрСібБанк» (О. Ярославський), «Енергетичний стандарт» (К. Григоришин), «Славутич» (Г. Суркіс)

Як показали подальші події, курс на створення ФПГ і їх державна підтримка створили сприятливі умови для легалізації великого капіталу і формування його прозоріших відносин з державою. В кінцевому рахунку, ФПГ сприяли стабілізації економічної ситуації. Деякі з цих груп стали справжніми локомотивами української економіки. Разом з тим, фінансово-промислові групи стали прикриттям для формування потужних *груп впливу* на владу на усіх її рівнях – від місцевого до центрального рівня. Саме в лоні фінансово – промислових груп сформувалося вузьке коло великих власників, які одержали узагальнюючу назву «*олігархи*».

Олігархами в Україні називають дуже заможних людей, походження базового (стартового) капіталу яких пов'язане із специфічною соціально-економічною ситуацією початку 90-х років – періодом «дикого капіталізму». Це торгівля та бартерні посередницькі операції; привласнення державного майна, заводів, фабрик, шахт тощо; валютні операції, пов'язані з офшорними компаніями; посередницька торгівля газом, нафтою,

електроенергією; трастові «піраміди» тощо. Ці види діяльності не були чітко урегульовані, чим і скористалися «піонери первинного накопичення». Під їх контролем опинилися банки, великі заводи, шахти, телекомунікаційні мережі, транспортні компанії, обласні компанії по постачанню електроенергії («обленерго»), дослідницькі лабораторії, газети і журнали, видавничі центри і навіть футбольні клуби.

В цивілізованих країнах з сильними демократичними традиціями і сформованою ринковою економікою бізнес відділений від влади. Україна перебуває в початковій стадії ринкових відносин, де таке відділення фактично ще не відбулося. Великий бізнес йде й політику, щоб захистити свої інтереси і, спираючись на владні важелі, розширити свої економічні позиції. Його представники, користуючись економічним впливом і фінансовими можливостями, займають керівні місця на всіх рівнях владних структур. При цьому, правда, свої компанії олігархи тимчасово передають рідним або близьким. Але всі знають, що це формальність. Фактичне керівництво залишається за олігархом, навіть якщо він входить в уряд, чи становиться членом парламенту.

Майже всі бізнесмени-олігархи беруть участь у реалізації всеукраїнських або регіональних соціальних програм. Найбільш «соціально відповідальними» (такими, що враховують інтереси суспільства, модернізують виробництво, дбають про екологічний захист, підтримують спорт, освіту і культуру) вважаються «Індустріальний союз Донбасу», «Систем Капітал Менеджмент», «Інтертайп».

Олігархи спонсують певні політичні структури – партії і громадські об'єднання, забезпечують їх ЗМІ – газетами, телеканалами, радіо, інтернет-ресурсами тощо. Таким способом вони активно впливають на політичні процеси в Україні, прагнучи визначити їх напрямки. Але олігархи конкурують між собою і зацікавлені в тому, щоб існувала багатопартійність, їх економічна і політична боротьба відбувалася в більш-менш цивілізованих формах.

Слово «олігархія» у перекладі означає «влада небагатьох». Інтерес суспільства полягає у тому, щоб не олігархи визначали політичні процеси, а більшість населення. У свою чергу, населення здатне обмежувати вплив олігархів лише у тому випадку, коли воно структуроване в громадські організації, політичні партії партії, які ґрунтуються на ідеологічних принципах, коли існують незалежні ЗМІ, які формують громадську думку і на цю думку змушена зважати і влада, і олігархи.

6. Шляхи здійснення аграрної реформи

Ключовою галуззю економіки України залишається аграрне виробництво. Питання щодо вибору напрямів його розвитку виявилось надто заполітизованим, а тому практично до кінця 90-х років реформи велись переважно в руслі дискусій щодо доцільності чи недоцільності приватної власності на землю; збереження чи ліквідації колгоспів; дозволу чи заборони купівлі-продажу землі.

Спробою виправити ситуацію та вивести аграрне виробництво з кризового стану став ухвалений у листопаді 1994 р. Указ Президента України Л. Кучми «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва».

В Указі вводилося поняття колективної власності на землю. Це був відхід від радянської системи, в якій земля була державною власністю, переданою у користування колгоспів. Тепер колгоспи і радгоспи було реформовано і на їх базі створювалися колективні сільськогосподарські підприємства (КСП). Селяни одержали право на земельний пай та можливість вільно ним розпоряджатись: залишати пай в КСП на правах аренди, чи особисто заснувати фермерське господарство. Практичних змін після цього указу не відбулося. Паювання та розподіл земельних ділянок проводили самі керівники КСП – колишні голови колгоспів і директори радгоспів. У них була влада і вплив на селі. Тому переважна більшість селян залишала паї в КСП. Лише в небагатьох місцях сформувалися сильні індивідуальні господарства, які ефективно орендували паї селян. Наприкінці 1995 р. фермерські господарства в Україні обробляли лише 1,5 % площ угідь.

Як наслідок, продовжувався спад виробництва сільськогосподарської продукції: у порівнянні з кращими роками перебування України у складі СРСР валовий збір хліба і цукрових буряків зменшився майже вдвічі, на 50 % зменшилося поголів'я худоби і птиці. На 1999 р. понад 85% КСП були збитковими. Це змусило рішуче взятись за реформування в першу чергу земельних відносин. Необхідно було створити селянам можливість насправді вільно отримати та розпорядитися за вибором своїми паями та по-справжньому підтримати приватного сільськогосподарського виробника.

У грудні 1999 р. вийшов Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки». На відміну від попередніх, цей указ енергійно впроваджувався в життя. Як наслідок, протягом грудня 1999 – квітня 2000 р. на *засадах приватної власності* було проведено реформування всіх КСП. Всім членам колишніх колгоспів і радгоспів – працюючим та пенсіонерам – надавалося право вільного виходу з них та створення господарських товариств, сільськогосподарських кооперативів інших суб'єктів, заснованих на приватній (*а не на колективній, як раніше*) власності.

Протягом 2000 р., незважаючи на спротив прихильників колгоспно-радгоспної системи в центрі та на місцях, реорганізацію було в цілому завершено. Селяни у своїй більшості (85 %) уклали договори оренди з своїми господарствами (з яких вони одержали паї). Це дозволило зберегти цілісність земельних і майнових комплексів колишніх колгоспів, що було, без сумніву, позитивним явищем. Адже надмірне зрібнення господарства вело до зниження його продуктивності. 10% селян вступили в арендні відносини з підприємницькими структурами, 5% - з фермерами. Селянин міг у зручний для себе момент перейти на самостійне господарювання, стати фермером.

Але вже на початку 2000-х років проявилися і перші суперечності земельної реформи.

Сільськогосподарські підприємства нового типу дуже нагадували колишні колгоспи і радгоспи. У більшості випадків збереглося колишнє керівництво, яке десятиліттями було реальною владою на селі. Успадковане також було традиційне безправ'я селян. «Орендні відносини» нерідко перетворювалися на відвертий грабіж селян: невчасна виплата за землю, внесення її в натуральній формі (більшість селян хотіла мати «живі гроші», хоча деякі не заперечували і арендну плату зерном), порушення інших умов оренди.

Але і у такому, спотвореному вигляді аграрна реформа сприяла зростанню ефективності виробництва, підвищенню продуктивності праці, зниженню затрат, технічному переозброєнню села. В результаті, вже в перші роки реформи -2000-2002 –загальний обсяг сільськогосподарської продукції зріс на 22, 5 %. На приватній основі була вироблена практично вся сільськогосподарська продукція. Це дало поштовх розвитку харчової промисловості. Вітчизняний виробник фактично витіснив продукцію іноземного виробництва, часто не найкращої якості. В 2004 р. на долю вітчизняного виробника припадало 95 % продажів харчових продуктів на внутрішньому ринку. Були вирошені рекордні за роки незалежності урожаї зерна. У 2001 р. селяни зібрали 39,7 млн. т, у 2005 р. – 2008 р. – 2009 р. - .

Незважаючи на всі недоліки, ринкова система виробничих відносин, прийнята в усьому світі. Вона створює перспективи виходу з кризи на селі, що створить умови прогресу усєї держави.

7. Міжнародні економічні зв'язки

Ізольована за радянських часів від зовнішнього світу Україна після здобуття незалежності почала налагоджувати зовнішньоекономічні зв'язки. Зовнішньоекономічна сфера виявилась одним із пріоритетних напрямів діяльності держави. Україна неодноразово заявляла про свою стратегію європейської інтеграції а також про намір підтримувати існуючі торговельні відносини з Росією та іншими колишніми радянськими республіками.

Правову базу участі України у міжнародному економічному співробітництві створюють прийняті Верховною Радою закони «Про зовнішньоекономічну діяльність», «Про іноземні інвестиції», «Про вільні економічні зони» та ін. Ними передбачається урегулювання всіх

видів зовнішньоекономічної діяльності в Україні. Проголошуються принципи рівності й недискримінації суб'єктів підприємництва, вільного використання доходів, надання пільг тощо.

В 2000 р. Україна здійснювала зовнішньоторговельні операції зі 187 країнами світу.

За січень – листопад 2000 р. обіг зовнішньої торгівлі України склав 25,4 млрд дол. США. При цьому обсяги експорту у порівнянні з 1999 р. збільшились і склали 13 млрд дол., а імпорту – 12,4 млрд дол. Це свідчить про впевнений вихід України на арену світової економічної співпраці.

Торгівля йшла як з країнами СНД, так і з іншими державами. При цьому, частка країн «далекого зарубіжжя» у загальному обсязі експорту поступово зростає і на 2000 р. досягла майже 70%. Решта - 30 % припадає на колишні союзні республіки, головним чином, на Російську Федерацію.

Щоправда, структура українського експорту залишається традиційною: її основу складає сировина і напівфабрикати - продукція металургії і хімічної промисловості. В останні роки зростає експорт продукції сільського господарства, у першу чергу, зерна. Як постачальник важкого промислового обладнання і військової техніки Україна робить вдалі спроби прорватися на ринки країн, що розвиваються (Азія і Африка). Крім того, наша країна намагається стати учасником міжнародних високотехнологічних проектів, які зорієнтовані на розробку і виготовлення продукції ракето- і літакобудування.

Що ж стосується імпорту, то його сума з країнами з СНД й іншими зарубіжними країнами станом на 2000 р. була майже рівна. В імпорті велика доля енергоносіїв (нафти і газу) який поставляється в Україну головним чином з Росії і Туркменістану.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. У якому стані перебувала економіка України в першій половині 90-х років?
2. Яку роль в оздоровленні економічного життя відіграло проведення фінансової реформи?
3. Охарактеризуйте феномен «тіньової економіки» в Україні. Які причини її виникнення?
4. Охарактеризуйте особливості приватизації у другій половині 90-х років.
5. Чим було викликано і у чому проявлялося оздоровлення економіки України в 1999 – поч. 2000-х років?
6. У чому полягали суперечності в реалізації аграрної реформи в Україні у 1994– поч 2000-х років? Що стримувало процеси реформування на селі?
7. В яких соціально-економічних умовах в Україні були створені фінансово-промислові групи?
8. Які передумови виникнення в Україні олігархічного капіталу і яке місце в суспільно-політичному житті України займають олігархи?
9. Охарактеризуйте законодавчу базу зовнішньоекономічної діяльності України.
10. Порівняйте сучасних стан торговельних зв'язків України з Росією і країнами «дальнього зарубіжжя»

ДОКУМЕНТИ

1. Економіст С. Біла про тіньову економіку в Україні

...За експертними оцінками у вітчизняному виробництві частка тіньового сектора фактично зрівнялась з часткою офіційною. Це явище логічно супроводжується зростанням масштабів нелегального експорту капіталів і позабанківського грошового обігу. Так, якщо в 1994 р. частка неконтрольованої грошової маси в Україні складала 24,7%, то в 1999 р. цей показник дорівнював уже 44,4%, або 8,6 млрд грн.

Великі прибутки, що з'являються від загальноекономічної діяльності, здебільшого уникають повернення до України та через систему офшорних компаній, фірм і банків осідають за кордоном.

...До числа класичних офшорних зон, де процедуру реєстрації компаній максимально спрощено, а місцева влада не цікавиться походженням капіталів і максимально мінімізує податки, належать дрібні острівні держави Карибського моря (Багамські острови, Британські Віргінські острови, Кайманові острови, Антигуа, Беліз та ін.). Переважно клієнтами «класичних офшорів» стають фізичні особи, що приховують обсяги та походження своїх капіталів і уникають їх оподаткування.

...За різними оцінками з України до усіляких офшорних зон і банків зарубіжних країн вивезено від 20 млрд до 32 млрд дол. Тимчасом річний бюджет нашої держави не становить і 8 млрд дол.

Журн. «Економіка України». – 2000.– № 4.

2. Публіцист М. Рябчук про соціальну природу олігархічного капіталу.

За якихось кілька років вайлувата, динозавроподібна комуністична номенклатура, схрестившись з енергійним і динамічним кримінальним світом, випродукувала щось цілком нове і й небувале, вельми умовно й приблизно охрещене олігархією.

Рябчик М. Зона відчуження: українська олігархія між Сходом і Заходом. К., 2004. С. 211.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

1. Згадайте, що таке «тіньова економіка». Що змушує підприємців тінзувати економіку та якою за таких умов повинна бути політика держави?

2. Якими були масштаби тінзації економіки в Україні і який вплив справляло на неї приховування капіталів за кордоном?

Документ № 2.

Ще одним кроком, який навесні і влітку 2006 року спровокує «парад мовних суверенітетів», було передання до Страсбурга ратифікаційної грамоти ратифікованої в травні 2003 року Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Якщо Кучма понад півтора року затримував передання, то Ющенко поквапився випустивши «джина» Хартії на територію України, зробивши її чинною з 2006 року.

§ 14. ДИНАМІКА ПОЛІТИЧНИХ СИЛ В УКРАЇНІ В 1995-2000 рр.

Згадайте: 1. Як формувався олігархат і яке місце зайняв він в економічному і політичному житті в Україні? 2.. На які політичні сили спирався новообраний Президент Л. Кучма? 3. Які особливості політичного устрою України за Конституцією 1996 р.?

1. Динаміка партійно-політичного життя України другої половини 90-х років

Проведення виборчих кампаній 1994 р. та їх результати посилили значення в суспільстві політичних партій. Як наслідок, процес політичного скотруктурування продовжився. Як і раніше, на правому фланзі політичного спектра головним був РУХ, а на лівому – комуністи, соціалісти і Селянська партія. Ідеологічно вони були близькі, але ніяких спроб об'єднання не здійснювали. В 1996 р. до лівих приєдналася нова партійна структура, яка з'явилася в 1996 р. - Прогресивно-соціалістичної партії України (ПСПУ). Її очолювала колишня членкиня СПУ, Наталя Вітренко. Вона не покидає телефір і нещадно критикувала О. Мороза за «невірне» розуміння соціалізму. Журналісти називали Н. Вітренко «Жириновським у спідниці».

Але у другій половині 90-х років все більшу роль суспільстві стали відігравали *партії централістського спрямування*. Вони були наближені до владних структур («партії влади»), і на відміну від лівих партій, декларували курс на ринкові перетворення, демократичний устрій держави і завоювали певні позиції на електоральному полі України.

У січні 1995 р. завершилося формування Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) (СДПУ(о)). Партія декларувала ринкові перетворення і соціальний захист трудящих.

Помітним явищем у політичному житті стало також формування Народно-демократичної партії України (НДП). Вона увібрала в себе значну частину представників «партії влади». До неї належала велика кількість державних службовців, керівників обласних, міських та районних структур. У її складі об'єдналися формування, які підтримували на виборах 1994 р. Президента Л. Кучму. Програмні установки партії передбачають створення вільного демократичного суспільства, яке органічно поєднує знання людини, базується на поєднанні ідей соціал-демократії та лібералізму.

Близькою до народних демократів була і позиція Аграрної партії України (АПУ) яка організаційно оформилась на рубежі 1996–1997 рр. Її очолювала депутат Верховної Ради України Катерина Ващук.

У жовтні 1997 р. було засновано партію «Реформи і порядок» (ПРП), яка стала п'ятдесятою зареєстрованою партією в Україні. Її головою став народний депутат України Віктор Пинзеник. Програмні цілі партії, що відобразились у її назві, передбачали утвердження демократичного суспільства, правової держави з соціально-ринковою економікою, підтримку вітчизняного виробника, сильну фінансову систему.

Шанси на появу в парламенті мали також центристське партійне об'єднання «Громада» (створене прем'єр-міністром П. Лазаренком) і «Партія Зелених».

2. Парламентські вибори 1998 р. за змішаною системою

Згідно Конституції України у 1998 р. мали відбутися вибори до Верховної Ради. Відповідно до нового виборчого закону, вони проводилися за пропорційно-мажоритарною (змішаною) системою. Зважаючи на це, партії активно включились у передвиборний марафон, виступаючи як індивідуально, так і у складі блоків. На цей час в Україні нараховувалось вже більше 50 політичних партій, а до виборчих бюлетенів 29 березня 1998 р. їх було включено 30.

Визначений законом 4%-й бар'єр чисельності голосів, який давав партії чи блоку можливість взяти участь у формуванні складу парламенту, пододало всього 8.

Компартія України завоювала найбільше – 27,4% голосів виборців, що забезпечило їй 84 мандати у парламенті. 32 місця отримали представники від Народного руху України, 29 – блок Соціалістичної і Селянської партій, 19 – Партії зелених України, 17 – Народно-демократичної партії, 16 – об'єднання «Громада», по 14 – Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) та Прогресивної соціалістичної партії України

Загалом перемогу у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі отримали представники лівих сил – 127 місць, що відображало певний протест суспільства відносно невдалих економічних реформ та падіння життєвого рівня населення. Решта - 96 депутатів представляли центристів і націонал-демократи Руху. У 225 територіальних округах виборці віддали перевагу переважно безпартійним, - тим, з ким пов'язували надії на сприяння у розвитку певного регіону.

Після тривалого марафону було обрано Голову Верховної Ради України – Олександра Миколайовича Ткаченка. Він народився на Черкащині, тривалий час працював на різних посадах – аж до міністра в системі агропромислового комплексу, був першим заступником Голови Верховної Ради України попереднього скликання. Новий Голова Верховної Ради був представником ортодоксального крила лівих сил, що накладало відбиток на всю її роботу.

3. Президентські вибори 1999 р.

Не встигла закінчитися виборча кампанія до виборів до Верховної Ради, як почалася боротьба за посаду Президента України, вибори якого мали відбутися 1999 р. Гостра передвиборна боротьба активізувала діяльність існуючих та формування нових партій.

У січні 1999 р. частина членів партії «Громада» на чолі з Ю. Тимошенко та О. Турчиновим вийшли з неї та ініціювали створення нової партії з промовистою назвою «Батьківщина». Основою її стала депутатська група парламенту з аналогічною назвою.

У травні 1999 р. було створено партію «Демократичний Союз». За короткий час її осередки були створені в усіх регіонах держави. Скоро партія стала справляти суттєвий вплив на роботу парламенту, склавши кістяк групи «Відродження регіонів».

У червні 1999 р. організаційно оформилась Трудова партія України, яку очолив народний депутат М. Сирота. Ця лівоцентристська партія відразу ж розпочала активну роботу в парламенті, склавши основу впливової депутатської групи «Трудова Україна», очолену С. Тигіпком.

Практично всі політичні партії або висунули свого кандидата, або заявили про підтримку тієї чи іншої кандидатури. Так, Комуністична партія України висунула кандидатуру П. Симоненка, Соціалістична – О. Мороза, Народний рух України, який на цей час розколовся на дві частини, – Ю. Костенка і Г. Удовенка, Прогресивна соціалістична партія – Н. Вітренко.

В другий тур, який відбувся 14 листопада 1999 р., вийшли Л. Кучма і П. Симоненко. Кандидатуру Л. Кучми підтримала переважна більшість правих і центристських партій, П. Симоненка – лівих, у першу чергу комуністів. Як результат – Л. Кучма переміг з результатом 55,3 %, за П. Симоненка проголосувало 37,5 % виборців.

Згідно Конституції 1996 р. Президент представляє свою кандидатуру на посаду прем'єр-міністра. З червня 1997 р. цю посаду займав В. Пустовойтенко. Кандидатуру останнього Л. Кучма запропонував Верховній Раді для затвердження і наприкінці 1999 р. Однак необхідної кількості голосів вона не набрала. Після тривалих консультацій і схвалення Верховною Радою у грудні 1999 р. український уряд очолив Голова Національного банку України В. Ющенко. У нього був позитивний імідж, пов'язаний з вдалим введенням національної грошової одиниці – гривні. До того ж, В. Ющенко на Заході вважали реформатором і демократом. Це було додатковою гарантією кредитів і розширення експорту українських товарів на Захід.

Формування уряду стало додатковим стимулом консолідації центристських політичних сил.

4. Формування більшості у Верховній Раді. Референдум 2000 р.

Ще до виборів Президент України Л. Кучма заявив, що після свого обрання на другий термін він звернеться до народу з пропозиціями щодо внесення поправок до Конституції України, які б дозволили налагодити більш ефективну роботу законодавчої та виконавчої гілок влади, націлити Верховну Раду на розв'язання конкретних соціальних та економічних проблем життя держави. 15 січня 2000 р. Л. Кучма оголосив про своє рішення провести у квітні 2000 р. референдум, в ході якого народ повинен був висловити свою думку щодо надання Президенту права розпускати Верховну Раду, якщо в ній не буде сформовано депутатську більшість, чи вона своєчасно не прийме Державний бюджет (в діючій Конституції права на розпуск парламенту президентом взагалі не було передбачено), скасування депутатської недоторканності та скорочення числа депутатів парламенту з 450 до 300 чоловік. Без таких змін, переконував Л. Кучма і його оточення, необхідні для дальшого розвитку України ринкові приватизаційні реформи провести буде неможливо.

Ці наміри суперечили планам лівих, які з початку 90-х років орієнтувалися на створення парламентсько-президентської чи парламентської республіки, де основна роль належатиме Верховній Раді (у них там була більшість), а Президент буде наділений мінімумом повноважень, або його взагалі не буде. Тому вони зустріли наміри Президента вороже. До того ж, Л. Кучму підозрювали в схильності до диктаторських форм правління.

Всупереч позиції лівих, у складі Верховної Ради сформувалася так звана пропрезидентська більшість у кількості 237 чоловік, очолювана Л. Кравчуком. До більшості увійшло 11 фракцій. Її члени зосередили свої зусилля на спробі усунення спікера парламенту О. Ткаченка, якого вважали основною перешкодою на шляху реформ. Ця епопея, яку

прибічники президента назвали «оксамитовою революцією», тривала два тижні і закінчилася голосуванням пропрезидентської більшості в Народному домі (парламент було заблоковано лівими). Було обрано нового Голову Верховної Ради. Ним вдруге став І. Плющ. Лише в середині лютого, після бійки депутатів, пропрезидентська більшість знову захопила парламент і примусила лівих змиритися з поразкою .

Ці події в парламенті, який багато хто називав «політичним цирком», створили сприятливу психологічну ситуацію для референдуму. Переважна більшість населення України підтримала винесені пропозиції (хоча він проводився з численними порушеннями). Однак, за імплементацію підсумків референдуму (трансформацію в парламентські закони, для чого необхідно було набрати конституційну більшість - 300 голосів) в парламенті проголосувало тільки 251 депутат. Це означало, що парламент виступив проти надмірної концентрації влади в руках Президента.

Таким чином, змін в політичному устрої не відбулося, Президент додаткових повноважень не одержав, у боротьбі за владу встановилася нестійка рівновага.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які центристські партії виникли в Україні в 1995-1997 рр.?
2. Що спільного, а що відмінного в центристських партіях, які виникли в 1995-1997 рр.?
3. В чому суть пропорційно-мажоритарної системи, за якою обиралася Верховна Рада в 1998 рр.?
4. Що відрізняло вибори до Верховної Ради України 1998 р. від усіх попередніх? Згадайте, що таке мажоритарна, пропорційна та змішана виборча системи.
5. Чим характеризувалась динаміка політичної боротьби під час президентських виборів 1999 р.? Чому в Україні не сталось так званого «лівого» реваншу?
6. Сформулюйте причини перемоги Л. Кучми на виборах 1999 р.
7. Що таке «депутатська більшість» у парламенті? Як вона склалась? Яке її значення для роботи законодавчого органу?
8. Чим була викликана і до чого привела «оксамитова революція» в українському парламенті 2000 р.?

ДОКУМЕНТИ

1. Екс-президент Л. Кучма про владу і приватизацію в пострядянській Україні

...Приватизацію треба проводити якомога швидше. Швидше, ще швидше!... Чому швидше? Перш за все, щоб не встигла отямитися опозиція. Звичайно – ліва, безумовно «червона», комуно-соціалістична.. Також - щоб не встигла мобілізуватись найбільш хижа та енергійна частина населення і бюрократії, щоб не встигли створитись кримінальні та напів кримінальні зв'язки й угруповання. Нарешті, чим швидше ми впораємося із приватизацією підприємства, тим воно почне нормально працювати, тим коротшими будуть муки перехідного періоду і сам період.

В Україні ми не змогли впоратися із приватизацією настільки швидко, аби уникнути цих величезних мінусів.

...Чи можна було впоратися справді швидко? Теоретично – так. Але для цього в країні мала б бути не демократія, хай і недолуга, демократія-початківець, а диктатура на кшталт чилійської часів Піночета. ...Він драконівськими методами лікував Чилі від соціалізму, яким суспільство й економіка встигли помітно просякнутися за часів «червоного» романтика Альєнде.

...Але в пострадянській Україні диктатури не могло бути ні за яких умов...

...Шкода від реформування під батогом була б більшою, ніж від продовження старого порядку. Населення має право потерпати від своїх забобнів, недовіри до нового, невігламства, страхів і дитячих мрій.

Кучма Л. Зламана десятиліття. К., 2010. С. 55-56.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

1. Проаналізуйте точку зору Л. Кучми на роль влади в процесі проведення приватизації в посткомуністичних країнах. Яке ваше бачення цієї проблеми?
2. Проаналізуйте зміст параграфу і охарактеризуйте під цим кутом зору політику Л. Кучми на посту президента в 1995-2000 рр.
3. Наскільки виправданим було прагнення Л. Кучми зміцнити президентську гілку влади?

§ 15. КРИЗА РЕЖИМУ КУЧМИ

Згадайте: 1. Згадайте політичні партії, які виникли в Україні у другій половині 1990-х рр., охарактеризуйте їх ідеологічні платформи і ставлення до президента Л. Кучми? 2. Які обставини сприяли обрання Л. Кучми на другий термін президенства? 3. Що викликало «оксамитову революцію» у Верховній Раді в 2000 р.? 4. З якою метою Л. Кучма ініціював в 2000 р. проведення референдуму?.

1. «Касетний скандал» і його політичні наслідки

Восени 2000 р. в Україні відбулися події, які змінили розстановку партійно-політичних сил, ознаменували початок нового етапу гострої політичної боротьби, у яку крім політиків, почало втягуватися все більше і більше пересічних громадян.

Все почалося із зникненням 16 вересня популярного опозиційного журналіста, засновника Інтернет-видання «Українська правда» (тоді це була новинка в інформаційному полі) Георгія Гонгадзе. 2 листопада в лісі неподалік села Тараща Київської області було знайдено тіло без голови, яке, за припущенням, належало Г. Гонгадзе.

28 листопада лідер СПУ О. Мороз у своєму виступі у Верховній Раді назвав Президента Л. Кучму замовником вбивства, міністра внутрішніх справ Ю. Кравченка -виконавцем злочинного наказу, а причетним до злочину – керівника адміністрації Президента В. Литвина. В кулуарах Верховної Ради О. Мороз ознайомив журналістів з фрагментами магнітозаписів розмов в президентському кабінеті, які начеб-то зробив офіцер охорони (пізніше дізналися, що це майор М. Мельниченко). Ці фрагменти, на думку О. Мороза, свідчили про причетність до зникнення журналіста найвищих посадових осіб держави.

12 грудня 2000 р. у Верховній Раді було продемонстровано першу частину відеозапису свідчень самим М. Мельниченко, де він сказав, що протягом року записував розмови у кабінеті Л. Кучми. Після другої демонстрації магнітозаписів 14 грудня парламент відправив у відставку міністра В. Кравченка.

«Касетний скандал» викликав акцію «Україна без Кучми», до якої долучилися 14 партій на 7 громадських об'єднань. На Майдані Незалежності було встановлене наметове містечко «Зона, вільна від Кучми». Координаторами акції були В. Чемерис і Ю. Луценко. Після новорічних свят акція продовжилася. 9 лютого в лютому 2001 р. опозиціонери створили Фронт національного порятунку, який проголосив своєю метою усунення Л. Кучми від влади і перехід до парламентської республіки. Лідером фронту стала Юлія Тимошенко – молодий політик, яка ще недавно була віце-прем'єром і контролювала питання функціонування паливно-енергетичного комплексу. Серед її прихильників поширювалася думка, що Ю. Тимошенко була звільнена Л. Кучмою за спроби навести порядок в нафто-газовому і вугільному господарстві, яке контролювали близькі до президента фінансово-промислові групи. Проти неї прокуратура висунула серйозні звинувачення. 13 лютого Ю. Тимошенко була заарештована, а 25 лютого 2001 р. на Хрещатику на очах учасників п'ятитисячного мітингу відбувся «народний трибунал» над Кучмою.

Після цього влада пішла в контрнаступ. 1 березня міліція з застосуванням сили демонтувала наметове містечко в центрі Києва. 9 березня відбулися жорстокі сутички міліції з демонстрантами біля пам'ятника Т. Шевченку у Києві. Потім події перекинулися до президентської адміністрації, під стінами якої відбулася годинна бійка з міліцією. Демонстрантів розігнали, були проведені численні арешти.

Хоча акція «Україна без Кучми» зазнала поразки, криза не припинилася. Президент Л. Кучма і його оточення своєю невваженою політикою провокували її продовження. 26 квітня 2001 р. парламент голосами пропрезидентських фракції, підтриманих комуністами, відправили у відставку уряд В. Ющенка. Тим самим, влада створила політичну фігуру, яка була здатна об'єднати опозицію. Адже за В. Ющенком у частини населення закріпився репутація реформатора, якого відсторонили від влади великі капіталісти-прихильники Л.Кучми (олігархи) і комуністи. Він запам'ятався українцям як людина, яка мала пряме відношення до введення гривні – одного з важливих символів дежавності. За В. Ющенком не було великих статків, він не був пов'язаних з олігархічними кланами і, що особливо важливо, у масовій свідомості сприймався як людина високоморальна. Така оцінка по відношенню до українських політиків було, скоріше, виключенням, ніж правилом. У В. Ющенка були шанси об'єднати незадоволені «низи» і представників малого і середнього бізнесу, який страждав від свавілля чиновників.

Інша центральна фігура опозиції, контури якої викристалізувалися під час акції «Україна без Кучми», була Ю.Тимошенко. Працюючи віце-прем'єром, вона прагнула ліквідувати бартерні розрахунки в паливно-енергетичному комплексі, які були основою корупційних схем. Це істотно порушувало інтереси олігархів України, внаслідок тиску яких Президент і звільнив Ю. Тимошенко з роботи. Під час опозиційної акції вона була заарештована, що було сприйнято як розправа влади і підняло її авторитет.

2. Вибори до Верховної Ради 2002 р.

Після невдачі акції «Україна без Кучми» усі політичні сили чекали виборів до Верховної Ради України.

Вибори відбулися у березні 2002 р. Як і в попередній виборчій кампанії, влада широко використовувала адміністративний ресурс, своє майже монопольне становище в ЗМІ, тиск на бізнес. В ході виборів були факти підкупу, шантажу, побиття кандидатів і виборців, маніпуляція із списками, викидання бюлетенів і т. п.

Прибічники «Партії влади» йшли на вибори у березні 2002 р. у складі виборчого блоку «За єдину Україну» (За ЄдУ). До складу блоку увійшли Аграрна партія України, Народно-демократична партія, Партія промисловців і підприємців України, Партія Регіонів, Політична партія «Трудова Україна». Цей блок очолив керівник адміністрації Президента В. Литвин. Його склад – представники обласних президентських адміністрацій, керівники податкових служб, міські голови, директори підприємств, міністри і т. ін. Але результат виборів розчарував владу. По партійних списках «За ЄдУ» одержала лише 11,8% голосів – тобто, 35 депутатських місць. Перемога блоку була зафіксована лише в Донецькій області, а також серед військовослужбовців та ув'язнених усіх регіонів України.

Успіх в Донецькій області, завдяки якому, власне, блок «За ЄдУ» і увійшов в парламент, підняв авторитет Партії Регіонів (ПР), найвпливовішої в Донбасі. Це була відносно молода партія: її формування почалося в 2000 р. В програмі ПР декларується наміри партії добиватися рівних сприятливих умов для розвитку і самореалізації кожного регіону України і кожної територіальної одиниці. Серед основних завдань партія проголосила всебічний розвиток місцевого самоуправління. Після виборів 2002 р. заговорили про «донецький досвід» мобілізації електорату, завдяки якому переважно прокомуністичний електорат шахтарського краю проголосував за регіоналів, «своїх»

Соціал-демократична партія України (об'єднана) розглядалася як президентський резерв, одержала 6,5%, хоча очікували втричі більше.

Виборчий блок В. Ющенка «Наша Україна» у складі десяти правоцентристських, центристських та націоналістичних партій і об'єднань виявився по загальнонаціональному виборчому окрузі переможцем - 23,6 % голосов.

Блок Юлії Тимошенко (БЮТ), всупереч жорсткому адміністративному тиску, отримав 7,3 % голосов.

Ліві партії відмовилися йти єдиним фронтом. Комуністи одержали 20% голосов, соціалісти – 6,9 %. Це значно менше, ніж на попередніх виборах.

Не витримавши конкуренції з іншими партіями в загальнонаціональному окрузі (по партійних списках), блок «За ЄдУ» з допомогою адмініресурсу став брати під свій контроль так званих «незалежних» депутатів, які пройшли в парламент по мажоритарних округах. При цьому, депутатів-мажоритарників відкрито підкуповували, викликали в кабінети президентської адміністрації, в податкову службу чи на «бесіди» до представників силових структур.

Адміністративний тиск приніс необхідний результат: вдалося зібрати 226 голосів – мінімум, необхідний для виборів керівників парламенту. Таємним голосуванням головою Верховної Ради було обрано В.Литвина, керівника блоку «За ЄдУ», колишнього керівника президентської адміністрації Л. Кучми.

Відкрите свавілля влади викликало протести в суспільстві. Переможці – блок «Наша Україна», були розгублені. Вони сподівалися, що займуть керівні позиції в парламенті і одержуть від Президента пропозицію на формування уряду. Напевне, ці надії утримували їх декілька місяців від офіційного оголошення про перехід в опозицію.

3. Акція «Повстань України» і наростання політичної кризи

Після виборів спікера Президент вирішив на базі блоку «За ЄдУ» та інших сил створити *постійно діючу більшість*, яка б в парламенті підтримувала його курс, сформульований ним в Посланні до Верховної Ради під назвою «Європейський вибір». Але цю пропозицію не підтримали навіть деякі депутати більшості. Виявилося, що у членів цього блоку немає спільних ідеологічних орієнтирів, натомість, існують протиріжні бізнесові інтереси і великі особисті амбіції. В липні 2002 р. блок розпався на вісім нових депутатських фракцій і груп. Найбільшими були: Партія промисловців і підприємців України і «Трудова Україна» - 40 депутатів, «Регіони України» - 36, СДПУ (о) – 33.

Тим часом, в президентській адміністрації, яку очолив В. Медведчук (СДПУ (о)), визрів новий, несподіваний для суспільства план: перетворити Україну на парламентсько-президентську республіку. При цьому, передбачалося створення стійкої парламентської більшості, яка формує уряд і відповідає за його роботу. Президент закликав Парламент гуртуватися для проведення в парламенті конституційною більшістю (300 голосів) відповідного рішення. Причому, як виявилося, це «гуртування» проводили «традиційним» вже добре апробованим способом, шляхом адміністративного тиску, залякування і підкупів.

Як відомо, з пропозиціями утвердити в Україні парламентсько-президентську (чи навіть парламентську) постійно виступали ліві партії. Але в конкретній ситуації літа 2003 р. вони зустріли проект Президента в багнеті: більшості у них у Верховній Раді вже не було, а відтак, не було і надій на проведення в новому форматі влади своєї політичної лінії. До того ж, після «касетного скандалу» довіра до Л. Кучми була повністю втрачена. Владу звинувачували в неефективній економічній політиці, яка приводить до зубожіння мас, масштабній корупції, кричущому порушенні свободи слова, заангажованості судової системи. Було ще одне серйозне обвинувачення: Л. Кучма не вірить в перемогу на майбутніх виборах провладного кандидата і хоче залишити своєму наступнику, яким буде представник опозиції, мінімум повноважень.

Відтак, замість заспокоєння суспільства, ініціативи Президента викликали нове збурення. 2 вересня 2002 р. опозиція почала початок акції «Повстань, Україно!», метою якої була відставка Л. Кучми. 16 вересня у центрі Києва відбувся масовий антикучмівський мітинг, у якому взяло участь (за різними оцінками) від 30 до 100 тис. чол. Вперше до опозиції (яка раніше включала БЮТ, КПУ і Соцпартію, праві партії), відкрито приєднався В. Ющенко («Наша Україна»). Це свідчило про дальше загострення конфлікту між Президентом і опозицією.

27 вересня у Верховній Раді було оголошено про утворення *постійно діючої більшості* (230 депутат) і про підтримку курсу Президента, у т. ч. його проекту переходу до парламентсько-президентської. Деяких депутатів «загнали» в більшість залякуваннями чи підкупом. Опозиція відреагувала масовою акцією під назвою «Народний трибунал».

16 листопада у відставку був відправлений уряд А. Кінаха і 21 листопада Прем'єр-міністром став голова Донецької облдержадміністрації В. Янукович. З його виступу у Верховній Раді, виголошеної російською мовою, запам'яталося: «Донбасс порожняк не гонит!». З часом він став переходити на українську мову.

В уряді були представлені члени різних партій пропрезидентської більшості, що дало підставу називати його коаліційним.

На призначення нового уряду опозиція спробувала відреагувати новими акціями протесту, але це їй не вдалося. Нове «дихання» вона одержала лише на початку березня 2003 р., коли Президент заявив про винесення на всенародне обговорення проекту закону про внесення змін до Конституції України. У цьому проекті опоненти Л. Кучми побачили його намір створити керований парламент і продовжити свої повноваження до 2006 р., залишивши за собою величезний їх обсяг. Відповіддю були масові маніфестації опозиції в Києві та інших містах.

Врешті-решт, проект конституційної реформи, яку так настирно «проштовхувало» президентське оточення, «забуксував»: більшість, попри адміністративний ресурс, ніяк не могла зібрати необхідні 300 голосів. І справа не лише в опозиції. У вирішальний момент не голосувала частина пропрезидентських депутатів, що свідчило про розкол у її середовищі.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

9. Розкрийте причини і хід акції «Україна без Кучми».
10. Чим була викликана відставка В. Ющенко з поста прем'єр-міністра України?
11. Охарактеризуйте особливості проведення кампанії виборів до Верховної Ради 2002 р. Назвіть основні блоки і партії. Які в ній брали участь.
12. Проаналізуйте результати виборів до Верховної Ради 2002 р.
13. Як почалася і яку мету переслідувала акція «Повстань, Україно!»
14. Коли В. Янукович вперше став прем'єр-міністром України?

ДОКУМЕНТИ

1. Зі статті С. Макєєва про політичні партії в Україні станом на кінець 1990-х років

Кількість членів усіх 110 партій України не перевищує 700 тис. чоловік, що становить не більше 2% виборців. І хоча число легалізованих об'єднань громадян наближається до цифри 1200 (у півтора рази більше, ніж у 1995 р.), рівень участі за даними моніторингового опитування за останні п'ять років залишається стабільним: тільки 16–17% населення належить до громадських і політичних організацій і рухів загальнодержавного та локального рівнів.

Масова неучасть не дає змоги скласти механізму організованого колективного тиску на державні структури, тобто такій участі, яка має приводити до раціоналізації рішень, що приймаються виконавчими органами.

Журн. «Політична думка». – 2000. – № 2. – С. 14.

2. Про оцінку першого терміну перебування Л. Кучми при владі

Діяльність Л. Кучми впродовж першого строку президентський повноважень не може бути оцінена у білих або чорних фарбах. Без сумніву, він вніс вирішальний вклад у подолання небезпеки червоного реваншу з боку такого релікта радянської доби як КПУ. До цього його зобов'язувала сама посада президента, яка суперечила радянській системі влади. Однак очолювану президентом деідеологізовану частину «партії влади» неможливо розглядати як політичну силу, яка вела боротьбу з «родинними плямами» тоталітаризму. Навпаки, вони використовували ці плями, щоб не допустити демократизації політичного режиму й економічного життя. Деідеологізована частина «партії влади» залишалася таким самим реліктом комуністичної доби, як і ліві партії. Це засвідчив характер побудованої президентом і парламентом держави.

Кульчицький С. Помаранчева революція. К., 2005. С. 24.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

1. Як надмірна кількість і малочисельність партій і політичних рухів впливала на політичні процеси в Україні?

Документ № 2

2. Прокоментуйте оцінку діяльності Л. Кучми істориком С. Кульчицьким. Що ви змогли б доповнити до висновку вченого?

§ 16. ЗОВНІШНЬО-ПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТИРИ УКРАЇНИ В 1995-2013 рр.

Згадайте: 1. Коли Україна була визнана міжнародним співтовариством як незалежна держава? 2. Охарактеризуйте основні напрямки зовнішньої політики України. 3. Як складалася на поч. 90-х рр. участь України в СНГ в її відносин з Росією? 4. У чому виявлявся в перші роки незалежності європейський вибір України. 5. Як відбувалося ядерне роззброєння України?

Творче завдання: Розкрийте причини, чому Україна не стала в 1995-2010 рр. членом ЄС і НАТО?

1. Зміцнення міжнародних позицій України в другій половині 90-х років

В перші роки незалежності (1991-1994) Україна вийшла на міжнародну арену. В ході одностороннього ядерного роззброєння нашої держави про неї заговорили на всіх континентах. Але, погодившись на ліквідацію ядерної зброї, Україна прагнула письмових гарантій незалежності, непорушності своїх кордонів. Це був той мінімум, без якого Україна не могла відмовитися від ядерного статусу.

На початку грудня 1994 р. на зустрічі глав держав і урядів країн – учасниць Наради з безпеки та співробітництва в Європі в Будапешті лідери чотирьох держав – України, США, Великої Британії та Росії – підписали *Меморандум про гарантії безпеки України*. У ньому три ядерні країни підтвердили свої зобов'язання поважати незалежність, суверенітет та територіальну цілісність нашої держави, утримуватися від загрози чи використання сили проти України.

14 січня 1995 р. у Москві було підписано тристоронній – Україна, РФ, США – договір про ліквідацію ядерної зброї в Україні. А за два дні до цього, 12 січня президент США Б. Клінтон дорогою до Москви зробив зупинку в Борисполі, де вів переговори з новим Президентом України Л. Кучмою.

Одностороннє ядерне роззброєння підняло міжнародний авторитет України і довіру до неї міжнародного співтовариства. Це той максимум, на який сподівалася Україна. *Більшого - чіткого військового механізму забезпечення гарантій безпеки України - Меморандум чотирьох держав не передбачав.* Українські керівники розуміли обмеженість Меморандуму, але вони пішли назустріч великим державам, сподіваючись на їх добру волю.

Вони не помилилися. Перш за все, значно покращилися відносини з США, які до цього були досить прохолодними. Нове керівництво США на чолі з Б. Клінтоном шукало на пострадянському просторі нових партнерів. У вересні 1996 р. Сенат США затвердив створення українсько-американської постійно діючої комісії на найвищому рівні для обміну думками зі стратегічно важливих питань. Збільшилася американська фінансова допомога. До 1999 р. загальний її обсяг становив 1,7 млрд доларів. Більше на той час одержували лише Ізраїль і Єгипет. Президент Кучма вважав стратегічне партнерство з США одним з ключових зовнішньополітичних напрямків України.

Визнанням авторитету України як члена ООН стало й те, що в 1997 р. Головою її 52-ї сесії став міністр закордонних справ України Г. Удовенко. У 2000–2001 рр. Україна була включена як непостійний член до Ради Безпеки ООН і протягом місяця головувала на її засіданнях.

2. Україна і євроінтеграційні процеси

Ядерне роззброєння сприяло покращенню позицій України в Європі. 9 листопада 1995 р. Україна – першою з держав СНД офіційно вступила до Ради Європи. Це дало можливість брати участь у виробленні спільної політики Європейських держав. При цьому, Україна взяла на себе ряд зобов'язань, які стосувались, насамперед, приведення України її правової та політичної системи у відповідність до загальноєвропейських вимог.

Важливе місце у зовнішньополітичній діяльності республіки посідають проблеми співробітництва з Європейським Союзом (Євросоюзом, або ЄС) – найвпливовішою організацією економічної співпраці розвинутих Європейських країн. В другій половині 90-х рр. між ЄС та Україною було налагоджене конструктивне співробітництво. В 1995 р. Україна підписала тимчасову угоду з ЄС про режим торгівлі, що частково відкрило їй європейські ринки. До кінця 90-х років частка експорту до країн ЄС сягнула до 35 % загального обсягу експортних операцій України.

Євросоюз став одним з головних фінансових донорів молодій державі. У 1991-1998 рр. обсяг допомоги Україні становив 1 млрд. 300 млн. євро.

У грудні 1996 р. ЄС прийняв План дій щодо України. З 1997 р. стали проводитися регулярні саміти «Україна – ЄС». 1998 р. Президент Кучма своїм указом визначив європейську інтеграцію України, у якій членство в ЄС визначалося як довготривала стратегічна мета. План передбачав поглиблення співпраці в енергетиці, транспорті, науці, освоєнні космосу, торгівлі та інвестиціях. Фактично, це була розгорнута програма входження до європейського простору.

Колишні країни соцтабору, у тому числі Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія у 2004-2007 рр. вже стали членами ЄС. Повноправними членами Європейського Союзу стали також держави Балтії. Об'єднана Європа вийшла на кодони з Україною. Україна йде назустріч. 2005 р. Президент України В. Ющенко заявив, що членство в ЄС є стратегічною метою зовнішньої політики України. Цю перспективу підтримували всі фракції Верховної Ради, крім комуністів.

Але спроби прискорити входження в ЄС не увінчалися успіхом. Європа дала зрозуміти керівництву України, що країна з відносно низьким (за стандартами Західної Європи) рівнем економіки, соціального забезпечення, проблемами з дотриманням прав людини не може найближчим часом розраховувати на членство в ЄС.

Інтеграція України до Європейського Союзу нині залишається одним із стратегічних зовнішньополітичних завдань нашої держави. Населення *у своїй абсолютній більшості схвалює курс на зближення з ЄС*. Як Європейський Союз, так і українські експерти ведуть моніторинг того, як Україна виконує свої зобов'язання на шляху до ЄС. Найближчий орієнтир на цьому шляху, угода про асоціацію України з Європейським Союзом, яку планують підписати 2011 р.

Без'ядерний статус України, її прагнення до європейської інтеграції визначили поступове зближення нашої країни з Північноатлантичним блоком (НАТО). У липні 1997 р. в Мадриді глави 16 держав і урядів і Генеральний Секретар НАТО Хав'єр Солана з одного боку та Президент України Л. Кучма з іншого, підписали «Хартію про особливе партнерство між Україною і НАТО». Сторони зобов'язались розширювати співпрацю та розвивати особливе партнерство з метою забезпечення стабільності і миру в Європі. В жовтні цього ж року НАТО відкрило в Києві Центр інформації і документації, а Україна відкрила в штаб-квартирі цієї організації в Брюсселі своє представництво. У травні 2002 р. Президент Л. Кучма заявив, що метою України є членство в НАТО. У квітні 2008 р. під час Бухарестського саміту керівництво Альянсу погоджується на те, що Україна «*в майбутньому може стати*» членом НАТО.

В цей час наші найближчі західні сусіди, з якими Україна мала спільні кордони і багато років спільного перебування лабетах комуністичного тоталітаризму, впевнено йшли до НАТО. Вони прагнули дійсних гарантій національної безпеки, яке їм надавало перебування в НАТО, де діяв принцип: напад на одного з членів НАТО є нападом на всіх. Ще у 1999 р. членами НАТО стала Чеська Республіка, Угорщина і Польща. У 2003 р. повноправними учасниками Північноатлантичного альянсу стали держави Балтії колишні радянські

республіки Литва, Латвія і Естонія, а також Болгарія, Словаччина і Словенія. У квітні 2008 до НАТО були прийняті Албанія і Хорватія.

За зближенням України з НАТО уважно слідкувала Росія. Вона змушена була погодитися на включення до цієї організації колишніх соцкраїн Європи і пострадянських держав Балтії, а по відношенню до України зайняла тверду негативну позицію. Членство України в НАТО з його системою колективної безпеки означало її остаточний вихід з геополітичного впливу Росії.

У самій Україні курс на зближення з НАТО викликав суперечливу реакцію. Більшість громадян не мала про цю організацію об'єктивної інформації: їх уявлення про НАТО були сформовані радянською пропагандою, яку підживлювали антинатовські партії і проросійські ЗМІ. Негативний вплив на імідж НАТО в очах багатьох українців справила війна цієї організації в Югославії.

Що ж стосується вищого державного керівництва України зокрема, президент Л. Кучма, то у нього у свій час не вистачило рішучості і послідовності в проведенні курсу на інтеграцію з НАТО. Врешті решт Закон про засади внутрішньої і зовнішньої політики, прийнятий Верховною Радою 1 липня 2000 р., передбачав дотримання Україною політики позаблоковості, що означає неучасть України у військово-політичних союзах, пріоритетність участі у вдосконаленні та розвитку європейської системи колективної безпеки, продовження конструктивного партнерства з Організацією Північноатлантичного договору та іншими військово-політичними блоками з усіх питань, що становлять взаємний інтерес.

3. Україна і міждержавні об'єднання на пострадянському просторі

Після розпаду СРСР на пострадянському просторі виникло ряд міждержавних об'єднань, у діяльності яких брала участь Україна. Найбільшим з них був Союз незалежних держав (СНГ). Його вплив з середини 90-х рр. став зменшуватися. Спроба у попередні роки створити на його базі наддержавне утворення – свого роду «нове видання» Радянського Союзу – провалилася. Україна охоче брала участь у економічних проектах СНГ, які мали взаємовигідний характер, і відмовлялася підписувати ті його документи, які обмежували державний суверенітет.

Саме у цьому контексті керівництво України розглядає ідею створення Єдиного економічного простору (ЄЕП) – економічної, а можливо, й політичної інтеграції держав СНД. Про намір створення ЄЕП президенти Росії, Казахстану, Білорусії і України заявили ще 2003 року. Однак, коли справа дійшла до конкретних кроків і виявилось, що створення ЄЕП передбачає формування наднаціональних органів, які істотно обмежують суверенітет України, її керівництво заявило, що такий варіант економічної інтеграції її не влаштовує.

Взагалі, наша держава не відкидає ідею інтеграції української економіки в СНД. Разом з тим, вона враховує той очевидний факт, що як цивілізована і демократична економічна структура типу Євросоюзу (ЄС), в СНД ще не утвердився.

Подібне ставлення Україна виробила і по відношенню до ГУУАМ - організації пострадянських країн (Грузія, Україна, Узбекистан, Азербайджан і Молдова), яка виникла 1999 р. Це об'єднання, мало суто регіональний характер і сприймалася як альтернатива СНГ при вирішенні конкретних завдань, зокрема, послаблення залежності в паливно-енергетичній сфері. В рамках СНГ ці (і ряд інших завдань) вирішити не вдалося. Однак, і ГУУАМ виявилася малоефективною. Її ініціативи у забезпеченні паливно-енергетичної безпеки і вирішенні регіональних конфліктів на території держав – членів цієї організації (у Придністров'ї, Нагорному Карабасі, Абхазії, Південній Осетії) провалилися. У 2005 р. її покинув Узбекистан. У 2009 р. Президент Молдови М. Воронін назвав ГУАМ нежиттєздатною і безперспективною організацією.

В цій ситуації Україна віддає пріоритет двосторонній співпраці з державами, що входять до його складу. Саме шляхом двохсторонніх переговорів були вирішені питання *демаркації кордонів з Білорусією і Молдовою*, та інші важливі проблеми міждержавних відносин з пострадянськими країнами.

Першочергове значення для України мають двосторонні відносини зі США та Канадою. Відкриття посольств, зустрічі на найвищому рівні створили надійну основу для їхнього розвитку.

Важливими зовнішньополітичними акціями української дипломатії є налагодження нормальних взаємовигідних відносин з Китайською Народною Республікою. Підписано низку міждержавних угод з питань економічного, науково-технічного та культурного співробітництва.

Інтеграція в Європу, співпраця з Росією та сусідами – стратегічні завдання, які можна і слід вирішувати комплексно.

4. Відносини між Україною і РФ

Відносини між Україною і Російською Федерацією в першій половині 90-х років до кінця так і не були врегульовані. Разом з тим, нагальна необхідність їх нормалізації відчували обидві сторони. Позиції України на міжнародній арені зміцнювалися, і на це не могло не зважати російське керівництво. Зі свого боку, українське керівництво погоджувалося на компроміси, зокрема, в питанні про майбутнє Чорноморського флоту. Переговори, які з 1992 р. проходили, по чергово, в Одесі, Дагомисі, Ялті, Масандрі і Москві, були довгі і виснажливі, але остаточного рішення не принесли. Росія робила спроби «тиснути» на Україну, зокрема, скорочуючи постачання газу, або взагалі загрожуючи «закрити вентиль». Нарешті, в Сочі 9 червня 1995 р. Президенти Л. Кучма і Б. Єльцин підписали угоду, якою флот було вирішено поділити у пропорції 81,7 % Росії і 18,3 % - Україні. Але про місце базування не домовилися. Україна не погоджувалася залишити флот в Севастополі, а Росія хотіла залишити свою базу саме там. Напруженість залишалася. В цих умовах Держдума Росії у листопаді 1996 р. знову заявила претензії на Севастополь. І лише 29 травня 1997 р. на рівні прем'єр-міністрів був підписаний «Статус і умови перебування Чорноморського флоту на території України». Російський Чорноморський флот залишався в Севастополі. У цьому ж місті, але в інших бухтах, базувалася українська частина флоту. Оренда була розрахована на 20 років.

Урегулювання проблеми флоту відкрило шлях до підписання широкомасштабного міждержавного документу. 31 травня 1997 р. у Києві Президент Росії Б. Єльцин та Президент України Л. Кучма підписали «Договір про дружбу, співробітництво та партнерство». Передбачалося, що Сторони будуть будувати відносини одна з одною на основі принципів взаємної поваги та суверенної рівності, територіальної цілісності, непорушності кордонів та інших загальноприйнятих принципів міжнародного життя. Договір був укладений на 10 років.

Питання про державні кордони між Україною і Росією (1974 км на суші і 321 км по морю) в Договорі вирішувалися у загальному вигляді. Спроба української сторони включити в цей документ питання про необхідність завершення делімітації і демаркації кордонів (тобто, точного визначення з описом їх проходження і нанесення на карту у відповідності з договором) не мала успіху. Робилося лише те, що вкрай необхідне для обох сторін: розмежування лінії землекористування суб'єктів господарювання в прикордонних областях РФ і України.

Ця обставина зберігала певну невизначеність і могла стати підставою для конфліктів, зокрема, в басейні Азовського моря, Керченської протоки і при розмежуванні континентального шельфу, який, за оцінками експертів, має великі запаси нафти і газу.

Географічне становище України дає їй підстави, спираючись на загальноприйняті міжнародно-правові норми, претендувати на дві третіх Азовського моря, в той час як Росії відійде одна третина. Росія пропонує провести кордон по дну, а акваторію моря перетворити в об'єкт спільного використання. Україна на це, природно, не погоджується.

Восени 2003 р., у зв'язку із спробою російської сторони побудувати дамбу у Керченській протоці від Таманського півострова (РФ) до острова Коса Тузла (Україна), спалахнув конфлікт, який міг привести до збройного протистояння. Про це будівництво, яке було розгорнуте з ініціативи губернатора Краснодарського краю (за його ж версією), писали усі

впливові газети світу. Представник прикордонної служби РФ виступив із заявою про намір встановити на косі прикордонну заставу. Принципова позиція української сторони - на острів прибув Президент Л.Кучма, який перервав державний візит в Латинську Америку, - за декілька днів на Тузлі було зведено заставу прикордонних військ України, не дозволила політичним авантюристам порушити територіальну цілісність України. Будівництво зупинилося за 100 м від державного кордону з Україною. За словами тодішнього міністра оборони України Євгена Марчука, «Тузла показала непередбачуваність російської політики стосовно сусіда», оскільки «такого повороту подій не передбачали ані європейські, ані українські прогнози та політологи». Але цей епізод віддзеркалив ще одну важливу проблему: російсько-український кордон потребував чіткого визначення на місцевості, позначення на картах і закріплення у спеціальних міжнародно-правових актах.

В наступні роки про необхідність демаркації українсько-російського кордону і вирішення питання про Керченську протоку не один раз говорилося на найвищому рівні. Нарешті, після 18 років зволікань, 17 травня 2010 р. під час візиту Д. Медведєва у Київ на рівні міністрів закордонних справ України і РФ була підписана угода про демаркацію українсько-російського державного кордону. 8 липня ця угода була ратифікована Верховною Радою. Що ж стосується питань Керченської протоки і острова Коса Тузла, то їх статус доручено визначити спільній українсько-російській комісії.

4. Договір з Румунією

Одночасно з українсько-російськими переговорами велися українсько-румунські. На середину 90-х років Румунія була єдиною з західних сусідів України, з якою не були урегульовані питання про кордон. Загальна довжина цього кордону дорівнювала 613,8 км, у т.ч. річкового 292 км і морського 33 км. З Польщею, Словаччиною і Угорщиною відповідні переговори, які фіксували непорушність кордонів і відсутність взаємних територіальних претензій, були підписані ще в 1991-1993 рр.

Починаючи з 1991 р. деякі румунські політики майже відкрито виступали з територіальними претензіями до України. Підставою для цього, на їх думку, був несправедливий характер Молотова-Ріббентропа, безпосереднім наслідком якого було приєднання до СРСР (у складі УРСР) Північної Буковини, Хотинщини й Придунайського краю - територій, які до 1940 р. належали Румунії.

Однак українські дипломати довели безпідставність таких аргументів. Передача зазначених територій, населених переважно українцями, була узаконена Паризьким мирним договором, який Румунія, як союзниця Німеччини в Другій світовій війні, підписала у лютому 1947 р.

Були й реалії сучасності: Румунія добивалася членства в НАТО, а добитися цього без неурегульованих територіальних проблем з сусідами було неможливо. Все це, а також непохитність керівництва України в питанні про державний кордон, змусило Румунію визнати існуючу реальність. 2 червня 1997 р. в румунському місті Констанца Президент України Л. Кучма і Президент Румунії Е. Константінеску підписали Договір про дружбу, співпрацю та добросусідство. В документі зазначалося, що сторони не мають територіальних претензій одна до одної, зобов'язуються розвивати добросусідські економічні та культурні зв'язки, сприятимуть розвитку національних меншин – українців у Румунії, румунів – в Україні.

В контексті підписання українсько-румунського договору 2 червня 1997 р. вирішувалася і доля острова Зміїний на Чорному морі, розташованого за 35 кілометрів від узбережжя. Підписавши договір, румунська сторона визнала його українським. Але у 2004 р. Румунія подала у Міжнародний суд в Гаазі позов з приводу питання, чи вважати Зміїний *островом*, чи *морською* скелею. Від цього залежало, яка площа багатого на нафту і газ континентального шельфу відійде як *економічна зона* до Румунії, а яка до України. Остаточне рішення суд прийняв тільки у лютому 2009 р. Зміїний площею 16 гектарів було визнано островом з територіальним морем у 12 морських миль навколо нього, а розмежування економічних зон стало компромісом між українською і румунською позиціями. Компромісна лінія розмежування практично точно відтворювала лінію, яку пропонувала радянська сторона Румунії на переговорах про розмежування з Румунією ще у 1987 р.

5. Наукові і культурні зв'язки з Росією

Після розпаду Радянського Союзу економічні, наукові і культурні зв'язки між колишніми союзними республіками переживали період гострої кризи, викликані трансформацією соціально-економічних порядків і еволюцією зовнішньополітичних орієнтирів в обох країнах. Разом з тим, життя вимагало формування нового типу відносин на взаємовигідних основах, а це потребує, а це потребує переосмислення історичного досвіду, урахування інтересів обох народів.

Українсько-російське культурне співробітництво – це, в першу чергу зв'язки в галузі освіти, науки, літератури, мистецтва та інформаційної сфери.

Освіта в Україні і Росії перебуває в стадії глибокого реформування, пристосування до новітніх світових тенденцій інформаційного суспільства. В цих умовах надзвичайно цінний досвід сусідів, які перебувають у схожих умовах. Провідні університети України підтримують тісні зв'язки з відомими російськими університетами, проводять спільні наукові дослідження, наукові конференції, обмінюються викладачами і студентами. Вищі заклади освіти обох країн відкриті для абітурієнтів сусідньої держави. В Росії здобувають вищу освіту сотні громадян України, в Україні навчаються жителі Росії. Особливо це характерно для прикордонних областей.

Розпад СРСР застав науку у стані глибокої кризи. Фінансування припинилося, науково-дослідницькі центри закривалися, вчені виїжджали за кордон. Така ситуація склалася у всіх союзних республіках. Держава прагнула врятувати хоча б ті наукові напрямки, де наші вчені займали провідні позиції в світові науці.

У липні 1992 р. був підписаний Договір про співробітництво між Російською академією наук і НАН України. Спільна робота йде за найбільш актуальними сучасними проблемами: дослідження в галузі біології, космосу, авіації, ядерних процесів, нанотехнологій, інформатики тощо. У 2002 р. відбулося спільне засідання президій Російської АН і НАН України. На засіданні відзначалося, що академії наук України і Росії, їх президенти Ю. Осипов і Б. Патон доклали всіх зусиль, щоб зв'язки між вченими не переривалися.

Останніми роками успішно виконуються роботи в галузі космічних досліджень, використання їх результатів для потреб народного господарства. Прикладом є міжнародний проект «Морський старт» і функціонування спільного підприємства «Космтранс» з метою використання українських балістичних ракет в мирних цілях. Поглиблюються зв'язки міжнародної організації космічного зв'язку «Інтерспутник» з українськими організаціями та підприємствами ракетно-космічної галузі, зокрема, з державним конструкторським бюро «Південний».

В умовах незалежності Україна і Росія стали шукати нові канали взаємного обміну досягненнями культури.

У 1998 р. у Москві відкрився Культурний центр України. Для його розміщення Україні було передано приміщення в заповідному центрі столиці Росії на Старому Арбаті. Для реалізації своїх завдань при Культурному центрі працюють бібліотека, кіно-лекційний та виставковий зал. Особливо плідно Центр популяризує український живопис, систематично проводячи виставки талановитих українських художників. Тут виступають відомі музиканти і творчі колективи. Створення центру в столиці Росії, де, на жаль, не відчувається глибокого інтересу до української культури, покликано сприяти формуванню позитивного іміджу нашої держави в Росії, розширювати і зміцнювати культурні зв'язки між двома братніми народами. Цій меті служило також проведення 2002 р. Року України в Російській Федерації і 2003 р. Року Росії в Україні.

Українські культурні центри були відкриті також у Томську, Сургуті, Оренбурзі, Сочі.

Подібні центри для задоволення культурних потреб росіян відкриті в Україні. Першим був Російський центр науки і культури в Києві (відкритий в 2007 р.), де проводяться лекції, прес-конференції, учбові заняття з російської мови, історії, культури, зустрічі з діячами російської науки і культури. Пізніше Російські культурні центри були відкриті у Львові, Рівному, Харкові та інших містах.

В роки незалежності залишився стабільно високим інтерес жителів України до російської естради, кіно, театру. У значно меншій мірі ці жанри українського мистецтва представлені в Росії.

4. Культурне співробітництво з країнами ЄС та Північної Америки

Важливим елементом зовнішньої політики будь-якої держави є культурне співробітництво. Однією зі складових русифікаторської політики радянської імперії щодо України було обмеження її культурних зв'язків, їх «заземленість» на рівні союзних структур.

Зі здобуттям незалежності участь України в міжнародному культурному житті відбувається на якісно вищому рівні.

Було підписано угоди про культурну співпрацю з десятками держав світу. В межах цих угод здійснювався обмін творчими колективами, спеціалістами різних галузей науки та культури.

Значну роль в розширенні міждержавних і культурних зв'язків України з зарубіжними країнами відіграли представники української діаспори. Вони ознайомили громадськість країн, громадянами яких вони були, з історією і сучасними подіями в Україні, переконували керівні кола в необхідності її підтримки на міжнародній арені. Вчені-українознавці різних країн світу організували Міжнародну асоціацію українців (МАУ) — об'єднання науковців, які вивчають історію і культуру України й українського народу. Заснована у 1989 році на установчій конференції в Неаполі вченими НАН України, Українського наукового інституту Гарвардського університету (США), Канадського інституту українських студій, неапольського інституту досліджень Сходу. Наступні конгреси МАУ відбулися в Києві, Харкові, Донецьку та інших великих містах України. В них брали участь сотні дослідників історії, філології, політології, науки, освіти, різних видів мистецтва України й українського народу з багатьох країн Європи, Америки, Азії, Австралії.

Світ усе більше дізнається про Україну, а Україна, в свою чергу, активно інтегрується у світовий економічний і культурний простір.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Який вплив на міжнародний імідж України справило її ядерне роззброєння?
2. Яку позицію займає наша країна щодо СНД? Як ви гадаєте, якими причинами вона обумовлена?
3. Яке значення мало підписання Договору про дружбу, співробітництво та партнерство для України і для Росії?
4. Охарактеризуйте участь України в діяльності ООН. Яке значення це мало для нашої держави?
5. Чи справді рішення про будівництво дамби в напрямку Коси Тузли прийняв губернатор Краснодарського краю?
6. Чому, на твій погляд, питання про Керченську протоку до сих пір не вирішене? Яким, на твій погляд, повинне бути вирішення цього питання?
7. Як склались відносини України з НАТО?
8. Які етапи у відносинах «Україна – НАТО» ви можете виділити?
9. Чому Росія виступає проти розширення НАТО на схід?
10. Охарактеризуйте культурне співробітництво України з Росією
10. Як формувалось двостороннє співробітництво України? Чому ключову роль в ньому відіграла регіональна співпраця?
11. Якою була динаміка зовнішньополітичної співпраці України? Що необхідно, з вашої точки зору, зробити, щоб вона стала більш ефективною?
12. Яку роль відіграла українська діаспора «близького» і «далекого зарубіжжя»?

ДОКУМЕНТИ

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ І САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ ДО ТЕМИ 3 «УКРАЇНА МІЖ МИНУЛИМ І МАЙБУТНІМ (1995-2004 рр.)»

1. Згадайте дати і події

27 березня 1994 р. – проведено вибори до Верховної Ради

19 липня 1994 р. – новообраний Президент України Л. Кучма склав присягу на вірність українському народу

16 листопада 1994 р. – Україна приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ)

Травень 1995 р. – підписано Конституційний договір між Президентом і Верховною Радою

11–12 травня 1995 р. – візит в Україну Президента Сполучених Штатів Америки Білла Клінтона

Жовтень 1995 р. – Україна прийнята до Ради Європи

28 червня 1996 р. – Верховною Радою прийнята нова Конституція України

Вересень 1996 р. – запровадження нової національної валюти – гривні

31 травня 1997 р. - Підписання Договору про дружбу, співробітництво та партнерство між Україною і Російською Федерацією.

29 березня 1998 р. – вибори Верховної Ради

14 листопада 1999 р. – Л. Кучма переобраний на посаду Президента України

Квітень 2000 р. – проведено Всеукраїнський референдум з актуальних питань життя держави

2000-2001рр. – Україна – непостійний член Ради Безпеки ООН

Березень–квітень 2001 р. – «касетний скандал» та політична криза в Україні.

Березень 2002 р. – чергові вибори до Верховної Ради України

Жовтень 2003 р. – інцидент з островом Тузла в Керченській протоці

Листопад-грудень 2004 р. – на президентських виборах переміг В. Ющенко

8 грудня 2004 р. – конституційна реформа і перетворення України в президентсько-парламентську республіку.

Березень 2006 р. – вибори до Верховної Ради

Вересень 2007 р.- позачергові вибори до Верховної Ради

Січень-лютий 2010 р. – на президентських виборах переміг В. Янукович

21 квітня 2010 р. – угода між Україною і РФ про продовження терміну перебування Чорноморського флоту в Севастополі ще на 25 років

4 жовтня 2010 р. – скасування конституційної реформи 2004 р. Повернення до президентсько-парламентської форми правління

31 жовтня 2010 р. – вибори до місцевих рад України

2014

2. Тема історичних есеїв.

1. Порівняльний аналіз ходу економічних реформ в Україні і посткомуністичних країнах Європи

2. Порівняльний аналіз ходу економічних реформ в Україні і Російській Федерації

3. Ядерне роззброєння України і його наслідки для України і світу.

4. Характеристика міжнародних і внутрідержавних (українських і російських) факторів, які вплинули на зміст «Договору про дружбу, співробітництво та партнерство» між Україною і Російською Федерацією.

5. Україна у складі СНД: стан і перспективи.

6. Ідея «Єдиного економічного простору» і Україна

7. Історичні підстави «Європейського вибору України»?

8. Сучасна Україна – єдність політичних різноманітностей

9. Роль ЗМІ в житті українського суспільства.

10. Фінансово-промислові групи в економіці і суспільно-політичному житті України.

11. Які товари (і звідки) Україна ввозить, а які (і куди) вивозить?

12. Чому українська економіка виявилася особливо вразливою під час кризи 2008 року?

15. Еміграція і міграція в Україні: причини і наслідки.

16. Перспективи і характер пенсійної реформи в Україні.

17. Колективний портрет українського олігарха.

18. У своїй доповіді на Всеукраїнській нараді з проблем боротьби з організованою злочинністю (2004 р.) президент Л. Кучма сказав *«Корупція у соціально-економічному житті неминуче призводить до корупції душі, моралі, породжує дворушництво і лицемірство»*. Підготуйте доповідь з таким заголовком.

3. Додаткова література

1. Алексеев Ю.М., Кульчицький С.В., А.Г. Слісаренко Україна на зламі історичних епох (Державотворчтй процес 1985-1999 рр.). – К., 2000.

2. Безопасный мир. Учебное пособие для 10-11 классов.- Донецк, 2007.

3. Перепелиця Г. Без'ядерний статус і національна безпека України. –К., 1998.

5. Литвин В. Україна на межі століть (1991-2000 рр.). – К., 2000.

6. Касьянов Г. Україна 1991-2007. Нариси новітньої історії. – К., 2008.

7. Ковпак Л. Найближча історія: Україна 1945-2000. – К., 2007.

Тема 4.

ВИЗНАЧЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ВЕКТОРУ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ (2004-2020)

§ 17. ПОМАРАНЧЕВА РЕВОЛЮЦІЯ

Згадайте: 1. Які обставини викликали в Україні «касетний скандал» і акцію «Україна без Кучми»? 2. Які причини антикучмівської акції «Повстань, Україна!», хто її ініціював і чим вона закінчилася? 3. Яким поняттям можна охарактеризувати владу Л. Кучми – демократія, авторитарим, олігархія? Обґрунтуйте.

1. Президентські вибори 2004 р.

Чергові президентські вибори в Україні повинні були відбутися восени 2004 р. Підготовка до них почалася задовго. Опозиція не висунула єдиного кандидата: компартія була представлена П. Симоненком, соціалісти – О. Морозом. Але шансів на перемогу у них було мало. Головним претендентом від опозиції розглядався В. Ющенко. Він висунув програму «Десять кроків назустріч людям», яка передбачала глибокі демократичні соціально-економічні і політичні перетворення. Його підтримував блок «Сила народу», який складався з партій, що загартувалися в політичній боротьбі 2000-2003 років. У нього був найбільший серед усіх потенційних кандидатів рейтинг. Ю. Тимошенко свою кандидатуру не виставляла: була усна домовленість, що після перемоги В. Ющенка вона стане прем'єр-міністром.

Що ж стосується провладного кандидата, то ним довгий час вважався Л. Кучма. Правда, Конституція України передбачала лише два президентських терміни, останній з яких закінчувався 2004 р. Але Конституційний суд знайшов «підстави», щоб дозволити балотуватися йому і в 2004 р. Проте, рейтинг Л. Кучми впав до критичного мінімуму і йому нічого не залишало, як відмовитися від спроб в черговий раз зайняти президентську посаду.

18 лютого 2004 р. представники парламентської більшості підписали угоду про створення коаліції для проведення конституційної реформи і висунення єдиного кандидата на майбутніх президентських виборах. Ним став прем'єр-міністр В. Янукович. Що ж стосується Л. Кучми, то він не поспішав у «політичне небуття»: готувався новий варіант реформи, в результаті якої повноваження прем'єр-міністра, на посаду якого прицілювався президент, значно розширювалися.

Загальна кількість зареєстрованих кандидатів становила 23, переважна більшість з яких були «технічними», головним завданням яких була дискредитація і зниження рейтингу реальних претендентів.

Президент Л. Кучма ще на початку виборчої кампанії пророкував, що наступні вибори будуть «найбруднішими» на весь період незалежності. Це висловлювання президента, від якого чекали гарантій законності і невторчання влади у виборчий процес, не додало авторитету ні Л. Кучмі, ні В. Януковичу, і стало додатковим стимулом для мобілізації опозиції. Її представники небезпідставно підозрівали, що «адміністративний ресурс» буде використаний проти головного противника провладного кандидата, і що саме на нього буде вилитий весь «бруд», про який говорив президент. Всі перипетії виборчого марафону тепер розглядалися саме під цим кутом зору.

Відразу ж після реєстрації кандидатів в Центральній виборчій комісії почався збір підписів на їх підтримку. За Законом - це необхідна передумова для участі у виборах. За В. Януковича підписали 7 млн чол., за В. Ющенка - 1, 7 млн. Виборчий штаб В. Ющенка звинуватив опонентів у використанні адмінресурсу і брудних технологій вже на самому початку виборчої кампанії. У цій кампанії ідея регіоналізму для Партії регіонів В. Януковича стала своєрідним партійним брендом. Її використала для протиставлення Сходу і, зокрема, Донбасу, який, начеб-то, «годує» Україну, «бандерівському» Заходу України, який втілювався в особі головного кандидата від опозиції В. Ющенка. І це при тому, що В. Ющенко народився і вирів на Сході України, за 40 км від кордону з Росією.

Кампанія В. Ющенка супроводжувалася багатьма «загадковими» епізодами, які зривали або істотно змінювали плани її організаторів. Найбільшим з цих епізодів було отруєння В. Ющенка сильнодіючим ядом діоксидом, після якого кандидат два тижні лікувався за кордоном.

Перший тур президентських виборів відбувся 31 жовтня. Опитування авторитетних соціологічних служб, які проводилися біля виборчих дільниць (так званий «екзит-пол»), показали істотну перевагу В. Ющенка, але офіційні результати, обнародовані в останній відведений для цього законом термін - 10 листопада, дали майже рівні показники: за В. Ющенка - 39,87 %, за В. Януковича - 39,32 %. Соціаліст О. Мороз набрав 5, 81 %, за комуніста П. Симоненка голосувало менше 5% виборців. Опозиція негайно оголосила про фальсифікацію владою результатів волевиявлення народу і стала готуватися до протестних акцій, якщо у другому турі результати голосування будуть, з її точки зору, сфальсифікованими.

В період між двома турами напруга в суспільстві досягла максимуму: штаби обох кандидатів переконували виборців, що у разі перемоги їх противника неминуча національна катастрофа. Більше можливостей спілкуватися з виборцями залишалося у «біло-блакитних», менше - у «помаранчевих» (так називали прихильників В. Януковича і В. Ющенка за кольором їх партійних символів).

21 листопада 2004 р. відбувся другий тур президентських виборів. За даними консорціуму соціологічних служб «Національний екзит-пол» за В.Ющенка проголосувало 52, 9 % виборців, за В. Януковича - 44, 2 %. Але всі чекали на повідомлення Центральної виборчої

комісії (ЦВК), зокрема, за даними сервера цієї установи. Але, виявилось, що сервер, який повинен був подавати інформацію в автоматичному режимі, припинив нормальну роботу.

2. Початок «памаранчевої» революції

О другій годині ночі 22 листопада В.Ющенко зустрівся в приміщенні ЦВК з її головою С. Ківаловим, після чого у виступі по ТВ кандидат оголосив, що вибори фальсифікуються і закликав громадян до протестів. 22 листопада о 8:15 ранку В. Ющенко заявив про свою перемогу і про масові фальсифікації результатів виборів, які оцінив як державний переворот. Зокрема, виявилось, що на багатьох дільницях Донбасу явка і відсоток прихильників Януковича становив 100% виборців. Після цього майдан Незалежності у центрі Києва почали заповнювати маси протестантів. Серед них були представники різних соціальних груп і національностей. Виступи звучали на українській і російській мові. Усі протестували проти несправедливості, владного обману. Через деякий час були поставлені намети і металеві бочки, де палахкотів вогонь. Виставлялися і біотуалети. Стало зрозуміло, що планується довготривала протестна акція.

24 листопада голова ЦВК оголосив офіційні результати виборів: за В. Януковича – 49, 46 %, за В. Ющенка – 46, 61 %. Президентом було оголошено В. Януковича.

Результати виборів не визнали США і Канада, а за ними – провідні європейські держави, але негайно визнав Президент РФ В. Путін, який надіслав В. Януковичу відповідне вітання. Політичне напруження в країні наростало. Майдан Незалежності був заповнений мітингувальниками, свої «Майдани» стали з'являтися у багатьох містах України. В Києві сотні тисяч протестувальників заблокували головні державні установи – Будинок Уряду, президентську адміністрацію, а потім і парламент. Пікет було встановлено навіть біля заміського будинку Л. Кучми у Кончі-Заспі.

З іншого боку, йшла інтенсивна мобілізація прихильників В. Януковича. В Київ прибічники В. Януковича відряджали цілі ешелони з залученими і проплаченими громадянами, які формували в столиці «Антимайдан». За прізвиськом одного з таких антимайданівців, їх називали «тітушками». Але, відчуваючи обмеженість своєї електоральної бази, «синьо –білі» вдалися до шантажу українського суспільства загрозою сепаратизму. 28 листопада 2004 р. у Сєвєродонецьку був організований з'їзд прихильників В. Януковича, який його організатори називали «З'їздом рад усіх рівнів». Представлені там були переважно Донбас і деякі області Лівобережної України, хоча організатори говорили про 15 областей і три тисячі учасників. На цьому збіговиську сепаратистів прозвучали заклики до створення Південно-Східної Української автономної республіки, якій противники цієї авантюри тут же дали коротку глузливу назву, яку усі підхопили, – ПіСУАР. З Москви для участі у з'їзді приїхав мер Лужков, виступ якого зустріли з великим піднесенням. У постанові з'їзду містилася вимога визнати перемогу В. Януковича і у той же час містилася загроза почати процес відокремлення, якщо в цього не буде зроблено.

А у цей час у Києві підтягувалися війська, а проти протестувальників готували використати зброю. Але в останній момент від цієї ідеї відмовилися. Вистачило виваженості і мудрості не переходити «червну лінію» і почати переговорний процес («круглий стіл»), у якому, крім сторін конфлікту, брали участь міжнародні посередники. На переговорах Л. Кучма відмежувався від позиції Януковича, яка загрожувала єдності Української держави.

Одночасно в процес вирішення конфлікту включився парламент і Верховний суд України. 1 грудня Верховна Рада відправила у відставку уряд, а 3 грудня після драматичних дебатів сторін, що транслювалися по телебаченню, Верховний Суд ухвалив: *«Визнати дії Центральної виборчої комісії зі встановлення результатів повторного голосування по виборах Президента України від 24 листопада 2004 року неправомірними»*. Рішення ЦВК результати другого туру 21 листопада 2000 р. скасовувалися і було ухвалено провести повторне голосування 26 грудня 2006 р.

3. Конституційна реформа і повторне голосування.

6 грудня відбувся заключний (третій) «круглий стіл», на якому розглядалися питання про забезпечення виконання ухвал Конституційного Суду. Зокрема, обговорювалися: зміни в законі про вибори, зміна складу ЦВК, конституційна реформа. Відповідні ухвали повинна була зробити Верховна Рада за поданням Президента.

Суть змін в законі про вибори полягав в забороні голосувати по відкритих талонах і голосувати дома. Опозиція небезпідставно вважала, що саме ці способи голосування привели до масових фальсифікацій. Затвердження нового складу ЦВК пояснювалося тим, що старий не виконав свій обов'язок по встановленню результатів голосування.

Нарешті, суть третього питання – про політичну реформу, полягала у перерозподілі влади між Президентом, парламентом і Кабінетом міністрів таким чином, щоб перетворити Україну з президентсько-парламентської республіки, якою вона була при Л. Кучмі, в парламентсько-президентську. Ініціаторами внесення на обговорення цього питання були О. Мороз, Л. Кучма і В. Янукович. У кожного з них були свої мотиви, але їх об'єднувало прагнення, враховуючи перспективу перемоги В. Ющенка, ослабити президентську владу і посилити повноваження прем'єр-міністра. В. Ющенко не хотів цієї реформи, але змушений був погодитися на неї, щоб відкрити шлях до повторного голосування, яке приводило його до президентства. Щоправда, йому вдалося відстрочити на рік вступ в дію закону і залишити за президентом вагоміші повноваження.

Спікер парламенту В. Литвин запропонував голосувати усі три закони «пакетом», тобто, одночасно. Юридичний шлях для повторного голосування був відкритий.

Повторне голосування принесло перемогу В. Ющенку. Він одержав 51,99 % голосів, а В. Ющенко – 44,2%. 23 січня 2005 р. на Майдані Незалежності В. Ющенко склав присягу президента України.

Звертає на себе увагу характерний факт: українці пішли на Помаранчеву революцію в умовах відносної економічної стабільності, яка була характерна для останніх років правління Л. Кучми. Це означає, що вони віддали перевагу свободі і незалежності, а не ілюзорній «стабільності» в умовах авторитарного олігархічного правління, перспективою якого була втрата незалежності.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чому в опозиції до влади опинилися комуністи і соціалісти?
2. У чому полягає принципова відмінність передвиборних програм провладної політичної сили, комуністів, соціалістів і блоку «Сила народу»?
3. Які нові гасла і прийоми використовували прихильники В. Януковича в передвиборній кампанії проти В. Ющенка?
4. Охарактеризуйте результати першого туру президентських виборів.
5. Чому прибічники В. Януковича пішли на відверту фальсифікацію результатів другого туру виборів?
6. Що означає термін «адміністративний ресурс» і у яких діях він проявлявся в 2004 р.?
7. Як сформувався протестний Майдан і які гасла об'єднали його учасників?
8. Як вдалося уникнути зборойного протистояння на помаранчевому Майдані.
9. Чому для розв'язання конфлікту довелося залучати представників іноземних держав і міжнародних організацій?
10. Як було урегульовано громадянський конфлікт в Україні наприкінці 2004 р.? У чому полягав компроміс між «помаранчевими» і «синьо-білими»?

ДОКУМЕНТИ

1. Чи «годував» Донбас Україну?

Уявлення багатьох місцевих мешканців про цей край (*Донбас. – Авт.*) відштовхувалося від віри в те, що завдяки економічній могутності він «годує» Україну, а це дає його висуванцям «природне право» бути її правителями. Таке переконання було міфом. Хоча місцеві виробничі потужності продовжували бути важливими для національної економіки,

Донбас вносив менше коштів до державного бюджету, ніж Київ. На противагу старим галузям промисловості на Донбасі, на іншому кінці країни, у Львові та Харкові, інтелектуальному центрі українського сходу, стрімко зростала роль інформаційних технологій. Особливий податковий режим на Донбасі, відшкодування ПДВ, пільговий розподіл приватизованого майна та державних тендерів радше сприяли олігархам у придбанні ними європейської нерухомості, аніж у збільшенні внеску місцевої промисловості до державного бюджету України.

Кузьо Т. *Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет*. К., 2018. – С. 28

2. З виступів 28 листопада 2004 р. на з'їзді прихильників В. Януковича в Сєвєродонецьку

Ю. Лужков задав тон і виступаючи змагалися з ним у радикальності формувань:

1) губернатор Одеської області Сергій Гриневницький: «Київ гнилой, он сдался и в нем властвует гетманщина»;

2) губернатор Донецької області Анатолий Близнюк: «Сергею Кивалову и Владимиру Литвину надо собрать собрание и приводит Януковича к присяге»;

3) голова Донецької обласної Ради Борис Колесніков: «Надо создать федеративную юго-восточную республику в столице в Харькове»;

4) губернатор Харківської області Євген Кушнарьов: «Ми не навязываем Галичине свой образ жизни, но не позволим Галичине учить нас».

Кульчицький С. *Помаранчева революція*. К., 2005. С. 216.

3. Історик Г. Касьянов про характер подій в Україні наприкінці 2004 років

Серед істориків немає єдиного погляду на те, чи можна згадані події вважати «революцією» у звичному сенсі цього слова. Термін «помаранчева революція» – це вдала метафора, що народилася на Майдані Незалежності в Києві. Він перетворився на звичний ідеологічний стандарт, символ, метафору, публіцистичну форму...

Унаслідок «помаранчевої революції» не відбулося глибинних змін ані в системі влади, ані в системі суспільних відносин, ані в економіці. «Побічним продуктом» подій листопада-грудня 2004 років стала «конституційна реформа», яка дещо змінила хиткий баланс влади на користь парламенту та уряду, проте мало вплинула на суть реальної політики, що залишилася, як і раніше, предметом з'ясування стосунків між групами інтересу/впливу.

Водночас не можна не зауважити, що події помаранчевої «революції» були безпрецедентними за своїми масштабом участі пересічних громадян у протистоянні з дискредитованій владі та за рівнем насприйняттям України в світі.

...У цьому сенсі окремі події другої половини листопада-початку грудня 2004 р. можна вважати революцією, яка через збіг обставин і завдяки «піар»-технологіям набула помаранчевого забарвлення.

Касьянов Г. *Україна 1991 – 2007. Нариси новітньої історії*. - К., 2008. – С. 297-298.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

1. Яке вплив на події в Україні справило хибне уявлення жителів Донбасу, що цей регіон «годує Україну»?

Документ № 2.

1. Які основні мотиви проявлялися у виступах учасників зборів в Сєвєродонецьку?

Документ № 3.

1. Який зміст ви вкладаєте в термін «революція»?

2. Чи згодні ви з точкою зору автора на характеристику подій, які відбулися в Україні в другій половині листопада – на початку грудня 2004 року

§ 18. ПОЛІТИКА ПОМАРАНЧЕВИХ СИЛ

Згадайте: 1. Які причини викликали «помаранчеву революцію»? 2. Який вплив на урегулювання конфлікту в Україні справили іноземні посередники? 3. Яке значення для дальшого розвитку України мала перемога «Помаранчевої революції»?

1. Віктор Ющенко – Президент України

Прийшовши до влади в результаті перемоги **Помаранчевої революції**, Віктор Ющенко заради збереження миру і спокою в Україні **відмовився від значної частини президентських повноважень**, якими користувався його попередник. Однак, в межах звужених Конституцією можливостей, за п'ять років президенства він зробив для України багато. Головним напрямком його діяльності було гарантування прав і свобод громадян, підтримання демократичного, європейського вектору розвитку України, який був заданий революцією.

Президент В. Ющенко забезпечив проведення усіх чесних виборів, які проводилися в Україні за його каденції, не допускаючи використання «адміністративного ресурсу». Уряди України часів його каденції очолювали **представники різних політичних партій**. Він протистояв спробам узурпації влади з боку політичних сил, які представляли меншість українського суспільства.

Президент В. Ющенко ніколи не зловживав повноваженнями, завжди дотримуючись принципу верховенства закону. Він створив Національну комісію зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права. За його каденції роках відбулося **суттєве зниження рівня злочинності в Україні**.

Протягом всього президентського терміну Віктор Ющенко послідовно відстоював свободу слова в Україні. За часів Ющенка в Україні була **вільна преса** без «темників» і цензури.

Президент В. Ющенко активно протидіяв корупції і жорстко реагував на усі її прояви. Зокрема, він домогся найуспішнішої антикорупційної реформи в історії України – **впровадження ЗНО**, яка звела до мінімуму можливості для корупції в освітній сфері. Показник контролю корупції за часів Президента Ющенка підвищився.

В центрі його уваги була людина, її життя і благополуччя. Одним з важливих напрямків гуманітарної політики Президента було забезпечення допомоги сім'ям при народженні дітей і боротьба з дитячою безпритульністю. Зокрема, вона передбачала забезпечення надання допомоги кожній дитині, яка залишилася без догляду, дієвий захист прав дітей, у тому числі дітей-сиріт і дітей позбавлених батьківського піклування. **1 грудня 2007 року** на зустрічі Президента України Віктора Ющенка з представниками бізнесу та влади започатковано проект «Зігрій любов'ю дитину» — **благодійництво на підтримку багатодітних родин**. Проект спрямовано на вирішення найбільш проблем **багатодітних сімей, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування**. Ініціативу Президента щодо **благодійної** допомоги багатодітним родинам підтримав великий бізнес. 2008-й рік Віктор Ющенко оголосив Роком усиновлення.

Політика Ющенка була спрямована на збагачення та розвиток культури і духовності українського суспільства, збереження його традицій. Вона передбачала сприяння формуванню національної ідентичності, консолідації та розвитку української нації, її історичної пам'яті, утвердження поваги у суспільстві до національних та релігійних традицій і культурного надбання.

При активній участі В. Ющенка 1 травня 2006 р. був утворений Український інститут національної пам'яті - спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу.

28 листопада 2006 року Верховною Радою України було прийнято внесений Президентом законопроект **«Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»**. **Голодомор визнано геноцидом українського народу**. У всіх областях України розгорнулося наукове дослідження Голодомору, результатом якого була 22-томна Книга пам'яті, видання 2008 р.

В січні 2009 року Президент Ющенко видав **Указ** щодо розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні. В січні 2010 року він підписав **Указ «Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті»**

Багато уваги під час свого президентства Віктор Ющенко приділяв відновленню історичної пам'яті українців та відродженню пам'яток, пов'язаних з історією козацтва. 23 січня 2009 року з нагоди **Дня Соборності України** В. Ющенко відкрив **Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська слава»**. З ініціативи Президента Ющенко у Батурині реставровано палац Кирила Розумовського. 17 жовтня 2009 року Президент Ющенко у Чигирині відкрив відбудовану резиденцію Богдана Хмельницького. Того ж дня, під час урочистостей, присвячених 360 річчю створення Української козацької держави Ющенко заявив: *«Мені приємно, що нація нарешті дізналася про справжню мету **визвольної війни Богдана Хмельницького, про перемогу Виговського під Конотопом, про гетьмана Івана Мазепу, про Пилипа Орлика, про Українську і Західно-Українську народні республіки, про державу гетьмана Скоропадського, про Голодомор, про сталінські репресії, про подвиги Української повстанської армії**»*^{[17][18]}.

10 січня 2010 року Президент Ющенко присвоїв провіднику ОУН Степану Бандері звання Героя України.

П'ятиріччя президентства Віктора Ющенко характеризується намаганнями втілити положення статті 10 Конституції України про всебічний розвиток і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України. На момент завершення його каденції понад 80 відсотків учнів загальноосвітніх шкіл і студентів вищих навчальних закладів проходили навчання українською мовою. Було запроваджено український дубляж фільмів, започаткована робота над квотами для української мови на радіо та телебаченні.

Президент Ющенко проводив незалежну зовнішню політику. В **серпні 2008** року, коли відбулася російсько-грузинська війна, він організував поїздку голів п'яти європейських держав до Тбілісі, врятувавши Грузію від російської окупації.

Президент Ющенко чітко назвав євроатлантичну інтеграцію **головним зовнішньополітичним пріоритетом України**. Саме за часів Президента Ющенко було виконано велику підготовчу роботу до **Угоди про Асоціацію між Україною і Європейським Союзом**, закладено основи для майбутнього членства України в НАТО і ЄС.

Разом з тим, у діяльності В. Ющенко були прояви непослідовності, суперечливості і, значною мірою, декларативності. Це було пов'язано як з особливостями характеру самого Президента, складною внутрішньополітичною ситуацією і міжнародною обстановкою в державі, так і поглядами оточення, до якого попадали випадкові особи, далекі від ідеалів Помаранчевої революції.

Повноваження В. Ющенко були обмежені в результаті конституційної реформи, яка була проведена в ході Помаранчевої революції.

2. Перше прем'єрство Ю. Тимошенко

Юлія Тимошенко була одним з лідерів помаранчевої команди. Вже 30 грудні 2004 р., ще до інаугурації В. Ющенко, коли політична ситуація в країні все ще залишатися складною, вона відвідала Донецьк. Цей візит був сприйнятий як спроба «помаранчевих» послабити напругу, яка склалася в Донбасі після поразки В. Януковича. Візитерка зустрілася з місцевими бізнесменами і політиками, виступила по донецькому телебаченні. В перебігу ефіру Ю. Тимошенко підкреслила виключно важливу роль Донбасу для економічного відродження України. Вона спростувала дезінформацію, що вона, начебто колись пропонувала відокремити Донбас колючим дротом чи загорнути бульдозером. Тимошенко запропонувала показати ці кадри, якщо вони існують в природі, але журналісти не змогли цього зробити.

Саме Ю. Тимошенко, лідер партії «Батьківщина», яка під час виборів входила в коаліцію «Сила народу», стала першим прем'єр-міністром в часи президенства В.Ющенка. На своєму першому засіданні уряд прийняв програму своєї діяльності під назвою "Назустріч людям". Документ складається з 6 розділів: "Віра", "Справедливість", "Життя", "Гармонія", "Безпека", "Світ".

Діяльність уряду запам'яталася рядом важливих соціально-гуманітарних і політичних ініціатив.

З перших днів її уряду довелося здійснювати масштабні соціальні виплати, на які не вистачало коштів. У відповідності з гаслом передвиборної кампанії – *«Багатий поділиться з бідними»*, - вирішили взяти у тих, у кого вони були. Податок з підприємств стали збирати «авансом», у рахунок наступного року. Додаткові виплати були адресовані малозабезпеченим верствам населення, які використали їх для закупівлі харчових продуктів і товарів першої необхідності. Але результатом цього стало зростання цін і підвищення інфляції.

Взагалі, політика Ю. Тимошенко була спрямована на обмеження крупного бізнесу, контроль над цінами, спробами переглянути наслідки кучмівської корупційної «прихвизації». Замість економічних важелів впливу на економічну ситуацію, прем'єр-міністр схилилася до управління у ручному режимі. Наводилися різні дані про кількість підприємств, які планувалося повернути державі, а згодом перепродати – від 30 до 3000. Але реально державі було повернуто контроль лише над гігантою металургії - комбінатом «Криворіжсталь» (який перепродали в жовтні-2005 в за 4 млрд дол.; а 1991—2004 рр. надходження від приватизації в Україні склали лише 8.5 млрд дол). Частині суспільства це сподобалося – але приватний капітал і зарубіжні інвестори були в паніці. Ділитися з бідними багаті у такий спосіб відмовлялися. Реприватизацію було згорнуто.

Згорталася і ділова активність. Це негативно відбилосся на економічних показниках. Уже в 2005 р. істотно загальмувався розвиток економіки. Серед 28 країн Європи і Азії, які переживали постсоціалістичну ринкову трансформацію, Україна за темпами росту ВВП була в 2004 р. на першому місці (12,1 %), а у 2005 р. – на передостанньому (2,7%).

. Це було додатковим фактором загострення відносин між нею і В. Ющенком, у якого були інші, суто ліберальні погляди на економічну політику.

Виявилися невдалими і спроби боротьби з корупцією, яка особливо заєнепокоїла суспільство. Натомість, корупція, викоріння якої вимагало суспільство, стала проникати в оточення В. Ющенка. Саме це стало причиною першого скандалу в адміністрації Президента, який спалахнув ще на початку вересня 2005 р. Одна частина президентської команди звинуватися іншу у створенні в оточенні В. Ющенка ситуації «тотальної корупції». Тимошенко встала на бік критиків і 8 серпня була відправлена у відставку. Було проведено ряд перестановок у президентському оточенні. Це поклато початок розпаду «помаранчевої» коаліції. І хоча Ю. Тимошенко не пішла в опозицію, але стала серйозним опонентом В. Ющенка.

4. Парламентські вибори 2006 р.

Новим прем'єр-міністром став Ю. Ехануров, який прагнув вести з В.Ющенком узгоджену політику, хоча це не забезпечило ні економічної, ні політичної стабільності. Скандали в оточенні президента, непослідовність у кадровій політиці, відсутність змін на краще привели до швидкого падіння авторитету нової влади. Особливо яскраво це продемонстрували парламентські вибори 2006 р.

Вперше вибори проводилися за пропорційною (партійною) системою. Очікувалося, що це зменшить можливості застосування адмінресурсу (бо не буде так званих «незалежних» мажоритарщиків», на яких, зазвичай, «тиснула», або яких «підбирала» влада). Але з'явилися інші ризики. Виборець, голосуючи за обрану партію, знав лише вузьке коло її лідерів і не мав уявлення про весь список - конкретних депутатів, які приведе лідер в парламент. А саме «прохідні» місця в списках стали предметом інтенсивних торгів під час передвиборної кампанії.

У виборах брали участь 45 партій. Колишній «помаранчевий» табір був розколотий. Пропрезидентські сили виступали у складі партії Народний Союз «Наша Україна» (НУНС) і розраховували на перемогу. Блок Юлії Тимошенко (БЮТ) конкурував з НУНС, спекулюючи темою: «Хороший президент – погане оточення». Ряд дрібних партій, які раніше входили до блоку «Наша Україна» («Реформи і порядок», Партія захисників Вітчизни, Українська народна партія, «Пора» та інші) створили невеликі блоки з надією пройти у їх складі до парламенту.

На виборах до Верховної Ради, які відбулися 26 березня 2006 р. перемогла «Партія Регіонів». Вона завоювала відносну більшість – 32,14 % і 186 депутатських місць. На другому місці виявився Блок Юлії Тимошенко – 22, 29 % голосів виборців і 129 депутатських мандатів. Народний Союз «Наша Україна» опинився на третьому місці з 13, 95 % голосів і 81 депутатському мандаті. За соціалістів голосували 5, 7 % виборців, а за комуністів 3,7 % - найнижчий результат за роки незалежності.

Після підрахунку голосів між БЮТ, НУНС і Соцпартією була укладена угода про створення в новому парламенті демократичної коаліції. На звичний для себе пост голови Верховної Ради претендував О. Мороз - лідер найменшої в коаліції Соціалістичної партії. Ю. Тимошенко заявила, що вважає цілком обґрунтованим для себе претендувати на пост прем'єр-міністра в коаліційному уряді. Почалися тривалі і виснажливі переговори, у ході яких з'явилися нові претенденти на ці посади з табору президента. Врешті решт, політичні опоненти скористалися ситуацією: після залаштункових переговорів була досягнута домовленість про створення так званої «антикризової коаліції», яка включала «Партію Регіонів», соціалістів і комуністів. На посаду голови Верховної Ради було проведено Олександра Мороза, а прем'єр-міністром став регінал Віктор Янукович. БЮТ і НУНС стали в опозицію до парламентської більшості і уряду Віктора Януковича.

5. Вибори до Верховної Ради 2007 р. і друге прем'єрство Ю. Тимошенко

Здобувши контроль над парламентом і урядом, «антикризова коаліція» розгорнула активну діяльність, спрямовану на створення у Верховній Раді конституційної більшості в 300 голосів, щоб відібрати у В.Ющенка можливості блокувати рішення парламенту. Це можна було зробити за рахунок «перебіжчиків» з НУНС і БЮТ. Ці наміри, які почали втілюватися в конкретні дії, викликали гостру реакцію президента, в результаті чого після декількох невдалих спроб парламент було розпущено і оголошено нові вибори.

Позачергові вибори до Верховної Ради відбулися 30 вересня 2007 р. Прохідний бар'єр в 3 % пройшла «Партія Регіонів» - 34,4 % голосів виборців, Блок Юлії Тимошенко – 30, 7 %, президентський блок «Наша Україна – «Народна самооборона» - 14, 15 %, Комуністична партія – 5, 4 % і Блок Литвина 4,0 %. Була утворена коаліція БЮТ і НУНС.

Головою Верховної Ради 4 грудня 2007 р. був обраний депутат від фракції «Наша Україна – Народна Самооборона», у недавньому минулому міністр закордонних справ України Арсеній Яценюк. Після довгих коливань 6 грудня 2007 р. президент змушений був внести кандидатуру Ю. Тимошенко на пост прем'єр-міністра України. У парламенті з другої спроби за неї проголосувало 226 депутатів.

Але виробити спільну політичну лінію двом «помаранчевими» лідерам не вдалося і на цей раз. Конфлікт між ними то стихав, то розгорався знову. З уряду поступово витіснялися міністри, які працювали в ньому по квоті президента. У 2008 р. союз БЮТ і НУНС фактично розпався. Легітимна парламентська більшість фактично зникла, хоча юридично розпад не було оформлено. Тому-то Ю. Тимошенко у відставку не пішла. При владі вона утрималася в результаті приєднання до коаліції В. Литвина, який 9 грудня 2008 р. після відставки А. Яценюка зайняв посаду голови Верховної Ради.

До певної міри, економічні труднощі в Україні були викликані погіршенням відносин з Росією, влада якої сприйняла поразку В. Януковича і перемогу Помаранчевої революції, як загрозу своїм намірам зміцнювати контроль над пострадянськими республіками. Вкотре проявилось прагнення Росії розглядати економічні відносини з Україною через політичну призму. Особливо загострилися стосунки між двома державами у нафто-газо-транспортній

сфері. В 2006 р. було зірвано продовження угоди про постачання газу з Туркменистану, за половину ціни якого Україна розраховувалася своїми товарами і участю в багатомільярдних інвестиційних проектах у цій країні. Залишившись на газовому ринку один на один з Росією, Україна не змогла добитися вигідних для себе умов постачання газу і використання своєї газо-транспортної системи для його транзиту в Європу. Шантажуючи Україну, Росія ще в часи Л. Кучми пропонувала на базі українських газопроводів створити створити газотранспортний консорціум у складі двох країн. Потім з'явився проект міжнародного трьохстороннього консорціуму: Україна, Росія і Європа. Усі проекти були невідповідні Україні і були нею відхилені. В цих умовах Росія почала розробляти свої проекти постачання газу сусіднім країнам в обхід України. Політичні противники Ю. Тимошенко почали звинувачувати її в невідповідних умовах закупівель російського газу. Підставою для цього був газовий контракт з Росією 2009 р., в результаті якого ціна на російський природний газ зросла з 130 доларів США за 1 тис. куб. метрів в 2007 році до 230 дол. США в 2009. У вказаних угодах закріплено принцип "бери або плати", що передбачав штрафи для української сторони в разі недобору російського газу щодо обсягу, зазначеного в контракті.

Важливу роль у налагодженні ефективних зовнішньоекономічних зв'язків відіграє участь України в міжнародних економічних об'єднаннях.

З 16 травня 2008 р. Україна набула повноправного членства в СОТ (світовій організації Торгівлі). Участь у цій організації є практично обов'язковим для будь-якої країни, що прагне інтегруватися у світове господарство. На країни СОТ припадає 96% світової торгівлі.

6. Фінансово-економічна криза 2008 р.

Авторитет помаранчевих політичних сил залежив від економічного становища населення України. На поч. 2008 р. уряд України почав за рахунок іноземних запозичень компенсувати вкладникам Держбанку СРСР частину втрат, яких вони зазнали під час розпаду Радянського Союзу. Ці виплати увійшли в історію під назвою «Юліна тисяча». Всього було виплачено біля 5 млрд гривень що становило 700 млн доларів. Час для цієї акції був вибраний невдало. В 2008 р. у світі поалася фінансово-економічна криза. Розпочавшись з банкрутства великих фінансових установ в США, вона швидко розрослась у глобальну кризу, що призвела до краху великих банків та значного падіння вартості акцій та товарів по всьому світу. Досить швидко криза докотилася до України, захопивши спочатку банківську сферу. Почалася паніка. Населення почало масово знімати з рахунків свої вклади. Інша його частина перестала виплачувати кредити. Це негайно відбилося на стані виробництва. За рік (січень 2008 – січень 2009 рр.) відбувся його обвальний спад в промисловості, який становив 34,1 %. Особливо постраждали експортноорієнтовані підприємства металургійної і хімічної промисловості. Практично, зупинилося виробництво. Це спричинило затримки з виплатами заробітної плати: станом на 1 січня 2008 р. сума невиплат по Україні становила 668,7 млн грн., а 1 січня 2009 р. – 1123,5 млн. грн. Найбільшою була сума заборгованості в економічно розвинутих Донецькій і Харківській областях. За цей час кількість зареєстрованих безробітних в Україні виросла з 662, тис. чол., до 844,9 тис. Різко скоротилися податкові надходження в бюджет. Як наслідок, виплата пенсій, стипендій та інших платежів пільговим категоріям населення виявилася під загрозою. Одночасно стали зростати ціни, зокрема і на товари повсякденного попиту, що негайно відчували мільйони громадян України.

Криза охопила більшість країн світу, але Україна виявилася серед тих, які від неї постраждали найбільше. В цих умовах уряд шукав можливості послабити негативний вплив кризи на працівників ключових галузей промисловості. Проявом цього був, зокрема, Закон України «Про підвищення престижності шахтарської праці», прийнятий Верховною Радою у грудні 2008 р. Це було позитивно зустрінuto в Донбасі. Але подібні заходи не збільшували надходження до бюджету. Для подолання кризи уряд Ю. Тимошенко звернувся за невідкладною допомогою до Міжнародного валютного фонду (МВФ) і одержала її. Крім нових зовнішніх запозичень, регулювання банківської сфери та ін., уряд змушений був проводити ряд непопулярних заходів по внутрішній економії, у тому числі, скорочувати кількість держслужбовців, зменшували виплати пільговим категоріям населення,

заморожувати зарплату в бюджетній сфері, підвищувати ціни на природний газ та інші житлово-комунальні послуги (при відповідних виплатах малозабезпеченим категоріям населення), підвищувати пенсійний вік тощо.

Подоланню кризи заважали конфлікти у владному середовищі, зокрема постійні публічні дискусії між Президентом і Прем'єр-міністром. Вони справляли негативний вплив на суспільство і приводили до падінню рейтингу обох.

7. Наростання політичної напруги в Україні

Помилками помаранчевих політиків скористалися противники з олігархічного і проросійсько-комуністичного середовища. На передній план стала виступати Партія регіонів, у хвості яких плелися близькі до них партійні структури, які були в опозиції до В. Ющенка і Ю. Тимошенко і орієнтувалися на Москву. Яскравим проявом їх намірів був З'їзд рад в Сєвєродонецьку, який відбувся 1 березня 2008 р. Зібралось понад 3,5 тис. делегатів, серед яких було 156 депутатів Верховної Ради. Підкреслюючи його спорідненість із збіговиськом сепаратистів у Сєвєродонецьку під час Помаранчевої революції 2004 р., його називають «Другим з'їздом рад». На цей раз ідеологи розколу України приховували своє справжнє обличчя під маскою захисників інтересів місцевого самоврядування, борців з «системним порушенням інтересів російськомовного населення», проти «агресивного блоку НАТО», за історичну правду і проти фальсифікації історії України. Пам'ятаючи уроки 2004 р., вони заявляли про свою прихильність ідеї територіальної єдності України. На з'їзд прибув К. Затулін – перший заступник голови комітету Держдуми РФ із зв'язків із країнами СНД і справ співвітчизників за кордоном, член вищого керівництва правлячої в Росії партії «Единая Россия». Свого часу за антиукраїнські висловлювання МЗС України оголосив його персоною «нон-грата». Однак, у Сєвєродонецьку К. Затуліна сприймали, як свого. При появі його на трибуні делегати дружно встали, скандуючи: «Россия! Россия! Россия!». До залу цей громадянин іноземної держави звернувся зі словами: «Дорогие соотечественники!». Зам'яталися також слова К. Затуліна: «Мы, конечно, уважаем суверенитет Украины, но от этого не перестаем считать Луганщину и Северодонецк своей родиной». Ніхто з делегатів не протестував: усі сприйняли ці слова як заклик до єднання з Росією.

Зближення з Росією усі розуміли як дистанціювання від Європи. Тому з особливим інтересом зал прослухав виступ запорізького делегата Вячеслава Богуслаєва «Об экономических и общественно-политических последствиях вступления Украины в НАТО». Цей депутат Верховної Ради від Партії регіонів і співвласник запорізького заводу авіамоторів «Мотор-Січ», зорієнтованого на обслуговування російського військово-промислового комплексу, закликав слухачів не допустити зближення України з НАТО і йти на дальше зближення з Росією.

Цей з'їзд був оглядом антиукраїнських сил і демонстрацією їх політичної платформи перед президентськими виборами, які очікувалися на жовтень 2010 р.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які зміни у владі відбулися після обрання В. Ющенка президентом України?
2. Що вдалося зробити на посаді Президент В. Ющенку, а чого він не зумів зробити?
3. Охарактеризуйте діяльність уряду Ю. Тимошенко.
4. Яка причина конфліктів в «помаранчевому» таборі?
5. Охарактеризуйте результати парламентських виборів 2006 р.
6. Чим було викликано проведення позачергових виборів до Верховної Ради 2007 р.?
7. Які зміни відбулися у владних структурах України під впливом парламентських виборів 2007 р.?
8. Які причини і наслідки конфлікту між В.Ющенком і Ю. Тимошенко?

9. Про які процеси в суспільстві свідчило скликання «Другого з'їзду рад» в Сєвєродонєцьку?

10. Яке значення мав сступ України до СОТу.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

1. 15 цитат Віктора Ющенка до 65-річчя.

Як рядовий солдат я робив усе для того, щоб ця нація, щоб ця країна, щоб ця держава відбулася. Я не ховався за солодкі тематики, я не творив популізм. Політика, яку я проводив, – це формування стратегії розвитку нації і держави, це та компонента стратегічної політики і того курсу, який визначається не на рік і не на п'ять років, це формування тої тотожності, якою сильна будь-яка нація.

<https://www.radiosvoboda.org/a/jushchenko-15-cytat/29785749.html>

2. Політолог Марія Кармазіна про показник корупції в Україні на час правління Л. Кучми і В. Ющенка

Своєрідний „корупційний пік” припадає на 2000 рік – на час правління Л. Кучми, коли індекс упав до 1.5, а відносно найкращою ситуація була 2006 року при В. Ющенкові, коли індекс виріс до 2.8 (як і 1998 року, коли Україна з'явилася серед обстежуваних Transparency International країн). Втім В. Ющенко закінчив свій президентський термін так само, як і Л. Кучма: 2009 року, як і 2004 року, індекс становив 2.2. З іншого боку, коливання індексу у межах 10-бальної шкали, що застосовується Transparency International, від 2.2 (чи навіть 1.5) до 2.8 є майже непомітним чи невідчутним для громадян: ми жили і живемо в майже тотально корумпованому суспільстві.

Кармазіна М. Пріоритети й орієнтири Президента України Віктора Ющенка Аналіз документів (23 січня 2005 р. – 24 лютого 2010 р.) // Політичний менеджмент. 2010 № 4. С. 56

3. Німецький і вітчизняний експерти про політику прем'єр-міністра Ю. Тимошенко в 2005 р.

Німецький консультант з питань економічних реформ в Україні Ларс Хандріх:

-Стиль ее правительства был революционным... Это отразилось на том, как она одним махом ликвидировала свободные экономические зоны и множество налоговых льгот для отдельных компаний ". ...Столь же революционной Тимошенко была и в своей социальной политике, поскольку обещала всем счастливую жизнь.

Однако сначала необходимо приобрести некое благосостояние, которое затем можно перераспределить в обществе. Тимошенко же увеличивала пенсии и зарплаты непосредственно из госбюджета, что в конечном итоге приводило к росту налогового давления на предпринимателей.

Директор українського Міжнародного інституту приватизації, управління власністю і інвестицій Олександр Рябченко:

-«Зацикленность" правительства Тимошенко на перераспределении собственности окончательно отпугнула инвесторов. В результате в августе, перед ее отставкой, на Украине впервые за последние пять лет был зафиксирован спад экономического развития.

<https://www.dw.com/ru/обещания-ющенко-и-ошибки-тимошенко/a-1784411>

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документи № 1-2.

1. Дайте узагальнюючу оцінку політики В. Ющенко з урахуванням наведених документів і матеріалів підручника?

Документ 3.

1. Дайте відповідь на питання, чи була у Ю. Тимошенко можливість в післяреволюційний період проводити іншу економічну і соціальну політику?

§ 19. ПОЛІТИЧНИЙ РЕВАНШ ПАРТІЇ РЕГІОНІВ

Згадайте: 1. Чим була викликана конституційна реформа 2004 р. і який її зміст? 2. У чому полягала суть суперечностей між В. Ющенком і Ю. Тимошенко? 3. Яку політичну альтернативу політичному курсу В.Ющенка пропонували регіонали і комуністи?

1. Президентські вибори 2010 р. і поразка «помаранчевого» табору.

За конституцією України президент обирається терміном на п'ять років. Тому чергові вибори спочатку вони були призначені на 25 жовтня 2009 р., але ця дата була оскаржена Віктором Ющенком у Конституційному Суді. Після цього Верховна Рада призначила вибори на 17 січня 2010 р. – дата інаугурації В. Ющенка в 2005 р.

Всього було зареєстровано 18 кандидатів, у т. ч. діючий президент В. Ющенко, лідер опозиції В. Янукович, прем'єр-міністр Ю. Тимошенко, голова Верховної Ради В. Литвин, лідер комуністів П. Симоненко, лідер партії «Сильна Україна» С. Тігіпко, лідер партії «Фронт змін» А. Яценюк.

Як і раніше, були задіяні технічні й кандидати. Новинкою кампанії була участь у виборах самовисуванця з Західної України під екзотичним прізвиськом (який кандидат взяв на час виборів) *Противсіх Василь Васильович*. Це був політехнологічний прийом виборчого штабу В. Януковича, спрямований на деморалізацію прихильників В. Ющенка і Ю. Тимошенка, сконцентрованих переважно в центральних і західних областях держави.

Як і в минулих виборчих кампаніях, було багато «чорного піару», спрямованого на те, щоб зменшити електоральну базу опонента, чи вивести його з рівноваги.

Головна боротьба, як і передбачалося, йшла між В. Януковичем і Ю. Тимошенко. У першому турі В. Янукович одержав 35,32 % голосів, Ю. Тимошенко – 25,05 %, С. Тігіпко – 13,6 %, А. Яценюк – 6,96 %, В. Ющенко – 5,45 %, П. Симоненко – 3,55 %. Усі інші кандидати набрали менше 3 % голосів. Цілком очікувано після першого туру з боротьби вибув президент В. Ющенко, який за п'ять років розгубив свою популярність і не мав шансу на перемогу.

Другий тур відбувся 7 лютого 2010 р. За результатами обробки 100,00% протоколів більшість одержав лідер опозиції Віктор Янукович — 48,95%; Юлія Тимошенко відстає на 3,48 відсотки — 45,47%. Проти обох кандидатів проголосувало 4,36% виборців. Визнаних недійсними виборчих бюлетенів — 1,19%. Таким чином, Янукович одержав менше половини виборців, які взяли участь в голосуванні. Такого не було в жодній попередній президентській виборчій кампанії незалежної України.

Юлія Тимошенко не визнала своєї поразки, заявила про масові фальсифікації і заявила, що оскаржуватиме результати виборів. Сторону Ю. Тимошенко в суді представляв О. Лавринович – керівник юрвідділу її передвиборного штабу. Але коли справа дійшла до розгляду, позов було відкликано. Прибічники Ю. Тимошенко прийшли до висновку, що в ситуації, яка склалася, сподіватися на справедливий суд не доводиться. Шлях В. Януковичу до влади був відкритий. Що ж стосується О. Лавриновича, то він порвав з Ю. Тимошенко, перейшов на бік регіоналів і невдзі він був призначений заступником Голови адміністрації президента В. Януковича, керівником юридичної служби цієї установи.

2. Початок формування антиукраїнської диктатури

Після перемоги В. Януковича на президентських виборах, прем'єр-міністром деякий час залишалася Ю. Тимошенко, за якою була мінімальна парламентська більшість і великі конституційні повноваження. Прибічники Ю. Тимошенко сподівалися, що так продовжиться до наступних виборів до Верховної Ради. Але, використовуючи різноманітні прийоми, у тому числі шантаж, погрози і елементарний підкуп, регіонали швидко перетягнули на свій бік частину депутатів. Як наслідок, змінилося співвідношення сил у Верховній Раді. 2 березня 2010 р. спікер парламенту В. Литвин оголосив про припинення діяльності парламентської коаліції, до якої входили Блок Юлії Тимошенко (БЮТ), «Наша Україна – Народна Самооборона» (НУНС) і Блок Литвина. Сформувалася нова парламентська

більшість, до якої увійшли регіонали, комуністи, Блок Литвина, а також частина депутатів-перебіжчиків з НУНС і БЮТ.

Включення перебіжчиків до нової коаліції виявилось непростю справою. Існуючий Закон про регламент забороняв переходи окремих депутатів з однієї фракції до іншої, вважаючи це зрадою виборців, які голосували за конкретного депутата, як представника певного політичного табору. Щоб узаконити такі переходи, регіонали ініціювали зміни у Законі про регламент Верховної Ради. Це було зроблено при сприянні спікера В. Литвина, що відкрило дорогу для легального поповнення нової більшості перебіжчиками, серед яких виявилось і багато колишніх «помаранчевих».

3 березня Верховна Рада прийняла резолюцію про недовіру уряду Ю. Тимошенко, яку у повному складі підтримали депутати від Партії Регіонів і Компартії України. «За» також голосували 19 з 20 членів фракції блоку Литвина (не голосував сам спікер), а також 15 депутатів з фракції НУНС, за якою стояв В. Ющенко, три внефракційних депутати і 7 членів фракції Блоку Юлії Тимошенко (БЮТ). Тоді ж за поданням президента В. Януковича Верховною Радою був затверджений новий прем'єр-міністр. Ним став член Партії регіонів М. Азаров, росіянин, який за 5 років прем'єрства так і не вивчив української мови. Таким чином, уряд був створений завдяки депутатам-перебіжчикам, хоча Конституція вимагала, щоб його формували партії, які здобули перемогу на виборах до Верховної Ради.

До складу уряду увійшли представники головних фінансово-промислових груп України, зокрема, її східних і південних областей. Економічно і політично вони були тісно пов'язані з Росією. На чільних місцях у владі були, головним чином, вихідці з Донбасу. Як виявилось пізніше, *більшість керівників силових відомств України за часів режиму Януковича, включно з міністрами оборони, керівниками розвідки, внутрішніх військ, СБУ тощо, були російськими агентами і працювали на шкоду інтересам України.* Правоохоронні органи перетворилися в слухняне знаряддя в руках Януковича, з допомогою якого він розправлявся з політичними противниками. Зокрема, широкого розголосу і хвилю протестів в Україні і за кордоном викликало ув'язнення Ю. Тимошенко і міністра внутрішніх справ у «помаранчевому» уряді Ю. Луценка.

Наступним маніпулятивним рішенням, яке Партія регіонів нав'язала українському суспільству, було розширення повноважень президента В. Януковича. Робилася під гаслом усунення *розбалансованості гілок влади*, яке породжувало конфлікти між президентом, прем'єр-міністром і парламентом, негативні наслідки яких Україна бачила в роки президентства В. Ющенка. На подання 242 депутатів Верховної Ради Конституційний суд восени 2010 р. розглянув питання про політичну реформу 2004 р., в результаті якої президент позбавлявся ряду важливих повноважень, але був урегульований конфлікт між «помаранчевими» і «біло-голубими» і вдалося уникнути кровопролиття. Конституційний суд не став розглядати питання в контексті критичних революційних подій, а зосередився на *процедурі ухвалення рішення*, визнавши її незаконною. На підставі цього формально-юридичного підходу Суд прийняв рішення про скасування самого рішення. Частина членів Конституційного суду голосувала за це несподіване рішення під сильним тиском, про інших суддів говорили, що їх підкупили. Відтак, діючою була визнана Конституція України 1996 р. В руках президента В. Януковича знову, як і за часів Л. Кучми, зосереджувалися величезні повноваження. Серед головних - право формувати склад всіх міністерств і відомств, звільняти весь уряд, призначати Генерального прокурора тощо

Але скасування політичної реформи після президентських виборів створило ще одну юридичну колізію. Зокрема, встало питання про легітимність В. Януковича, якого, як президента, обирали по Конституції у її версії 2004 р. Таким чином, Конституційний суд незаконно передав Януковичу значно ширші повноваження, ніж ті, з якими він був обраний. Але це питання так і не стало предметом серйозної юридичної експертизи. На відміну від свого попередника, В. Янукович не переймався питаннями правового обґрунтування своїх дій. Коли він став президентом, то ліквідував створену В. Ющенком Національну комісію зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права.

Пізніше обставини, пов'язані з цим рішенням Конституційного суду оцінювалося, як факт узурпації влади В. Януковичем, а судді змушені були давати пояснення правоохоронним органам.

31 жовтня 2010 р. у відповідності з новим законом відбулися вибори до місцевих рад і вибори сільських, селищних і міських голів. Ці вибори відбувалися під контролем «біло-голубої» влади з численними порушеннями. Регіонали, комуністи і їх прибічники перемогли у більшості областей України, за виключенням західних. Україна одержала місцеву владу на п'ять наступних років.

3.Влада і криміналізація економіки

Якщо у рік приходу Януковича до влади економіка за інерцією ще зростала, то у 2012 р. зростання зупинилося, а з 2013 р. почалося її падіння. На момент обрання Януковича державний зовнішній борг становив 24,3 млрд доларів, а в березні 2014 р. – уже 36,9 млрд доларів.

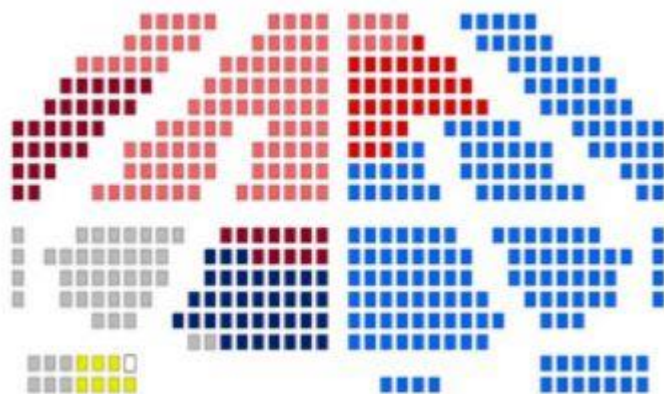
Це був результат тієї економічної політики, яка впроваджував режим В. Януковича. Користуючись владними важелями, «біло-голуба» влада, ігноруючи закон і моральні норми, встановлювала повний контроль над економікою і використовувала її для власного збагачення.

У роки правління В. Януковича в Україні говорили про феномен "Сім'ї" - найближчого оточення президента, які стали відігравали провідну роль у житті країни та функціонуванні влади. За оцінками авторитетних експертів, кримінальна «сім'я» Януковича тільки в енергетичній сфері і державних закупівлях щороку незаконно привласнювала щонайменше 10 мільярдів доларів.

Резиденція Віктора Януковича "Межигір'я", яка раніше була державною власністю, стала символом майже королівського способу життя президента. Статки В. Януковича ілюструє наведена ілюстрація.

У виборах народних депутатів України, що відбулися 28 жовтня 2021 р.

Карта нового парламенту

■	Партія регіонів - 185 (п:72, м:113) - 41.11%
■	Батьківщина - 101 (п:62, м:39) - 22.44%
■	Самовисування - 43 (п:0, м:43) - 9.56%
■	УДАР - 40 (п:34, м:6) - 8.89%
■	Свобода - 37 (п:25, м:12) - 8.22%
■	КПУ - 32 (п:32, м:0) - 7.11%
■	Єдиний центр - 3 (п:0, м:3) - 0.67%
■	Народна партія - 2 (п:0, м:2) - 0.44%
■	Партія Олега Ляшка - 1 (п:0, м:1) - 0.22%
■	Союз - 1 (п:0, м:1) - 0.22%

Ті, хто не був пов'язаний з найближчим оточенням Януковича, не мали шансів добитися успіху. Беззаконня несло загрозу фактично кожній людині. Для людей, не пов'язаних з владою та великими грішми, майже не було можливостей добитися правосуддя. Правоохоронні органи зрослися з криміналом, їхньою ключовою метою став захист інтересів можновладців. Злочинність в країні зростала. Корупція, крадіжки державного та громадського майна стали способом існування влади. В роки президенства Януковича на хабарі і незаконні виплати приходилося до половини обороту бізнесу. Середній відкат від держзакупівель становив 30%. Під час розмитнення товарів тільки 50% плати надходило до бюджету, решта готівкою віддавали певним особам за "допомогу". При цьому шансів відмовитися від неї практично не було. Інший напрям корупції - провезення контрабанди для окремих так званих *модних фірм* без оплати розмитнення. За оцінками роботодавців, корупційний ринок на митниці 2013 р. становив понад 40 млрд грн., а у наступні роки продовжував збільшуватися.

За оформлення дозвільних документів під час перевезення зерна трейдери додатково оплачували неофіційні платежі в розмірі 152 грн за тону. З урахуванням того, що на сезон 2013-2014 років прогнозують експорт 31 млн тонн зерна, йдеться про 5 млрд грн. Левова частка цієї суми йде в служби, створені при Мінагрополітики (ветеринарна служба, інспекція сільського господарства), інше - СЕС, Укрзалізниця, обладміністраціям, екологічній інспекції.

За світовим індексом сприйняття корупції «Transparency International» Україна в 2013 році опинилася на 144-му місці в світі серед 178 держав – після Нігерії та Папуа Нової Гвінеї. 18,9% громадян України визнали, що давали хабарі. 77,6% громадян України визнали, що хабарі давати «необхідно».

Будь-які прояви незадоволення і критика владою переслідувалися. Підсумовуючи правління Януковича, німецьке видання «Ді вельт» 31 січня 2014 р. писало: «Саме за Януковича небувалих висот досягли кумівство, хабарництво, аморальність і жорстокість, яка легко переходить в насильство проти будь-яких інакомислячих». Підстав для такої оцінки було багато.

4. Гуманітарна політика В. Януковича.

Гуманітарна політика президента В. Ющенка мала чітко виражений проукраїнський характер і за це піддавалася гострій критиці Москви, а в Україні – регіоналами і комуністами. Влада В. Януковича була, в своїй основі, проросійською і антиукраїнською. Вже наступного дня після інаугурації з сайту президента України зникла інформація про оцінку Голодомору 1932-1933 р. в Україні як про геноциду українського народу. Про відмову від такої оцінки, яка була зафіксована в Законі України, прийнятого з ініціативи В. Ющенка, новий президент необнаразово наголошував у своїх виступах в Україні і за рубежом. Цю позицію обстоював і новий міністр освіти і науки України В. Табачник. Це був радикальний проросійський політик, яких в оточенні Януковича було багато. Він

«прославився» безліччю анимукраїнських і навіть ксенофобських висловлювань. Зокрема, істориків, які досліджували Голодомор, Табачник презирливо називав «голодоморцями», а їх наукову школу «голодоморською». Деякі ЗМІ його навіть називали «нацистом».

9 грудня 2010 р. було ліквідовано Український інститут національної пам'яті (УІНП), який був створений як «спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу». Керований у свій час академіком І. Юхновським, він зробив багато для відновлення історичної пам'яті українського народу. При В. Януковичі, залишивши за УІНП стару назву, його статус і функції кардинально змінили. УІНП став науково-дослідною бюджетною установою при Кабінеті Міністрів України. На чолі цього закладу було поставлено комуніста, який зорієнтував його роботу в проросійському напрямку.

Істотні зміни відбулися в освітній сфері. В 2010 р. були внесені істотні корективи у реформу загальноосвітньої школи. З ініціативи міністерства освіти і науки, Україна відмовилася від 12-річної загальноосвітньої школи, до переходу до якої готувалися ще з 2000 року. По суті, це була відмова від європейського вектору розвитку освіти, який передбачав поступове входження в європейський освітній процес, і переорієнтацію на російську систему освіти.

Міністр В. Табачник, історик за базовою освітою, підхопив російську ідею про створення «спільного російсько-українського підручника» з історії. Цю ідею російська сторона прагнула нав'язати Україні ще в часи президенства Л. Кучми. Тоді вона зустріла опір українських істориків і вчительської громадськості, і від неї відмовилися. Після перемоги В. Януковича про неї згадали і справа перейшла на рівень конкретних домовленостей. При цьому, йшлося лише про про один з багатьох предметів, які вивчаються в школі – історію. У травні 2010 р. ЗМІ повідомили про домовленість між міністрами освіти РФ і України про створення спільного навчального посібника для вчителів історії України і Росії. Міністр В. Табачник заявив, що посібник охоплюватиме історію від стародавніх часів на території України і Росії і до XXI століття і буде виданий до кінця 2010 р. Але справа стала затягуватися. Виявилось, що провідні українські історики відмовляються від реалізації московського плану – примусити українських дітей дивитися на власне минуле чужими очима. Спільний російсько-український навчальний посібник з історії так і не був написаний.

Зате Міністерством освіти і науки були внесені зміни до шкільних програм з історії, які, у багатьох випадках, повертала радянські оцінки і нейтралізували їх національну спрямованість. На підставі цих програм потім були видані нові підручники з історії України.

5. Зовнішньополітична переорієнтація на Росію

Режим В. Януковича змінив вектор зовнішньої політики України, надавши йому відверто проросійського характеру. За ініціативи нового президента із законодавства прибрали згадку про прагнення України інтегруватись до НАТО та додали норму про позаблоковий статус України. Для заспокоєння суспільства було оголошено, що Україна буде співпрацювати з НАТО, але без зміни свого статусу – позаблокової країни, а Міністерство закордонних справ порадило українцям на декілька років взагалі забути про цю організацію. Таким чином, не маючи твердих гарантів міжнародної безпеки, перебуваючи між НАТО, з одного боку, і Росією з її союзниками по Ташкентському договору, з іншого, Україна опинилася у «сірій зоні» - досить небезпечному міжнародному становищі. При цьому, був цілком очевидний її дрейф у бік Росії. 21 квітня 2010 р. Президент України В. Янукович і Президент Росії Д. Медведєв на зустрічі в Харкові підписали угоду, яка була ратифікована парламентом, про продовження терміну перебування Чорноморського флоту в Севастополі ще на 25 років. В контексті корекції ставлення України до перспективи вступу в НАТО, це означає істотну зміну її зовнішньої політики.

17 травня 2010 р. під час візиту президента РФ Д. Медведєва у Київ на рівні міністрів закордонних справ України і Росії була підписана угода про демаркацію українсько-російського державного кордону. 8 липня ця угода була ратифікована Верховною Радою.

Що ж стосується питань Керченської протоки і острова Коса Тузла, то їх статус доручено визначити спільній українсько-російській комісії.

Великою загрозою для України стала ідея втягнути країну до Митного та Євразійського союзів, створених Росією. Керівництво Росії прагнуло відновити імперію і потребувало для цього ресурсів України – матеріальних і трудових. Російське керівництво підтримувало перебування злочинців при владі в Україні, оскільки це виснажувало життєві сили України, здешевлювало українські підприємства, уможлиблювало спільне розкрадання українських активів. Росія прагнула позбавити Україну перспектив розвитку нормального розвитку за зразком європейських держав. Адже деградовану країну значно легше підкорити.

Свою відверто проросійську зовнішню політику режим В. Януковича прагнув урівноважити завдяки відносинам з Європейським Союзом (ЄС). Президент сподівався отримати визнання на Заході та отримати більшу підтримку виборців в Україні, які прагнули європейських стандартів життя та захисту людських прав. Вираженням цієї політики стала Угода про асоціацію України з ЄС, що передбачала співпрацю у проведенні реформ, в енергетиці, захисті прав людини, встановленні безвізового режиму з ЄС тощо. Асоціація з ЄС була інструментом оновлення країни та давала надію на розвиток. Складовою частиною Асоціації з ЄС була Угода про зону вільної торгівлі. Цією угодою передбачалося, що 97% найменувань всіх українських товарів мали експортуватися до ЄС без мит. Зменшення митних зборів для українських товарів на ринку ЄС мало відбутися вже в перший рік дії Угоди. Натомість мита для європейських товарів в Україні мали знижуватися поступово, упродовж 4 років. Відтак, Україна отримувала можливість наростити продажі своїх товарів до ЄС, продовжуючи при цьому стягувати мита до своєї скарбниці з європейських товарів. Ринок ЄС, який відкривався для українських виробників, є найбільшим у світі (він охоплює 18% світової економіки і є удесятеро більшим за російський).

Підписання угоди про асоціацію України з ЄС планувалося на саміті «Східного партнерства» ЄС у столиці Литви Вільнюсі, запланованому на **18 листопада** 2013 р.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Охарактеризуйте президентську виборчу кампанію 2010 р. Чому у ній переміг В. Янукович?
2. Як була переформатована влада в Україні після перемоги на президентських виборах В. Януковича?
3. Чи є підстави називати зміни у системі влади в Україні на початку президенства В. Януковича державним переворотом і установленням тоталітарного режиму? Відповідь обґрунтуйте.
4. Які наслідки економічної політики Д. Януковича? Які прояви корупції мали місце за часів президенства Д. Януковича?
5. Які зміни в гуманітарній сфері України відбулися в період правління В. Януковича? Яку мету вони переслідували?
6. Яка мета переслідувалася ініціаторами створення спільного для України і Росії шкільного підручника з історії?
7. Які зміни в зовнішній політиці України відбулися в 2010-2013 рр.?
8. Яку мету переслідувала Росія, прагнучи втягнути Україну в Митний і Євразійський Союзи?
9. Чому, всупереч свої проросійській політиці, режим В. Януковича підтримував в суспільстві ілюзію свого курсу на асоціацію з Європейським Союзом?

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

1. «В Україні зараз тоталітаризм». (З виступу 29 квітня 2010 р. Ющенко на радіо Свобода» 29 квітня 2010 р.).

Президент України 2005-2010 років Віктор Ющенко заявляє, що зараз в Україні «тоталітарна модель» управління.

«Зараз в руках однієї особи перебуває три інститути: парламентська більшість, уряд і, власне кажучи, офіс на Банковій», – сказав Ющенко у четвер в ефірі Радіо Свобода.

За його словами, курс Президента Віктора Януковича полягає в тому, щоб «зробити Україну привілейованою територією, або зоною впливу Росії».

<https://www.radiosvoboda.org/a/2028330.html>

2. В. Ющенко про відмову В. Януковича визнати Голодомор 1932-1933 р. геноцидом українського народу

Віктор Ющенко заявив, що Президент Віктор Янукович допустився цілої низки «політичних, етичних та державницьких помилок», висловивши у Парламентській асамблеї Ради Європи переконання, що «Голодомор не був геноцидом» проти українського народу. Цим Президент України, на думку Віктора Ющенко, пішов всупереч знанням та переконанням тих громадян, чії роди пережили Голодомор, а це не сприяє об'єднанню України.

<https://www.radiosvoboda.org/a/2028330.html>

3. Зі статті Лани Самофалової «Гуманітарна політика: що тепер буде з мовою, нами і вірою» про міністра освіти України часів Л. Януковича (16.08. 19).

Дмитро Табачник, найяскравіший лобіст руского міра та російської мови. Жоден віцепрем'єр до нього чи після нього не оголошувався інтелігенцією ворогом української культури (за те, що ввів ПДВ на українські книжки), жоден міністр не збирав такої кількості вимог про відставку із формулюванням за системну антиукраїнську діяльність. То він виступав із ініціативою скорочення викладання української мови та літератури, то обвинувачував лідерів УПА, то казав про «історично обгрунтований комплекс неповноцінності» галичан, які не мають нічого спільного з народом «великої України». Також він обгрунтовує «своє право на опір антинародній, антиукраїнській владі» тим, що «у боротьбі між римо-уніатсько-галицьким і російсько-православним етносами території останнього зазнали політичної та ідеологічної експансії галичан».

<https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2761679-gumanitarna-politika-so-teper-bude-z-movou-virou-i-ne-lise-z-nimi.html>

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

1. Наскільки точною була оцінка В.Ющенком суті режиму В. Януковича?

Документ № 2.

1. Які «політичні, етичні та державницькі помилки» В. Януковича мав на увазі В. Ющенко? Чому серед цих помилок він особливо виділяє питання про Голодомор 1932-1933 рр.?

Документ № 3.

1. Дайте політичну і морально-етичну характеристику діяльності Д. Табачника.

§ 20. РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ В УКРАЇНІ

Згадайте: 1. Які прояви крпупції були поширені в період президенства В. Януковича і як вони оцінювалися в суспільстві? 2. На які соціальні групи спирався режим В. Януковича? 3. До яких наслідків для України вела зовнішня і внутрішня політики В. Януковича?

1. «Євромадан» і початок Революції гідності

За кілька днів до саміту «Східного партнерства» Європейського Союзу у столиці Литви Вільнюсі, де мала бути підписана Угода про асоціацію України з ЄС, уряд України ухвалив рішення відмовитися від її підписання. Це відбулося після раптового візиту Януковича до Москви і його зустрічі з Путіним, хоча упродовж кількох років сам Янукович і його урядовці в один голос доводили вигідність асоціації з ЄС для України. Рішення спричинило шок у суспільстві. Всі попередні уряди заявляли про європейську інтеграцію України. Чимало

українців згоджувалися терпіти корумповану і недолугу владу В. Януковича в обмін на сподівання хай і поступової, але еволюції в майбутньому. Тепер ця надія зникла.

Крім того, відмова від Асоціації з ЄС сприймалася багатьма українцями як загроза самому існуванню України. Адже стала очевидною повна залежність В Януковича і його оточення від Росії. Чимало людей усвідомлювали, що підкорення України Росії може означати відновлення фізичного знищення і геноциду українського народу, як це було в ХХ столітті.

Все це в комплексі і викликало масовий виступ народу, який переріс в революцію.

Почалося все 21 листопада 2013 р., коли кілька журналістів вийшли на Майдан Незалежності у Києві та поширили в соціальних мережах заклик до всіх небайдужих приєднатися. На Майдані того вечора зібралось півтори тисячі осіб, переважно журналісти та молодь. Першими до протестувальників долучилися студенти. Згодом протест підтримала паламентська і позапаламентська опозиція. Серед спікерів Євромайдану виділялися *О. Турчинов, А. Яценюк, В. Кличко*, О. Тягнибок. Перший мітинг на Європейській площі у центрі столиці виявився найбільш масовим за останні кілька років – понад 100 тисяч учасників. Спочатку протестанти вимагали лише підписання Угоди з ЄС, через що акцію було названо «Євромайданом». Крім вимог євроінтеграції, популярним було гасло «Схід і Захід разом!». Виступи багатьох учасників закінчувалися закликком «Слава Україні!», на що звувала відповідь: «Героям слава!». З часом з'явилося щере радикальніше гасло з відповіддю.: «Слава нації! – «Смерть ворогам!»

Хоча Євромайдан не було заборонено судом, за кілька днів уночі загони міліції «Беркут» напали на студентів, що ночували на Майдані Незалежності. Молодих людей били кийками, переслідували на вулицях, добивали ногами. Майже сто осіб було поранено. Частина євромайданівців знайшли прихисток у Михайлівському монастирі.

Країна була шокована небаченою в Україні брутальністю побиття й тим, що жертвами стала переважно молодь, щира у своїх прагненнях добра для своєї країни. Вже за день, під час мітингу протесту, кількість мітингарів у Києві сягнула, за різними даними, від кількості тисяч до півтора мільйона осіб. Люди вимагали відставки силових міністрів і розслідування побиття студентів. Влада мала перевагу завдяки силовим структурам і була зацікавлена, аби перевести протест у насильницьку форму, аби збити його масовість, залякати людей та виправдати репресії. Увечері кількадесят провокаторів імітували напад на охорону Адміністрації Президента, а згодом розчинилися у натовпі та серед самих правоохоронців. У відповідь спеціальні силові підрозділи жорстоко побили та заарештували багатьох непричетних протесту мітингувальників. Але це не залякало протестувальників. Мирний опір продовжувався і його центром став Майдан Незалежності, який перетворився в наметове містечко. У наметах мешкали люди, що з'їжджалися зі всієї країни, які вимагали покарання винних у побиттях та відновлення європейського шляху України.

2. Радикалізація громадянського протистояння

Після того, як стало зрозуміло, що за нападами на мирних громадян стоїть Янукович та його міністри, з'явилася вимога відставки уряду та президента. Майже всі найбільш відомі та авторитетні в країні митці, вчені, громадські діячі висловлювали зі сцени Майдану підтримку вимогам громадян. Режим виявився ізольованим від власного суспільства. У центрі столиці утворилася подоба знаменитої Запорізької Січі. На Майдані було заборонено спиртні напої, а їжу та лікування безкоштовно всім надавали волонтери. Мільйони людей по всій країні жертвували гроші та необхідні речі для мітингарів. Упродовж місяців протестувальники не вчинили на Майдані жодних правопорушень, попри те, що через Майдан за цей час пройшли кілька мільйонів людей.

Практично одразу влада перейшла до індивідуального терору як у столиці, так і в регіонах. Політичних активістів били, заарештовували, звільняли з роботи. У нападах на протестувальників брали участь «тітушки» – наймані бандити, названі так за прізвиськом одного з нападників на журналістів. Свої Майдани утворилися в усіх областях України. Щоб виходити на протести в регіонах, часто було потрібно ще більше героїзму, ніж у столиці. Проти влади організувався Автомайдан – колони активістів-протестувальників на

власних автомобілях пікетували приміщення судів та прокуратур, навідувалися до резиденції Януковича у Межигір'ї, пікетували мастки прибічників режиму, відвозили поранених та доставляли допомогу на Майдан. Натомість, режим вирішив створити подобу Євромайдану – «Антимайдан», аби імітувати широку громадську підтримку влади. Підтримки, яку мав режим у суспільстві, було замало для того, щоб його захищали безкоштовно. Влада звозила громадян на «Антимайдан» за гроші або під примусом. Міліція та організатори часто забороняли учасникам «Антимайдану» вільно виходити в місто. Росія побачила в Євромайдані загрозу для маріонеткового режиму Януковича, здатну зірвати плани Кремля з остаточного підкорення України. Крім того, російське керівництво боялося, що приклад українців у боротьбі за свободу і проти корупції виявиться привабливим для самих росіян. Кремль вирішив пов'язати виділення кредиту для режиму Януковича зі знищенням Майдану.

Янукович на зустрічі із західними дипломатами заявив, що влада не застосовуватиме силу проти мирних зібрань. Однак тієї ж ночі на 11 грудня 2013 р. силові підрозділи з трьох сторін напали на Євромайдан. Дзвони Михайлівського собору закликали киян на Майдан. Тієї ночі автомобілісти й таксисти безкоштовно підвозили киян на Майдан. Лише уранці напад було відбито.

Після спроб штурму Майдан став перетворюватися на своєрідну фортецю, оточену барикадами. Тим часом, влада стягнула до Києва тисячі «тітушок», які, з метою дестабілізації та виправдання репресій підпалювали автомобілі, знищували майно, жорстоко били перехожих. У січні 2014 р. у столиці втричі зросла кількість підпалів, пограбувань і викрадень автомобілів. Міліція практично не розслідувала ці злочини. У відповідь кияни створювали загони для патрулювання міста і захисту майна. Упійманих «тітушок» змушували привселюдно каятися у вчинених злочинах. У багатьох країнах протестувальники нерідко громлять вітрини, грабують магазини, а влада перешкоджає цьому. У Києві тієї зими все було навпаки – влада сама організовувала напади на законослужняних громадян та їхнє майно.

Для оборони від нападів міліції та «тітушок» було створено Самооборону Майдану з числа громадян-добровольців. Її склад невдовзі розрісся до близько 40 сотень, чисельністю до 150 осіб у кожній. Сотні на Майдані мали різні види діяльності — від господарчої до медичної. Одна із сотень складалася із ветеранів війни в Афганістані, до іншої належали лише жінки. Найбільше сотень займалося власне захистом Майдану та охороною порядку.

Завдяки Євромайдану в суспільстві зникав страх. Режим шукав засобів відновити його. 16 січня 2014 року Верховна Рада ухвалила так звані «диктаторські» закони, названі ще «розстрільними». Каральні приписи цих законів були списані з деспотичного російського репресивного законодавства, але зроблені ще суворішими. Було запроваджено арешт за організацію мітингу, тюремне ув'язнення до 2 років за груповий протест, ув'язнення за носіння захисного шолома, за встановлення намету, арешт до 15 діб за благодійну допомогу протестувальникам. За блокування маєтків можновладців встановлювалося ув'язнення терміном до 6 років. Виготовлення та розповсюдження екстремістських, на думку влади, матеріалів у ЗМІ чи Інтернеті мало каратися ув'язненням на строк до 3 років. Причому під «екстремістську діяльність» можна було підвести будь-яку громадсько-політичну чи правозахисну діяльність. Режим Януковича ухвалив рішення роздавати бойову зброю не лише працівникам міліції, суддям, прокурорам, але й їхнім родичам. Одразу за підрахунками присутніх журналістів та відеозйомкою виявилось, що у Верховній Раді не було достатньої кількості голосів депутатів за ці диктаторські «закони», однак голосування депутатів сфальшували.

Хоча Конституція України забороняє звуження існуючих прав і свобод людини, Янукович підписав ці «закони», чим лише активізував хвилю протесту. 19 січня протестувальники рушили до Верховної Ради вимагати скасування законів. Проте, вулиця Михайла Грушевського, що вела до парламенту, яка доти була вільною для проходу, виявилася заблокованою бійцями «Беркуту» та Внутрішніх військ. Вони застосували до мітингарів травматичну зброю, світло-шумові й травматичні гранати, водомети тощо.

Мітингарі відповіли «коктейлями Молотова» та підпалили автомобільні шини, аби «беркутівці» не могли влучно стріляти («коктейлями Молотова» під час радянсько-фінської війни 1939-40 рр. фіни назвали пляшки із горючою сумішшю, якою підпалювали радянську бронетехніку. Слово поширилося після того, як радянський міністр іноземних справ Молотов сказав, що «уже завтра ми (тобто радянські окупанти) обідатимемо в Гельсінкі» - столиці Фінляндії).

З усього міста мешканці звозили шини до вулиці Грушевського, аби майданівці могли димом від підпалених шин захиститися від прицільних пострілів з боку «Беркуту». Подекуди мешканці та навіть діти котили шини прямо по вулицях. Проте, у результаті стрілянини пластиковими кулями по натовпу десятки людей втратили зір, сотні зазнали інших поранень. Крім того, влада почала обшуки автомобілів. Водії, у машинах яких міліція знаходила шини, потрапляли за ґрати.

3. Апогей протистояння. Небесна сотня

Протистояння на вулиці Грушевського дійшло найбільшого напруження 22 січня, коли бойовими кулями було вбито трьох осіб – українця вірменського походження Сергія Нігояна, етнічного білоруса Михайла Жизневського та українця Романа Сеніка. Злочин було здійснено у святій для українців День Соборності, одразу після заяв міністрів Януковича про законність використання проти демонстрантів бойових набоїв. Досі винятково мирному характеру українського протесту дивувався світ. Адже протягом двох місяців мирного стояння сотні тисяч демонстрантів не допустили жодного випадку насильства чи мародерства. Ухвалення «диктаторських законів» і, особливо, убивства демонстрантів вивели конфлікт з мирного русла. Чимало прикладів нелюдського поводження влади з майданівцями не могли зламати духу опору та злякати мітингарів. У той же день у лісі під Києвом зі слідами тортур було знайдено тіло львів'янина Юрія Вербицького – активіста Майдану, якого викрали просто з лікарні, піддали катуванням та залишили безпомічного померати на морозі. Тоді ж бійці спеціального загону Внутрішніх військ на лютому морозі роздягли активіста Михайла Гаврилюка, який, проте, тримався гідно і мужньо. Випадок з Гаврилюком, зафіксований на фото і відео, посилив зневагу українців і світу до режиму. Після перемоги революції М. Гаврилюк заради примирення українців у суді пробачив своїх кривдників. На Майдані зміцнювалася багатоетнічна українська політична нація, заснована на патріотизмові, народній гідності й волі до справедливості. Традиційні поділи в суспільстві – етнічний, мовний тощо – втрачали сенс. Основний розподіл на Майдані проходив через питання моралі і гідності, зокрема згоди чи незгоди з правом режиму знущатися з громади й зневажати громадян.

Після «диктаторських законів», убивств та викрадень майданівців настрої мітингарів різко радикалізувалися. Проте, лідери парламентської опозиції, які вели переговори з Януковичем, будь-що домагалися мирного рішення. 29 січня після переговорів між Януковичем та лідерами опозиційних партій уряд було відправлено у відставку. Янукович намагався виграти час, сподіваючись, що Майдан «видихнеться» або, принаймні, ослабне у внутрішніх суперечках. Натомість вищі російські чиновники публічно закликали Януковича до негайного силового придушення протестів. До Києва прибули агенти російських спецслужб, які координували плани знищення Майдану, з Росії літаками надходила вибухівка і спеціальні боеприпаси. За спеціальним планом операції «Бумеранг» понад 22 тис. бійців спецпідрозділів мали знищити Майдан.

18 лютого тисячі мітингувальників рушили до будівлі Верховної Ради на вулиці Михайла Грушевського з вимогою повернути Конституцію 2004 року, аби зменшити незаконно привласнені права Януковича, та покарати винних у побиттях та вбивствах. Під час раптового нападу «Беркуту» й «тітушок» на демонстрантів на вулиці Інститутській та у Маріїнському парку було вбито й поранено десятки людей. Увечері спецпідрозділи почали штурм Майдану з використанням світло-шумових та газових гранат, вогнепальної зброї та бронетранспортерів. Правоохоронці зумисне підпалили Будинок Профспілок, де розташовувався штаб Майдану, та наметове містечко. Майданівці відбивалися проти

спецпідрозділів камінням та «коктейлями Молотова». Безперервний штурм Майдану тривав 17 годин. Іноді здавалося, що нападники ось-ось переможуть. Проте, вранці, у вирішальний момент зі Львова і Тернополя прибуло підкріплення.

20 лютого зранку снайпери влади відкрили вогонь і по майданівцях, і по деяких правоохоронцях. «Беркут» почав відступати, а влада оголосила про евакуацію Верховної Ради і Кабінету міністрів. Ймовірною метою цих дій було спровокувати розгром Верховної Ради майданівцями, щоб дати привід для масштабного розстрілу Майдану та паралізувати парламент – єдиний вищий орган влади, що міг виступити (і, зрештою, виступив) проти диктатури Януковича. Російська газета «Комсомольська правда» навіть встигла опублікувати матеріал про те, що демонстранти вже спалили Верховну Раду. Але провокація не вдалася: попри біль від втрат загиблих, Майдан не пішов нищити Верховну Раду. Однак, нечисельні групи майданівців рушили по вул. Інститутській услід за відступаючим «Беркутом», де їх чекала засідка і кулі снайперів та автоматників. Кадри розстрілів беззбройних людей, прикритих хіба що дерев'яними чи алюмінієвими щитами та пластиковими касками, облетіли увесь світ. Майданівці жертвовно витягали з-під куль загиблих і поранених друзів та незнайомих. Ціною ризику і власних жертв 6-та медична сотня Самооборони Майдану надавала допомогу пораненим.

Протягом 18-20 лютого загалом загинули 77 євромайданівців, понад 700 зазнали поранень. А за весь час Революції постраждали 3,5 тисяч мирних громадян, більше ста, яких назвали «Небесною сотнею», було вбито або загинули від ран.

4. Крах режиму В. Януковича і формування тимчасових органів влади

Після кривавого розстрілу Майдану від режиму Януковича відвернулися навіть його вимушені прихильники. Це відбилося на настроях депутатів Верховної Ради, які стали дистанціюватися від регіоналів. Формувалася нова більшість. Увечері 20 лютого Верховна Рада 236 голосами (при необхідних 226) засудила насильство, що призвело до загибелі мирних громадян, заборонила використання зброї силовими підрозділами та зобов'язала їх повернутися до місць розташування. Наступного дня на переговорах з опозицією за участі міністрів закордонних справ Німеччини, Польщі та Франції Янукович згодився упродовж 48 годин обмежити права президента, повернувши редакцію конституції, яка діяла на момент його обрання, та не пізніше грудня 2014 р. провести дострокові президентські вибори.

Проте, того ж вечора В. Янукович утік з Києва, порушивши щойно укладені домовленості й не підписавши зміни до Конституції. Повтікали до Росії та Білорусі його поплічники: Міністр оборони [Павло Лебедєв](#) (котрий мав, до речі, російське громадянство); Голова СБУ [Олександр Якименко](#); Міністр внутрішніх справ [Віталій Захарченко](#); Командувач Внутрішніх військ МВС [Станіслав Шуляк](#). Саботував накази керівництва колишній командувач Військово-Морських Сил Збройних Сил України [Юрій Ільїн](#), котрий у лютому 2014 р. був призначений Януковичем Начальником Генштабу ЗС України. В травні 2014 р. — покинув місце служби і виїхав до вже окупованого на той час Росією [Криму](#). Ті ж з верхівки Партії Регіонів, що лишилися, почали зрікатися і всіляко звинувачувати його в убивствах, крадіжках, корупції та деспотизмі. Янукович від'їжджав поспіхом, залишивши у своїй резиденції в Межигір'ї безліч коштовностей та документів із записами про отримані хабарі. Ще більше йому вдалося вивезти з собою.

Залишивши Київ, В. Янукович спочатку попрямував до Харкова, який планувалося перетворити в контрреволюційний центр. Але невдовзі, побачивши деморалізацію своїх прихильників, він потайки утік до Криму, звідки був вивезений російськими спецслужбами до Росії. Незабаром Кремль почав використовувати заяви колишнього формального «гаранта суверенітету і територіальної цілісності» для виправдання агресії проти України. Першого березня 2014 року, перебуваючи на російській території, він звернувся до Путіна зі словами: «У країні панують хаос та анархія, життя, безпека і права людей, особливо на південному сході та в Криму, – під загрозою. Під впливом західних країн здійснюється відкритий терор і насильство, люди переслідуються за політичними та мовними ознаками. У зв'язку з цим

звертаюся до Президента Росії В. В. Путіна з проханням використати Збройні Сили Російської Федерації для відновлення законності, миру, правопорядку, стабільності та захисту населення України».

Після втечі Януковича, центром прийняття політичних рішень стала Верховна Рада. Її голова - донецький регіонал В. Рибак - подав у відставку. Негайно почалося формування перехідної, тимчасової влади. *Новим головою Верховної Ради обрали О. Турчинова.* Одночасно, Верховна Рада 23 лютого 2014 р. конституційною більшістю народних депутатів визнала, що В. Янукович *самоусунувся з посади Президента України. Була відновлена відновила дію Конституції у редакції 2004 р., яка обмежувала права президента. Виконання обов'язків президента України, у відповідності до Конституції, було покладено на голову Верховної Ради О. Турчинова.*

Наприкінці лютого 2014 р. була сформована нова парламентська більшість у складі п'яти фракцій та депутатських груп. Основу нової більшості склали «Батьківщина», «УДАР», «Свобода», до яких приєдналися депутати, які вийшли з фракції Партії регіонів. Був сформований *новий уряд на чолі з Арсеном Яценюком.* До складу уряду увійшла низка активістів Євромайдану. Склад уряду оголошувався зі сцени Євромайдану. Нова українська влада була визнана світовою спільнотою. Провідні країни світу, за винятком Росії, заявили про визнання в. о. Президента України і нового прем'єр-міністра як легітимної української влади. З кінця лютого–квітня 2014 р. відбулися зміни голів місцевих державних адміністрацій, високопосадовців центральних органів державної влади. У багатьох місцевих радах сформувалися нові депутатські більшості, зокрема за рахунок масового виходу депутатів із фракцій Партії регіонів.

У подіях Євромайдану в Києві брали участь 5% населення країни, в інших містах і селах – 6%, ще 9% населення допомагали мітингувальникам харчами, речами, грішми тощо. Майдан характеризувався колосальним масштабом. За даними українських соціологів кожен п'ятий дорослий громадянин України, або майже 10 мільйонів, безпосередньо чи опосередковано брали участь у подіях Майдану.

5. Наслідки Революції Гідності

Наслідками Революції Гідності стали:

- Відвернення безпосередньої загрози знищення України Росією;
- Відновлення основних громадянських свобод, порушених «диктаторськими законами»;
- Припинення визискування ресурсів країни кланом Януковича;
- Відновлення можливостей для реформування країни;
- Відновлення руху України до Європи;
- Становлення України у світовій громадській думці як держави з власною самобутністю, історією та гідністю;
- Зростання самоповаги, патріотизму та солідарності громадян України. Майдан продемонстрував здатність українців до самоорганізації, взаємодопомоги та самопожертви, виявив, що для наших співгромадян, незалежно від регіону проживання, етнічної належності та мови важливими цінностями є свобода, людська гідність, право обирати свою долю.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які передумови викликали в Україні Революцію гідності, а що стало приводом до її початку?
2. Які форми боротьби з режимом В. Януковича використовували його противники?
3. Чому події осені 2013- зими 2014 рр. називають Євромайданом і Революцією гідності?
4. Які соціальні групи, партії і громадські об'єднання були організаторами Євромайдану?
5. Як розвивалися події в Києві і яку тактику застосували євромайданівці і владні сили на різних етапах протистояння?
6. Охарактеризуйте регіональний, соціальний, національний, партійних і професійний склад «Небесної сотні».
7. Які події свідчили про крах режиму В. Януковича?

8. Охарактеризуйте основні наслідки Революції гідності.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

1. Євромайдан очима Артемія Троїцького, музичного критика (Росія), 17 грудня 2013 р.

...Майдан – це така реальна народна містерія. Нічого схожого ніколи не було у Москві – я в житті нічого такого не бачив. Цього нема не лише в Росії, цього нема взагалі, я думаю, ніде у світі. Тобто я не знаю, як це все відбувається, скажімо, у Таїланді, або як це було в Єгипті. Думаю, там це було по-іншому. Там якось все це було шумно, агресивно. А тут просто такий могутній монолітний народ.

https://don.kyivcity.gov.ua/files/2015/11/13/2015_metodichka_reviluciya_gidnosti_4.pdf

2. Генерал міліції М. Каплій: «Як підбирали і тренували «тітушок». (7 лютого 2014 р.)

Над підготовкою «тітушок» влада працювала кілька останніх років. Для «тітушок» створили спеціальні тренувальні бази. Керують загонами офіцери міліції. У випадку виникнення критичної ситуації міліція їх прикриває. Спеціально підбирають вірних режимові людей. Платить влада. На пенсії і зарплати грошей немає, а на бандитів завжди знайдуться».

https://don.kyivcity.gov.ua/files/2015/11/13/2015_metodichka_reviluciya_gidnosti_4.pdf

3. Оцінка французьким філософом Б. Анрі-Леві учасників Євромайдану. (5 березня 2014 р.)

Українці практично голіруч змусили відступити «Беркут», з гідною великих народів холоднокрівністю завдали історичної поразки тиранії, і тому не просто європейці, а кращі з європейців, європейці не тільки з історії, а й за пролиттю кров'ю.

https://don.kyivcity.gov.ua/files/2015/11/13/2015_metodichka_reviluciya_gidnosti_4.pdf

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

Які особливості протестного руху в Києві, порівняно з іншими країнами, помітив росіянин А. Троїцький? Як ви можете пояснити ці особливості?

Документ № 2.

Як характеризує ця інформація про підготовку владою «тітушок» режим В. Януковича?

Документ № 3.

Чому французький філософ називає євромайданівців «кращими з європейців»

§ 21. УКРАЇНА НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ

Згадайте: 1. Якими були причини Революції гідності і що стало приводом до її початку? 2. Чому ці події одержали назву «Революція гідності»? 3. Яким було ставлення до Революції гідності в Росії?

1. Початок російсько-української війни і її характер.

Російське керівництво сприйняло перемогу Майдану і втечу Януковича як власну поразку. Плани поглинути Україну і використати її ресурси для зміцнення імперії мирним способом зазнавали краху. Тому Кремль вирішив задіяти заздалегідь розроблений план військової окупації українських територій, почавши з Криму. Метою було, з одного боку, добитися підтримки шовіністичної частини населення Росії та відвернути увагу російського суспільства від власної корупції, неефективності, бідності та приниження населення в Росії, а з іншого – «покарати» Україну за революцію, підірвати її життєздатність та, врешті-решт, підкорити, а потім знищити як державу і окремих народ. То ж з боку України ця війна мала національно-визвольний характер і була проловженням багатовікової боротьби українського народу за свободу і незалежність.

Нинішня російсько-українська війна відноситься до такого роду конфліктів, які називають «гібридними», «неконфенційними», «нелінійними». У ході воєн такого типу використовуються різноманітні способи боротьби з противником. У загальному вигляді характерні особливості гібридних воєн наступні: приховування країною-агресором своєї участі, як держави, у конфлікті; «інформаційна війна» - пропаганда та контрпропаганда

з застосуванням «брудних» інформаційних технологій; широке використання «п'ятої колони» і нерегулярних військових формувань (у т. ч. під прикриттям мирного населення); нехтування країною-агресором міжнародними нормами ведення бойових дій, чинним угодами і новими домовленостями; заходи політичного та економічного тиску (за формального збереження дипломатичних зв'язків між країнами; протистояння у кібернетичному просторі тощо. При цьому, військова складова «гібридної війни» залишається основною. Саме такою стала російсько-українська війна, яка почалася **20 лютого 2014 р.** з окупації Криму.

2. Окупація Криму Росією

В Севастополі дислокувався Чорноморський флот РФ, а на території Кримського півострова були наземні російські війська, які його обслуговували. Але для спецоперації по окупації півострова до Криму задалегідь було надіслано також спецпідрозділи російських військ, так звані «зелені чоловічки», які діяли в зеленій уніформі без розпізнавальних знаків. Діяли також місцева «п'ята колона» - члени проросійських шовіністичних антиукраїнських організацій. Під прикриттям цих сил відбувалося захоплення Криму Росією. Почалося з масового «антимайданіського мітингу в Севастополі, де «мером» було проголошено громадянина Росії. Таким же чином росіяни почали свою спецоперацію і в Сімферополі – адмінцентрі Криму. Проте тут мітинг кримських татар за єдність з Україною виявився масовішим за виступ сепаратистів, і севастопольський сценарій втілити не вдалося. У ніч на 27 лютого 2014 р. будівлі парламенту та уряду Криму були захоплені військовими без розпізнавальних знаків, які вивісили над ними прапор Росії. Під дулами автоматів нападники збирали кримських депутатів на засідання парламенту автономії. Окупанти заявили, що більшість депутатів нібито проголосували за проведення референдуму, проте незалежних підтверджень цьому досі не існує.

1 березня Державна Дума Росії дозволила російському Президенту В.Путіну військову агресію проти України. Ще до цього російські війська почали блокувати українські військові підрозділи на території Криму, дороги та інші стратегічно важливі об'єкти. При цьому Путін неодноразово вводив світову спільноту в оману, заявляючи, що російські війська не причетні до подій на півострові, а озброєння і амуніцію нападники «купили у воєнторзі». Лише за рік по тому Путін зізнався, що брехав. 18 березня під час одного з нападів на українську військову частину в Сімферополі було вбито українського військового, ще двоє дістали поранення. Загалом під час атаки на Крим зазнали поранень десятки українських вояків.

Під час російської агресії в Криму нове українське керівництво ще сподівалося, що Росія зупиниться сама, або до цього її спонукають США та інші країни Заходу. Тому українські військові частини мали вказівку проявляти витримку і утримати зайняті позиції. Прямого наказу застосовувати силу не було. Та й сил для рішучої збройної відсічі на півострові було мало. За часів президентства Януковича Збройні Сили України систематично нищилися, військова служба робилася непрестижною, майно, земля і зброя військових частин продавалися чи розкрадалися. На початок агресії Україна на захист своєї території могла зібрати ледве 5 тисяч боєздатних військових. Тільки невелика їх частина була в Криму. До того ж, тут в силових структурах виявилось особливо багато зрадників. За офіційними даними їх частка в ЗСУ становила 70%, а в СБУ навіть 90 % від загальної чисельності. Новопризначений 1 березня 2014 р. командувачем ВМС ЗС України [Денис Березовський](#) вже наступного дня відкрито перейшов на бік Росії і почав агітувати українських офіцерів зробити так само. Ті з військовослужбовців, які залишилися вірним присязі, вирушили на материкову Україну.

16 березня у Криму відбувся незаконний «референдум», за результатами якого було оголошено, що нібито 97% учасників «проголосували» за входження до складу Росії. Це була явна фальсифікація. Більшість із 300 тисяч кримських татар та понад 700 тисяч українців Криму не хотіли приєднання до Росії і не брали участі у цьому невизнаюму міжнародною спільнотою псевдореферендумі.

Після анексії у Криму відбулося стрімке згортання громадянських свобод. Насамперед, це стосувалося етнічних українців та кримськотатарської громади. Мирних активістів почали кидати до в'язниці, деяких було викрадено або вбито. Півострів зіткнувся з низкою економічних проблем, оскільки залежить від українських транспорту, енергопостачання, води, продовольства, а також через міжнародні економічні санкції. Протягом року після окупації понад 20 тисяч кримчан виїхали з Криму до материкової частини України.

3. Російський проект «Новоросії» і спроба його реалізації

Іншим регіоном, де Росія розгорнула свою операцію проти України, був Донбас. Операція проводилася під гаслом «Новоросії» і «русского міра». Російські керівники, включаючи В. Путіна, заявляли, що територія, яка у дореволюційні часи називалася «Новоросією», у свій час була шутно включена до складу України і заслуговує на самовизначення. Насправді, ці землі історично були під впливом Київської Русі та Війська Запорізького, а їхні сучасні мешканці у своїй більшості вважають Україну своєю Батьківщиною і не прагнули відокремлюватися. Насправді, агресори розраховували на ефект несподіванки і перебували в полоні ілюзії, що все піде, як при загарбанні Криму, що українці нездатні українців захищати рідну землю.

Дії Росії були узгоджені з представниками «п'ятої» колони в Україні. Як і під час Другої Світової війни, знайшлися люди, які стали колаборантами, тобто зрадниками своєї країни, співпрацюючи із загарбниками. Чимало людей, перебуваючи під впливом російської пропаганди, не дуже задумувались над наслідками своїх дій, накликали біду на свій край. Деякі зраджували свою країну, розраховуючи на більші соціальні виплати у разі окупації Росією. Інші, серед них злочинці та наркомани, сподівалися, що переворот винесе їх нагору і дасть змогу безкарно грабувати та займатися мародерством. Натомість, ядро сепаратистів становили російські агенти.

У березні проросійські сепаратисти за підтримки російських спецслужб почали вуличні акції на Донбасі та в інших області Південно-Східної України під гаслами приєднання до «Митного Союзу», «федералізації» тощо.

Починаючи з березня 2014 р., проросійські бойовики захопили державні установи Донецька, Луганська та інших міст двої схіних областей України. Почався терор і убивства прихильників єдиної України. Сепаратисти проголосили самозвані Донецьку і Луганські народні республіки, маючи щонайбільше по кілька тисяч прихильників на вулицях. На Донеччину й Луганщину безперешкодно прибували загони російських диверсантів, оскільки кордон не було прекрито.

У середині квітня загін озброєних російських терористів під керівництвом офіцера російської розвідки захопив м. Слов'янськ та довколишні території. У місті, як і в Донецьку та Луганську, почалися вбивства українських патріотів. Одними з перших терористи закатували депутата Горлівської міськради Володимира Рибак за його намір зберегти український прапор над міською радою. Невдовзі терор став масовим.

Проросійські терористи вбивали сотні людей, розграбували безліч державного і приватного майна, тисячі місцевих мешканців зникли безвісти або пройшли через катівні.

Українській армії довелося відновлювати свою боєздатність безпосередньо в ході бойових дій. 17 березня 2014 р. була оголошена мобілізація. 13 квітня розпочалася Антитерористична операція (АТО). На фронт пішло багато добровольців, з яких були сформовані цілі віськові з'єднання – Добробати. Поступово назрівав перелом на користь України. **15 квітня** українські війська увійшли в, взяли під контроль аеропорти цих міст. У середині квітня українські десантники звільнили від ворога Слов'янськ, Краматорськ і гору Карачун, аеродром цих міст, звідки почали визволення краю.

Ще в травні 2014 року терористи вперше спробували захопити Донецький аеропорт, але з великими втратами були вибиті українськими бійцями. Вороги, а згодом і українці за незламність назвали вояків з Донецького аеропорту «кіборгами». Проте, на підмогу терористам почали надходити нові сили з Росії, озброєні танками, бронемашинами, системами протиповітряної оборони та іншим важким озброєнням. Донецький аеропорт, хоч

і був вщент зруйнований і залишений українськими бійцями в січні 2015 р., став ще одним символом мужності українських воїнів.

У травні сепаратисти інсценували незаконні «референдуми» щодо «незалежності» самопроголошених «Луганської народної республіки» (ЛНР) і «Донецької народної республіки» (ДНР). У захоплених містах влаштовувалися поодинокі дільниці для голосування, біля яких збиралися черги, аби забезпечити необхідну пропагандистську «картинку» для російських ЗМІ про начебто підтримку сепаратистів місцевим населенням. Бюлетені для «референдумів» були розмножені на ксероксі, що виключало будь-який контроль. Самі сепаратисти змушені були заявляти, що ці референдуми не означають відокремлення від України, оскільки більша частина мешканців Донбасу за всіма соціологічними даними не підтримувала відокремлення від України. Наприкінці травня «ЛНР» та «ДНР» підписали угоду про утворення «союзу республік «Новоросії». Проте цей вигаданий у Москві проект в Донбасі не прижився. Адже в історичній пам'яті місцевого населення жодної «Новоросії» не було.

Не зустріла масової підтримки ідея «Новоросії» і в інших областях Півдня і Сходу України - на Харківщині, Дніпропетровщині, Запоріжжі, Херсонщині, Миколаївщині, Одещині, хоча роздмухати полум'я сепаратизму хотіли й тут.

Собливо драматично розвивалися події в Одесі. Тут початку травня 2014 р. проросійські бойовики, озброєні автоматами і пістолетами, напали на багаточисельний мирний проукраїнський мітинг, застреливши кількох його учасників. Після цього проросійські активісти сховалися в міському Будинку профспілок від обурених демонстрантів. Від «коктейлів Молотова» зайняли вхідні двері, а саму будівлю підпалили зсередини. Унаслідок розстрілів проукраїнських мирних демонстрантів та пожежі, що спалахнула в Будинку профспілок, загинули більше сорока людей.

Трагедія остудила «гарячі голови» не лише в Одеській, але й в інших південно-східних областях України. Люди побачили справжнє обличчя сепаратизму. Бажаючих підтримувати антиукраїнські акції в регіоні значно зменшилося. Таким чином, сепаратистам не допомогла ні масована збройна підтримка з Росії, ні груба чи витончена брехня. Детально продуманий план Москви по розширенню меж «Русского мира» за рахунок України захлинулася. «Русский мир» насправді виявився «Російською війною», але зовсім не такою, на яку сподівалися її ідеологи. За допомогою озброєних сепаратистів Росія взяла під контроль лише частину Донецької та Луганської областей (територія так званих ДНР і ЛНР), яка межує з РФ і через кордон з якої перекидаються в Україну жива сила, танки, артилерія, боєприпаси, паливо, продовольство і все інше, необхідне для повноцінної ведення війни. Героїчними зусиллями, ціною великих жертв українська армія зупинила агресора. Серед іншого, це вдалося й тому, що поза Донбасом місцева «п'ята колона» і заїжджі російські емісари отримали жорстку відсіч. План, який спрацював в Криму, Донецьку і Луганську, в інших обласних центрах регіону провалився. Здавалося б і в Харкові, і в Дніпропетровську, і в Запоріжжі, в Херсоні і Миколаєві, а особливо в Одесі — для зустрічі «Русской весни» все було ретельно підготовлене. Але населення вже зрозуміло, що «Русский мир» і проект «Новоросія» — це грандіозна провокація, яка несе війну і смерть, ворожнечу, ненависть і розруху. Люди вийшли на вулиці і стали живим заслоном перед російською агентурою і сепаратистами. І головними дійовими особами на вулицях міст південно-східної України весною 2014 р. тоді були не міліціонери чи працівники СБУ (які, у кращому випадку, стояли осторонь), а російськомовні і українськомовні демонстранти, у тому числі і об'єднані в ході самоорганізації населення різні формування самооборони. Для місцевих сепаратистів і їх московських покровителів і емісарів це стало повною несподіванкою: російськомовний регіон, який багато років цілеспрямовано готувався до сприйняття «Русского мира», повстав проти нього. Нереалізовані «вожді» місцевих «народних» республік, відчувши загрозу, кинулися навіткача. Вони змушені були рятуватися від своїх же земляків—начеп-то «новоросів», яких ще недавно збиралися «звільнити» від української влади, яку вони називали «київською хунтою».

4. Вторгнення регулярних російських військ на Донбас.

У червні українським військам вдалося завдати низку поразок російським найманцям під Красним Лиманом, Ямполем і Миколаївкою. Перевдягнені російські військові та місцеві колаборанти, які раніше обіцяли «перетворити Слов'янськ на Сталінград», утекли. Частина з них, яка пересувалася танками, українці знищили, а частині, що їхали цивільними автомобілями, вдалося добратися до Донецька. Українські війська визволили Слов'янськ та інші міста з мінімальними втратами для цивільної інфраструктури. Одразу у звільнені міста пішла гуманітарна допомога мирному населенню. Визволені українською армією Слов'янськ, Краматорськ, Маріуполь та інші міста лишилися переважно цілими і неушкодженими, на відміну від загарбаних російськими військами й найманцями (Дебальцеве, Вуглегірськ). Українські війська дотримувалися наказу при визволенні загарбаних територій максимально уникати жертв серед мирного населення. Натомість проросійські бойовики обстрілювали артилерією та системами залпового вогню українських військових, мирні міста і села Донбасу, що залишилися під контролем українського уряду. Крім того, окремі російські терористи здійснювали обстріли населених пунктів, що перебували під їхнім власним контролем, вочевидь, з метою залякати мирне населення, паралізувати його волю до опору та звинуватити Україну.

Українська армія і добровольчі підрозділи набиралися бойового досвіду. Налагоджувалося постачання. В його організації активну участь брали волонтери, які спирались на підтримку населення. У середині червня від російських терористів було звільнено велике приморське місто Маріуполь. Територія, контрольована московськими найманцями, невпинно звужувалася. Ватажок російських терористів у Слов'янську заявив, що лише під його командуванням були 5,5 тисяч бойовиків, а загалом, за даними самих російських терористів, лише за півроку через їхні формування пройшли понад 35 тисяч російських «добровольців», не рахуючи місцевих колаборантів. Попри це, російські терористи та їхні місцеві наймити продовжували закликати Путіна до відкритого вторгнення в Україну.

У липні українські війська здійснили спробу відсікти захоплені терористами території від російського кордону, аби припинити надходження з Росії військової техніки та бойовиків. Проте, у зв'язку з масованими обстрілами артилерією та залповими системами через кордон з території самої Росії, українські частини змушені були залишити ці спроби. 17 липня проросійські терористи, серед яких, імовірно, були російські військові, з російського комплексу протиповітряної оборони збили над українським Донбасом цивільний малайзійський літак «Боїнг» з майже трьомастами людьми на борту. Ця подія викликала шок у світі та нові санкції проти Росії з боку США, ЄС та їхніх союзників.

На середину серпня 2014 року територія, контрольована терористами, зменшилася втричі. За зізнаннями ватажків бойовиків, їм до повної поразки лишалися один-два тижні. Путін боявся краху своїх маріонеток, що міг підважити його власні позиції в Росії. Із середини серпня Росія, на додачу до своїх підрозділів в Україні, почала масоване вторгнення у тил українській армії. У Росії лицемірно називали російських військових «отпускниками»: нібито під час відпусток вони приїхали на важкій військовій техніці – з танками, гарматами, зенітними комплексами – воювати проти України. А цю важку зброю, цинічно заявляв В. Путін, вони «купили у воєнторзі». У важких боях частина українських військ була заблокована під м. Іловайськ. Попри обіцянки виходу з оточення зі зброєю, які українцям надали російські офіцери, обидві колони українських військ були розстріляні російською артилерією. Кількасот українських бійців загинули, ще кількасот потрапили в полон, де їх піддавали нелюдському поводженню. Натомість, на інших ділянках наступ російської армії було відбито. У Маріуполі місцеві мешканці добровільно будували укріплення для українських бійців, які захищали місто.

5. Стабілізація воєнної обстановки

Українська влада повсякчас демонструвала готовність до політичного врегулювання і заявляло про це з високих міжнародних трибун і на інших переговорних майданчиках.

Стійкість і мужність української армії, інших силових структур та підтримка їх з боку українського народу, стали основними чинниками, які, поряд із тиском Заходу, змушували Росію вийти з так званої «гарячої фази» конфлікту. Проте, бойовики продовжували напади, включно з використанням завезених з Росії протиповітряних засобів на літаки та вертольоти. Попри домовленості, Росія через своїх агентів продовжувала терористичні акції та диверсії на території України. Російські агенти підривали залізничні колії, офіси державних установ, волонтерських організацій тощо, а також мирних громадян, безуспішно намагаючись створити атмосферу страху і невпевненості в суспільстві.

Війна тяжко позначилася на долях мільйонів українців. Загинули тисячі цивільних і військових. За оцінками ООН на початок 2015 року кількість переміщених осіб в Україні досягла понад 1 млн осіб.

Під час війни стали відроджуватися кращі військові традиції українського народу та готовність людей усіляко підтримувати свою країну: особистою збройною участю, волонтерською працею, грішми, майном. Якщо у бюджеті 2013 року на армію виділяли майже 19 мільярдів гривень, що за тодішнім курсом становило 2,4 мільярда доларів, то в 2019 році військовий бюджет склав понад 100 мільярдів гривень (3,7 мільярда доларів). Загальний бюджет безпеки та оборони, куди зараховують усі силові відомства, склав аж 210 мільярдів гривень - понад 5% ВВП країни.

В Україні виник потужний волонтерський рух, що став надавати військовим різноманітну допомогу — від продуктів і ліків до дорогої техніки ([тепловізори](#), [приціли](#), [безпілотні літальні апарати](#), [протикумулятивні екрани](#) тощо). Інші волонтери займаються медичною допомогою потерпілим, підтримкою [переселенців](#), пошуком зниклих безвісти та роботою зі звільнення полонених. Волонтерські організації діяли у всіх підконтрольних Україні великих містах та багатьох інших населених пунктах; значну підтримку надає ї українська діаспора. Навіть діти надсилали захисникам Вітчизни заощаджені чи наколядовані гроші та свої малюнки.

Всупереч ворожим підступам і «гібридній» пропаганді в Україні зміцнювалася національна єдність. У питаннях захисту країни не існувало залежності від мови чи релігії. Попри жертви та економічні проблеми багато людей усвідомили цінність власної держави й армії для захисту життя. Мужній опір українців змусив розвинуті країни світу нарощувати міжнародний тиск на Росію, унаслідок чого вже за півроку російська економіка увійшла у глибоку кризу. У Європі та світі почалося усвідомлення загрози світовому порядку від російської агресії проти України, важливість міжнародної солідарності з Україною в її боротьбі за незалежність. Українці кров'ю платили за свою свободу.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які події ознаменували собою початок «російсько-української війни»?
2. Охарактеризуйте факти, які свідчать про «гібридний» характер цієї війни.

3. Яку роль у війні Росії проти України відіграла російська «п'ята колона» в Україні?
4. Охарактеризуйте окупацію Криму Росією як зразок «гібридної війни». Чому Україна виявилася не готовою до відсічі загарбникам в Криму?
5. Охарактеризуйте суть імперського проекту «Новоросія» і обґрунтуйте відповідь на питання, чому він провалився?
6. Які особливості агресії РФ на Донбасі? Яку роль у цій агресії відіграли регулярні війська Росії?
7. Охарактеризуйте роль добровольчих військових з'єднань в організації відсічі агресору?
8. Які форми волонтерської допомоги військовим виникли під час російської агресії? Яку роль вони відіграли?
9. Як в ході війни відновлювалися Збройні сили України?
10. Як вдалася стабілізувати фронт і зупинити наступ російських військ і незаконних збройних формувань?

ДОКУМЕНТИ

1. Скорочений виклад інструкції для керівників сепаратистів. (Переклад з російської).

1. ...Зайняті будівлі не залишати, а укріплювати. Упродовж нічної частини доби не менше 1000 озброєних осіб мають перебувати і будівлі-таборі. Чоловіки перебувають в загонах, жінки забезпечують продуктами та медикаментами...
2. У областях «відрізати» місцеві СБУ. Займати будівлі, вимикати зв'язок, позбавляти дієздатності. СБУ у Києві має втратити опору на місцях. СБУ — противник №1...
3. Займати регіональні телестудії та розпочинати своє мовлення...
4. Не вимагати референдумів, а проводити їх...
5. Йти на шахти й проводити агітацію... Шахти мають перейти в режим страйків... У випадку об'єднання з Росією застій у роботі повністю компенсують.
6. Зв'язатися з «Легітимним» (президентом Януковичем. — Авт.). Нехай зробить хоч щось корисне – призначить народних представників губернами (губернаторами. – Авт.) Донецької та Луганської областей.
7. Серед міліції вести пропаганду невтручання... Навіть пасивний захист заборонити. Нема чого панькатися.
8. Частина ВВ блокувати. Мобілізованих призовників — агітувати організовано переходити на бік народу.
9. Розблокувати кордон з РФ хоча б на декількох ділянках...

Цит. за: Фельштинский Ю., Станчев М. Третья світова: Битва за Україну. К., 2015. С. 283-284.

2. Радник В. Путіна по справах України С. Глазєв про сепаратистів Донбасу

Люди, вставшие на защиту Новороссии, совершают подвиг мирового масштаба, пытаются остановить агрессию США и не допустит новой войны в Европе. Их миссия – продолжение нашей общей тысячелетней истории, сохранение Русского мира, остающегося едва ли не последней опорой цивилизации.

Журнал « Русская история». Москва, № 3(30). С. 3.

3. Звірства окупатів на Донбасі

Під час окупації Слов'янська Гіркін, який проголосив себе «міністром оборони ДНР», запровадив військові трибунали, оголосивши чинним відповідний декрет Сталіна від 1941 року. Таємна поліція «ДНР» функціонувала десь «між радянським законодавством і правосуддям бойовиків». «На основі цього [сталінського] законодавства ми судили, здійснювали суди, розстрілювали», – пізніше розповідав Гіркін. Загони Гіркіна вчинили набагато більше страт, ніж він сам публічно визнавав, включно з убивствами протестантських релігійних лідерів. Очільники російських маріонеток також вдавалися до тактики випаленої землі, зрівнюючи із землею села, коли відступали під тиском українських сил улітку 2014 року.

Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет / Пер. з англ. Андрія Павлишина. К., 2018. С.453

4. Українські діти - військовим

Попереду мене на касі дівчинка років семи купує пачку недорогого печива, розплачуючись монетками і купюрами по 1-2 грн. Розрахувавшись, вона підходить до лотка, що стоїть поруч, де всі бажаючі збирають для солдатів хто що може і залишає в ньому печиво та листок А4 з малюнком. На малюнку дитина з кульками і чоловік тримає дитину за руку, квіточки, будиночок, сонце – ну як на всіх дитячих картинках. Поклала вона це і пішла до виходу. Виявилось, живе в сусідньому будинку, вийшла гуляти. Зайшла в магазин купити печиво, бо її тато його дуже любить. Мама їй дає гроші, а вона їх збирає, і кілька разів на тиждень купує печиво. Без зайвої думки кажу їй: «Твій тато напевно військовий, йому обов'язково передадуть печиво і він зрадіє». Відповідає: «Тата забрали на війну і його вбили там, а печиво і мій малюнок для інших тат, які ще живі»... Все обірвалося. Дівчинку звати Ліля, мама Яна, тата звали Міша, йому було 27 років.

Микола Сербин, киянин.

Революція Гідності та агресія Росії проти України. (Додатковий параграф з історії України для учнів 11-х класів та методичний матеріал для вчителів). Дніпропетровськ, 2015. С. 32-33.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

Проаналізуйте зміст цієї інструкції і розкажіть, що вона дає для оцінки російської агресії на Сході України як гібридної війни?

Документ № 2.

Як ви можете охарактеризувати оцінку сепаратистів Донбасу С. Глазьевим - радником В. Путіна по справах України?

Документ № 3.

Що дають для характеристики донецьких сепаратистів і російських окупантів факти, які навів у своїй книзі англійський політолог українського походження Тарас Кузьо?

Документ № 4.

Як характеризує морально-політичну атмосферу в Україні під час російсько-української війни цей фрагмент?

§ 22. ПОСТРЕВОЛЮЦІЙНЕ ОНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ

Згадайте: 1. Чому війна, яку почала РФ проти України у лютому 2014 р., називається «гібридною»? 2. Чому і як Україні вдалося зупинити в 2014 р. російську агресію? 3. Які владні структури і які особи стояли на олії України після втечі з України В. Януковича?

1. Президентські вибори

Революції, зазвичай, породжують великі надії. Так було і в Україні після краху режиму В. Януковича. Але як ці надії реалізуються, багато у чому залежало від влади, яка почалася оновлюватися вже в ході російсько-української війни. Замість тимчасових її структур, сформованих в ході Революції гідності, формувалися виборні, конституційні.

Наприкінці лютого 2014 р. офіційно стартувала кампанія з позачергових виборів Президента України. Вибори було призначено на 25 травня 2014 р. Передвиборча кампанія тривала за дуже драматичних обставин. Крим був окупований, а в Донбасі розгоралася війна, і чіткої відповіді на питання, що робити далі, не було. Як наслідок, в середовищі нового керівництва України назрівали конфлікти. Не вдалося висунути і єдиного кандидата, який би влаштував усі сили Євромайдану. Лідер партії «УДАР» В. Кличко закликав підтримати П. Порошенка і забезпечити йому перемогу вже в першому турі. Висуванка об'єднання «Батьківщина» Ю.Тимошенко відповіла, що не знімає свою кандидатуру за жодних обставин. Подібні заяви зробили й інші кандидати. Однак, незважаючи на складну політичну обстановку і фактичний стан війни з Росією, виборча кампанія, як і самі вибори, пройшли демократично, що засвідчило багатьох іноземних спостерігачів.

Передвиборча кампанія найрейтингішового кандидата П. Порошенка проходила під гаслом «Жити по-новому». Ключовими обіцянками було закінчити війну, забезпечити безвізовий режим з ЄС, підняти зарплати військовим та реформувати армію, провести децентралізацію, *реформу міліції*, дострокові вибори до Верховної Ради, *створити суспільне телебачення*, а також продати особистий бізнес (крім «5 каналу ТБ»). Виборці запам'ятали заяву П. Порошенка, що «антитерористична операція має тривати години, а не місяці». Все це в комплексі визначило результат голосування. Новим президентом став Петро Порошенко, який отримав 54% голосів і переміг у першому турі в усіх регіонах країни, де проходили вибори (в Автономній Республіці Крим і м. Севастополь, окупованих Росією, провести вибори було неможливо). Під час інавгурації Порошенко заявив, що йде на посаду президента України заради збереження, зміцнення її єдності, досягнення миру. 2014 року він пообіцяв розпочати реформу децентралізації, заявив, що найкращими гарантами миру в Україні є її флот, армія, Нацгвардія та професійні спецслужби.

25 травня були також проведені вибори міських голів у Києві, Одесі, Миколаєві, Сумах та інших містах. Новообраний Президент змінив склад своїх голів обласних і районних адміністрацій, зміцнивши виконавську владу на місцях.

2. «Закон про очищення влади» і позачергові вибори до Верховної Ради

Помітною подією політичного життя України стало ухвалення 16 вересня 2014 р. Закону України «Про очищення влади», згідно з яким заборонялося обіймати посади в органах державної влади та місцевого самоврядування особам, які своїми рішеннями чи діями сприяли узурпації влади В. Януковичем, а також тим, хто працював на керівних посадах у компартійних та комсомольських органах СРСР та радянських спецслужб. Прийняття цього закону, який називали ще Законом про люстрацію, також було однією з вимог Євромайдану.

Виходячи з запитів суспільства, президент П. Порошенко ухвалив рішення про проведення 26 жовтня 2014 р. позачергових парламентських виборів. Вибори відбувалися за змішаною виборчою системою: 50% депутатів обирались за партійними списками, 50% – в одномандатних округах. Для участі у парламентських виборах були утворені нові політичні сили: партія «Блок Петра Порошенка», політична партія «Народний фронт», політична партія «Опозиційний блок».

За підсумками виборів за партійними списками до Верховної Ради потрапили 6 політичних сил: політична партія «Народний фронт» (22,14 %), партія «Блок Петра Порошенка» (21, 14 %), політична партія «Об'єднання «Самопоміч» (10,97 %), політична партія «Опозиційний блок» (9,47%), Радикальна партія Олега Ляшка (7,44 %), політична партія Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» (5,68 %). Порівняно з партійним складом минулого парламенту до Верховної Ради потрапила лише одна політична сила – ВО «Батьківщина».

Склад Верховної Ради оновився більш ніж наполовину: 56% народних депутатів обрані до парламенту вперше. Також уперше до Верховної Ради не потрапила Комуністична партія. За підсумками виборів 17 листопада було *створено коаліцію з п'яти політичних сил під назвою «Європейська Україна»* : «Народний фронт», «Блок Петра Порошенка», «Самопоміч», Радикальна партія та «Батьківщина».

27 листопада 2014 р. Верховна Рада 8-го скликання підтримала кандидатуру Арсенія Яценюка на посаду прем'єр-міністра України. Прем'єр-міністром знову було обрано А. Яценюка – лідера «Народного фронту». До складу краліційного уряду вперше за історію України було призначено іноземних фахівців.

Обрання нових органів влади стало важливим досягненням України. Всупереч воєнним діям, світ визнав вибори вільними і демократичними.

Але різні підходи до ситуація в країні негативно відбилася на стабільності уряду. 1 вересня 2015 р. з коаліції вийшла «Радикальна партія Олега Ляшка», 18 лютого 2016 року — «Батьківщина», 19 лютого — «Самопоміч». Верховна Рада опинилась на межі розпуску, в коаліції залишилися лише «БПП» та «Народний фронт», але їм вдалося створити

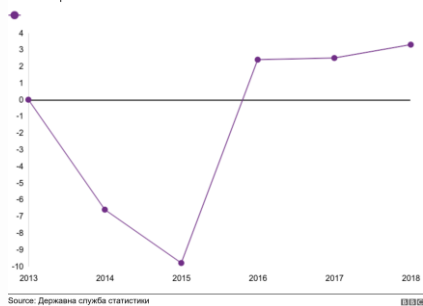
«коаліцію на двох», до якої приєдналися позафракційні депутати. 14 квітня 2016 р. після чергової політичної кризи у відставку було відправлено прем'єр-міністра **А. Яценюка**. Того ж дня новим головою уряду було призначено **Володимира Гройсмана**, якого підтримав «Народний фронт. Що ж стосується партій, які вийшли з коаліції, то вони продовжували підтримувати більшість ініціатив президента, зокрема, щодо повернення під контроль України Донбасу і Криму, але дистанціюючись від тих рішень, які були особливо непопулярними серед населення.

3. Стан економіки

Реалізація програми Революції гідності на пряму залежала від економічного становища України. Наприкінці президенства Януковича народне господарство України перебувало у стані депресії. В 2013 р. – останньому році його правління, темпи зростання економіки України дорівнювали нулю. Приблизно так само було і за рік до цього, - у 2012 український ВВП зріс на 0,2%. В умовах безладдя перехідного періоду, коли революційна влада брала контроль на економічних життях, представниками старої влади були розграбовані фінанси. Їх стан характеризує такий красномовний факт: в лютому 2014 р. в державному казначействі України залишилося 108 тис. грн. У 2014 р., після анексії Криму Росією та початку конфлікту на Донбасі українська економіка скоротилася на 6,6%. У 2015 р. падіння було ще глибшим - на 9,8%. Необхідні були значні ресурси, щоб в цих умовах забезпечити виплату заробітної плати, пенсій і функціонування соціальної сфери. Цьому сприяли іноземні займи, які становили значні суми. Заходу виявили готовність надати економічну підтримку Україні, але підкреслювали необхідність реформ..

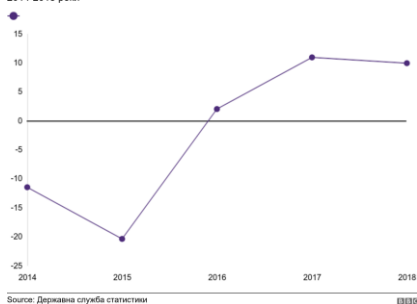
Лише з 2016 р. економіка України почала відновлюватися, - той рік завершився із зростанням у 2,4%. У 2018 р. приріст ВВП становив вже 3,3 %. Це ілюструє наведений нижче графік. Для порівняння: у сусідній Росії приріст становив 2,3%, а у Польщі – 5,1.

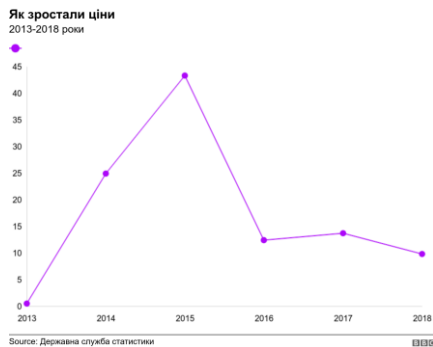
Як падав і зростав ВВП України
2013-2018 роки

Негаразди в економіці відбивалися на динаміці цін і доходах населення. Їх залежність від стану економіки наочно ілюструють два наступні графіки.

Як зменшувалися і зростали доходи населення
2014-2018 роки

6. Деолігархізація.

Проблеми України, які викликали Євромайдан, багато у чому були пов'язані з олігархічним капіталом. З олігархатом цілком обгрунтовано пов'язували монополізацію, зменшення конкурентного середовища, звуження сфери середнього і дрібного бізнесу, а відтак – невиправдане збільшення цін. Олігархи з часів Л. Кучми панували в економіці України і суттєво впливали на політику влади. Це негативно відбивався на життєвому рівні населення, на соціально-гуманітарній сфері в цілому. Про олігархічний капітал в Україні склалося переконання як про непатріотичну і криміналізовану форму підприємництва. Серед головних гасел Революції гідності були і гасла демократизації суспільства, яке уявлялася як його *деолігархізація*, тобто, обмеження впливу багатих людей на політичні процеси.

В 2015-2016 рр. з боку нової влади були спроби обмеження впливу олігархів в енергетичній сфері, зокрема шляхом демонополізації, диверсифікації та деолігархізації енергетичного ринку. Ці спроби викликали опір олігархів. Вони, зокрема, проявилися у відвертому шантажі влади компаніями [Ріната Ахметова](#) шляхом організації шахтарських протестів, а також у спробах дніпропетровського олігарха В. Коломойського зберегти контроль над нафтовим бізнесом. Ці спроби викликали гостру реакцію влади. Олігархи втратили частину своїх активів і доходів. Зокрема, 18 грудня 2016 р. уряд ухвалив рішення про націоналізацію 100 % акцій [ПриватБанку](#), який належав В. Коломойському. Пізніше його запідозрили в шахрайських фінансових схемах за кордоном, і він опинився в полі зору відповідних структур США.

Деолігархізаційні заходи найбільше відбилася на українському бізнесі [Д. Фірташа](#), який, до того ж, ще раніше, ніж В. Коломойський, був звинувачений в незаконних фінансово-економічних маніпуляціях за кордоном.

Робилися спроби зменшити вплив олігархів на політичну діяльність в Україні. 8 жовтня 2015 року Верховною радою було прийнято [Закону про фінансування політичних партій з державного бюджету](#). Однією з головних завдань закону було зниження рівня залежності партій від фінансування олігархами (багато з цих партій були на прямому утримання олігархів та промислово-фінансових груп) та посилення прозорості фінансування політичних партій та їх місцевих організацій, а також посилення прозорості передвиборчої агітації.

Заходи по деолігархізації були позитивно сприйняті в суспільстві. Але з часом з часом стало ясно, що вдалося приборкати амбіції лише деяких олігархів. В деолігархічній політиці стали помічати елементи вибірковості, а П. Порошенку, статки якого за роки президенства суттєво збільшилися, стали закидати використання влади задля власного збагачення і створення власного олігархічного клану.

7. Судова реформа і боротьба з корупцією

Однією з вимог Революції гідності було створення незалежної від влади і олігархів системи правосуддя, яка б гарантувала верховенство права і забезпечила усунення корупції в судовій системі і суспільстві. Тож з 2014 р. почалося перезавантаження судової системи. 2 червня 2014 р. Верховна Рада прийняла закон «Про судоустрій та статус суддів», яким

передбачається створення Вищої ради правосуддя. Цей орган приймав рішення про звільнення судді з посади та переведення до іншого суду, давав згоду на затримання та арешт суддів-корупціонерів, а також рішення про тимчасове відсторонення суддів від здійснення правосуддя., переатестацію суддів та конкурси, запровадження професійної адвокатури в судах. З Конституції було видалено норму про повну суддівську недоторканість. На місцевому рівні в судах першої інстанції розпочалася переатестація суддів. У 2015 р. в структурі Генеральної прокуратури була створена Спеціалізована антикорупційна прокуратура (САП).

Восени 2016 року вступили в дію зміни до Конституції України в частині правосуддя та нова редакція Закону [«Про судоустрій і статус суддів»](#). Вважається, що з цього розпочалася судова реформа. Змінювалася структура судових органів, планувалося істотно оновити їх склад. Загальна ідея реформи полягала у тому, щоб забезпечити їх незалежність, підвищити рівень довіри та публічної підзвітності.

Ваажать, що успішно проходило формування Вищого антикорупційного суду (ВАКС), що був створений за пропозицією громадянського суспільства і за підтримки міжнародних партнерів. До процесу залучили незалежних міжнародних експертів, які утворили Громадську раду міжнародних експертів (ГРМЕ). ГРМЕ мала право вето на призначення одіозних кандидатів до суду. Це зробило конкурс значно більш об'єктивним та чесним. В результат, вдалося сформувати незалежний Вищий антикорупційний суд, який почав свою роботу у вересні 2019 року.

Однак, у цілому, реформа просувалася повільно. Відчувався опір судовій реформі з боку "суддівської корпорації". Вища кваліфікаційна комісія суддів (ВККС) та Вища рада правосуддя (ВРП) залишили на своїх посадах більшість корумпованих суддів. Як наслідок, довіра до судочинства після реформи залишилась на тому ж рівні, що і до Революції Гідності. Новоутворений Верховний Суд в більшості складається зі старих суддів, частина з яких виявилася недоброчесними. До того ж, кваліфікаційне оцінювання переатестацію решти суддів [провалено](#).

Такі проблеми в більшості спричинені небажанням політичних еліт, в першу чергу, Адміністрації Президента, зменшувати свій контроль над судовою владою. В 2019 р. рівень довіри населення до судів був найнижчим в Європі та одним із найнижчих в світі – 7%.

5. Децентралізація влади

Серед передвиборчих обіцянок Петра Порошенка під час президентських виборів була децентралізація влади. Вже 27 червня 2014 року Порошенко вніс до Верховної Ради проект змін до Конституції, головними положеннями якої є скасування посад **голови ОДА**, замість них мали бути призначені «префекти», які зможуть звертатися до Президента з пропозицією скасувати неконституційні рішення органів місцевого самоврядування. Якщо Конституційний Суд визнає протиправним рішення місцевої ради, Президент зміг би прийняти рішення про її розпуск. До повноважень префектів не входило втручання в управління та місцеві бюджети, вони наділялися лише функцією «наглядача».

Частину виконавчих повноважень мали отримати місцеві ради та їх виконавчі комітети. **Громадою** визначається адміністративно-територіальна одиниця, яка включає один або декілька населених пунктів та прилеглі до неї території. Проте, Рада цей проект змін не розглянула. Після дострокових парламентських виборів децентралізацію було включено в Коаліційну угоду. 2 липня 2015 р. президентом Порошенком до парламенту був внесений законопроект № 2217 «Про внесення змін до Конституції України (у частині децентралізації влади)». 9 липня законопроект підтримала Венеціанська комісія. Згідно з ним здійснюється відхід від централізованої моделі управління та забезпечення місцевого самоуправління. Територія України мала бути поділена на громади, а замість областей мали б бути регіони. У 18 пункті передбачалося *«Особливе здійснення місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей»*. 31 серпня «за» проголосувало 296 депутатів, але у день

голосування декілька політичних сил, зокрема **Свобода**", «Радикальна партія Олега Ляшка», «**Громадянська платформа**» та «**УКРОП**» організували мітинг під Радою проти реформи. Протести переросли у сутички з правоохоронними органами. 131 співробітник МВС отримав поранення, 56 були госпіталізовані. Серед протестуючих було 11 постраждалих та близько 30 затриманих. Наступного дня стало відомо про загибель трьох бійців Національної гвардії. 23 січня 2016 року Порошенко заявив, що друге читання конституційних змін щодо децентралізації має відбутися після прогресу у здійсненні **Мінських угод**.

17 березня 2016 р. Порошенко підписав закон «Про добровільне приєднання територіальних громад», який спрощує процедуру утворення територіальних громад та сприяє формуванню спроможних громад. Крім того, в приєднаних територіальних громадах передбачається проведення виборів депутатів ради об'єднаної громади.

У червні 2017 року Петро Порошенко на засіданні з нагоди 25 річчя **Асоціації міст України** сказав, що за три роки децентралізації місцеві бюджети зросли на 100 мільярдів гривень і підкреслив: «Ці мільярди — відремонтовані чи побудовані дороги, школи й лікарні. Це — закуплена в містах комунальна техніка, тролейбуси й трамваї». 24 жовтня того ж року Президент повідомив, що за три роки проведення реформи доходи місцевих бюджетів зросли у 2,5 рази, а 3118 сіл та селищ вже об'єдналися у 665 більших та фінансово спроможних громад.

3. Декомунізація і нова політики пам'яті

Символом революційного характеру Євромайдану і став так званий «ленінопад» — масовий демонтаж в Україні пам'ятників діячам радянської доби. Ці дії символізували остаточний розрив з комуністичним минулим. Але частиною людей ці стихійні, неунормовані законом дії сприймалися стримано, або узагалі негативно.

15 травня 2015 року президентом було підписано «**декомунізаційний пакет законів**»: «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки», «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режимів 1917—1991 років», «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» та «Про увічнення перемоги над нацистами у Другій світовій війні 1939—1945 років».

Документами забороняється радянська символіка, засуджується комуністичний режим, відкриваються архіви радянських спецслужб, бійці УПА визнаються борцями за незалежність України.

30 вересня 2015 року Окружний адміністративний суд Києва прийняв рішення про припинення діяльності **Комуністичної партії України** та Комуністичної партії робітників та селян.

15 травня 2016 року під час виступу на церемонії вшанування пам'яті жертв політичних репресій у **Національному історико-меморіальному заповіднику «Биківнянські могили»** Порошенко заявив, що шістьма постановами Верховної Ради було перейменовано 688 населених пунктів та 15 районів, в українських обласних центрах було змінено назви понад 1000 вулиць, «за період з грудня 2013 по квітень 2016 року було демонтовано більше 1000 ідолів Леніну та близько 150 істуканів іншим радянським діячам».

19 травня Рада прийняла закони, які перейменовують понад 300 населених пунктів та 9 районів. Дніпропетровськ було перейменовано на **Дніпро**, Дніпродзержинську було повернено назву **Кам'янське**, у Полтавській області Комсомольськ було перейменовано на **Горішні Плавні**.

3 листопада 2014 року Президент Порошенко підписав укази про щорічне відзначення 21 листопада Дня Гідності та Свободи, 22 січня — Дня Соборності України.

29 листопада 2017 року Порошенко підписав закон про введення вихідного дня на Різдво за григоріанським календарем. Цим же законом було скасовано вихідний день 2 травня^[160]. У 2017 році українці вперше відзначили Різдво за григоріанським календарем як державне свято.

Значну роль у проведенні декомунізації відігравав Український інститут національної пам'яті, утворений 2 серпня 2014 року як центральний орган виконавчої влади з реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті. Вперше заснований за президента В. Ющенка, за В. Януковича він був реорганізований у звичайну науково-дослідну установу, а після Революції гідності відновлений у своєму колишньому статусі.

4. Боротьба з антиукраїнською пропагандою

Рух України до Європи супроводжувався її дистанціюванням від Росії. Це цілком природно щодо держави, яка окупувала частину української території і з якою продовжувалася війна. Ця позиція одержала законодавче обґрунтування. Україна припинила дію Угоди про дружбу та співробітництво з Росією, підписану в 1996 р., а 27 січня 2015 року Верховна Рада України визнала Російську Федерацію державою-агресором.

Агресія Росії супроводжувалася небачено раніше безсоромною брехнею в російських ЗМІ, які транслювалися на Україну. Це були елементи «гібридної» війни. Аби збуджувати ненависть до українців, вони повідомляли вигадані історії про «розп'ятого хлопчика», про «рабів», яких нібито мали давати кожному українському бійцю, про пташок снігурів, яких нібито знищували українські школярі та інші нісенітниці, цинічно використовували для своїх зйомок хворих дітей, підтасування відеокадрів тощо.

Українська влада не могла не реагувати на ці дії.

25 лютого 2017 року Президент Петро Порошенко підписав указ, яким ввів у дію рішення Ради національної безпеки і оборони «Про доктрину інформаційної безпеки України» та затвердив доктрину. Документ визначає національні інтереси України в інформаційній сфері, загрози їх реалізації, напрями і пріоритети державної політики в інформсфері. На Міністерство інформаційної політики України за доктриною покладаються організація та забезпечення моніторингу засобів масової інформації та загальнодоступних ресурсів вітчизняного сегмента мережі Інтернет з метою виявлення інформації, поширення якої заборонено в Україні. Також міністерство здійснюватиме моніторинг загроз національним інтересам і національній безпеці в інформаційній сфері.

За доктриною, на Мінінформполітики покладається завдання вироблення і впровадження стратегії інформаційного забезпечення процесу звільнення та реінтеграції тимчасово окупованих територій, а також сприяти Міністерству закордонних справ України у донесенні та представленні офіційної позиції України в іноземних засобах масової інформації.

У відповідності з цією доктриною 16 травня 2017 р. Президент Порошенко ввів у дію рішення РНБО «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів», яким передбачається блокування російських соцмереж. До цього списку потрапили «Вконтакті», Однокласники, Яндекс, електронний сервіс Mail.ru. Обмеження доступу до контенту «В контакті», яке містить насильство та матеріали із закликами до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади в Україні вступило в дію до 1 червня. Також передбачається заборона мовлення російських, які займаються антиукраїнською пропагандою. Коментуючи це рішення Петро Порошенко заявив, що гібридна війна вимагає адекватних відповідей на виклики та закликав українців «негайно вийти з російських серверів з міркувань безпеки».

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Охарактеризуйте причини, які сприяли перемозі на президентських виборах 2014 р. П. Порошенка?

2. Чим був викликаний Закон про очищення влади, прийнятий після Революції гідності, і який його зміст?
3. Дайте характеристику партійно-політичного складу Верховної Ради України, обраної на дочасних виборах 2014 р.
4. Розкрийте основні напрямки діяльності урядів А. Яценюка і особливості В. Гройсмана?
5. Охарактеризуйте економічне становище України в 2014-2019 рр.
6. Як після Революції гідності боролися за деолігархізацію України і що з цього вийшло?
7. Які заходи по боротьбі з корупцією проводилися в Україні після Революції гідності і до чого вони привели?
8. У чому суть ідеї децентралізації влади в Україні і які шкоки по її реалізації були зроблені за часів президенства П. Порошенка?
9. Дайте оцінку політики декомунізації та її наслідків в Україні.
10. Що було зроблено для нейтралізації антиукраїнської пропаганди в 2014-2019 рр.?

ДОКУМЕНТИ

1. 1. 3 доповіді Національного інституту стратегічних досліджень України (червень 2015 р).

Фінансова допомога

У 2014 році Україна отримала 4,6 млрд дол. США від МВФ, 13,6 млрд євро – від Євросоюзу. У 2015 році МВФ затвердив допомогу Україні у розмірі 17,5 млрд дол. США, а Європарламент схвалив виділення Україні 1,8 млрд євро допомоги як середньостроковий кредит. До кінця 2015 року планується отримання від міжнародних партнерів близько 5,5 млрд дол. США додаткових коштів за програмою МВФ.

<https://politics.segodnya.ua/ua/politics/vneshnyaya-politika-ot-poroshenko-glavnyy-soyuznik-ukrainy-ssha-a-s-rossiye-godami-ne-budem-bratyami-621117.html>

2. Радіо «DW»: «Петро Порошенко: державник, реформатор, олігарх»

За п'ять років президентства Петра Порошенка Україна змінилася більше, ніж за будь-якого його попередника. Але гасло "жити по-новому" загалом так і залишилося лише гаслом, кажуть критики.

Порошенко намагався вести країну новим проєвропейським курсом, керуючись старими олігархічними підходами, погоджується колишній віце-перм'єр з питань європейської інтеграції, а нині засновник громадського руху "Чесно" Олег Рибачук. "Він не виконав основної вимоги Революції гідності, яка вимагала не зміни обличчя, а зміни системи. Він зберіг систему, яка базується на закритості", - констатує Рибачук. За його словами, Порошенко - мільярдер і власник телеканалу - ставши президентом, як і його попередники, не зміг відмовитися від спокуси втручатися у непрезидентські справи. "Служба безпеки» при ньому займається не контррозвідкою, а постійно втручається у політику і економіку. Суди досі не є незалежними, рішення нерідко проходять через Адміністрацію президента. В його оточенні відверто корумповані люди і він закриває на це очі", - критикує Олег Рибачук.

<https://www.dw.com/uk/петро-порошенко-державник-реформатор-олігарх/a-48352388>

3. Директор Центру Шептицького Українського католицького університету Олег Яськів про президенство П. Порошенко

...Сума його здобутків для мене переважає суму його (а часто приписуваних йому) недоліків.

<https://www.facebook.com/oleh.yaskiv/posts/10218354368471057>

4. Рейтинг багатих людей журналу Форбс (млрд. дол.)

	Ім'я	Сфера інтересів	\$ млрд у 2013	\$ млрд у 2012	Основні активи, держпосада протягом року ^[2]
1	Рінат Ахметов	металургія, енергетика,	15 400	16 000	ФПГ СКМ
2	Віктор Пінчук	металургія,	3 800	4 200	ФПГ EastOne
3	Ігор Коломойський	фінанси,	2 400	3 000	ФПГ Приват
4	Вадім Новінський	металургія,	2 400	[3]	ФПГ Smart Holding
5	Геннадій Боголюбов	фінанси,	1 800	2 800	ФПГ Приват
6	Юрій Косюк	харчпром	1 600	1 300	МНР
7	Петро Порошенко	харчпром,	1 600	1 100	Roshen
8	Костянтин Жеваго	фінанси,	1 500	1 800	ФПГ Фінанси та Кредит
9	Сергій Тігіпко	фінанси,	1 200	-	Група ТАС

https://uk.wikipedia.org/wiki/Найзаможніші_люди_України_2013

5. Журн. «Новое время» склав рейтинг найбагатших українців (станом на 2019 р.)

Загалом перша десятка рейтингу виглядає так:

- Рінат Ахметов – \$9,629 млрд (за рік статки зменшилися на - 21%);
- Віктор Пінчук – \$2,310 млрд (-14%);
- Вадим Новинський – \$1,767 млрд (-22%);
- Ігор Коломойський – \$1,480 млрд (-8%);
- Геннадій Боголюбов – \$1,376 млрд (-16%);
- Петро Порошенко – \$1,253 млрд (+12%);
- Олександр і Галина Гереги – \$930 млн (+10%);
- Дмитро Фірташ – \$792 млн (+62%);
- Костянтин Жеваго – \$744 млн (+30%);
- Микола Злочевський – \$686 млн (+8%)

<https://mind.ua/news/20203993-top-100-najbagatshih-ukrayinciv-za-versieyu-novoe-vremya-zbidnili-majzhe-na-3-mlrd>

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

1. Наскільки необхідно була фінансова допомога Україні на початку боротьби з російською агресією?

Документи №2 і №3.

Ознайомся з оцінкою діяльності П. Порошенка на посаді Президента України. Яка з цих оцінок тобі здається об'єктивнішою і чому?

Документ № 4 і № 5.

Що вам відомо про цих підприємців? Чому вони називаються олігархами? Що вам відомо про їх діяльність як меценатів? Чи може український бізнес характеризуватися як соціально-відповідальний?

§ 23. ЗМІЦНЕННЯ МІЖНАРОДНОГО СТАНОВИЩА УКРАЇНИ

Згадайте: 1. Що означає термін «багатовекторність» зовнішньої політики України і у чому він проявлявся? 2. Які міждержавні угоди з Україною були порушені Росією в 2014 році? 3. Як принципи міжнародних відносин були порушені Росією в ході війни з Україною?

1. Міжнародна спільнота і початок російсько-української війни

З перших днів російської агресії Україна звернулася за допомогою до міжнародної спільноти і зустріла від неї співчуття і підтримку. Вже 24 березня 2014 р. була прийнята резолюція ООН «Про підтримку територіальної цілісності України», яка засудила окупацію Росією території Криму. 27 березня 2014 Генеральна Асамблея ООН підтримала територіальну цілісність України, визнавши Крим і Севастополь її невід'ємними частинами. 12 листопада 2014 року Генеральна Асамблея ООН розглянула питання про загострення ситуації і активізації бойових дій на Донбасі та засудження псевдовиборів на підконтрольних бойовикам територіях. 25 листопада 2014 року, під час телефонної розмови з Президентом України, Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун заявив, що сьогодні весь світ на боці України. І надалі ООН неодноразово виступала з резолюціями, в яких підтверджували факт агресії Росії проти України і підтримували територіальну цілісність України.

У квітні 2014 р. Росія разом із США, ЄС і Україною підписала в Женеві угоду, за якою бойовики були зобов'язані роззброїтися і звільнити захоплені приміщення в обмін на амністію. Однак, Путін знехтував виконанням цієї угоди.

Україну підтримала також Парламентська Асамблея Ради Європи (ПАРЕ), яка 9-10 квітня 2014 р., долаючи опір російській делегації, прийняла резолюцію «Про засудження окупації Росією території Криму та санкції проти Росії». Резолюція ПАРЕ від 27 січня 2015 року «Про гуманітарну ситуацію в Україні та біженців» підтвердила факт агресії Росії на Донбасі і всебічної підтримку Росією бойовиків на території Донбасу і засудила окупацію Росією території Криму. Резолюція ПАРЕ від 25 червня 2015 року «Про зниклі особи під час конфлікту в Україні» визнає російську агресію в Україні, та повторно підтверджує окупацію Росією Криму. Надалі ПАРЕ багаторазово зверталася до питання про війну Росії проти України. При цьому, російська делегація вела деструктивну роботу в цій авторитетній міжнародній організації, за що в 2014 р. вона була позбавлена права голосу.

2. Перші спроби урегулювання російсько-українського конфлікту.

Встановлення миру і відновлення територіальної цілісності України були серед головних пунктів передвиборної програми П. Порошенка. Під час своєї інавгурації, він вперше представив свій мирний план врегулювання конфлікту, який передбачав створення «коридору» для російських найманців, щоб вони повернулися в Росію, звільнення від кримінальної відповідальності тих, хто складе зброю, діалог з легітимними (вибраними по законах України) представниками української влади на Донбасі та громадянами, гарантії вільного використання російської мови в регіоні та дострокові вибори. 20 червня 2014 р. під свого першого робочого візиту на Донбас оголосив одностороннє припинення вогню та заявив, що це робиться для того, щоб терористи могли скласти зброю, а ті, хто цього не зроблять, будуть знищені. Поскілки пропозиція про перемир'я не була прийнята, П. Порошенко заявив: «*Ми будемо наступати і визволяти нашу землю*».

Агресія Росії проти України була темою обговорень на багатьох міжнародних зустрічах на рівні глав держав. 4 червня, ще до своєї інавгурації, під час візиту до Варшави П. Порошенко зустрівся з президентом США Б. Обамою, де обговорив плани з відновлення економіки та миру в Україні. США погодились допомогти українській армії бронезилетами

та приладами нічного бачення, а також було обіцяно 5 мільйонів доларів у вигляді технічного оснащення. Це була перша з декількох зустрічей з Президентом США – найвпливовішої демократичної держави у світі.

Через два дні, 6 червня Президент П. Порошенко зініціював зустріч з участю президента РФ В. Путіна, канцлера ФРГ А. Меркель та президента Франції Ф. Орланда. Зустріч відбулася 6 червня 2014 р. у норманському місті Бенувіль (Франція) в рамках відзначання 70-ї річниці висадки військ союзників у Франції. Обговорювалися питання щодо врегулювання конфлікту на Донбасі. Це були перші переговори у складі чотирьох керівників, які одержав назву «*Нормандського формату*». Однак, ніякого результату зустрічі «нормандської четвірки» не принесла. Це продемонструвала трагедія пасажирів малазійського «Боїнга», яка відбулася незадовго, і масове вторгнення регулярних російських військ в Україну у серпні 2014 р..

Ці події викликали появу «*Мінського формату*» - міжнародних зустрічей з участю представників України, Росії і ОБСЄ. Інколи в них брали участь керівники Англії, Німеччини, Франції, Росії і представники самопроголошених ДНР і ЛНР. 5 і 19 вересня відбулися перші зустрічі в рамках «Мінського формату». Були укладені «перші мінські угоди». Сторони конфлікту мали припинити вогонь, відвести важку зброю від лінії вогню. Однак, Росія продовжувала вводити на український Донбас тисячі одиниць військової техніки, що дозволило організувати низку атак на кількох напрямках. Зокрема, в лютому 2015 р., російські війська атакували український плацдарм біля містечка Дебальцевого. Метою було оточити і взяти в полон українських солдат, аби деморалізувати українське суспільство та викликати внутрішні збурення. Проте, українські підрозділи відступили з Дебальцевого, завдавши бойовикам, за свідченням одного з ватажків сепаратистів, «колосальних втрат», яких вони «ніколи не визнають». Як наслідок, 12 лютому 2015 року за участю Порошенка, Путіна, Меркель і Орланда було укладено "*другі мінські угоди*". Зрозумівши, що проект «Новоросія» провалився, Росія вдалася до дипломатичного маневру: погодилася повернути Україні окуповані території Донбасу при умові повної амністії сепаратистів, надання широких внутрішніх і зовнішніх повноважень Донбасу, у тому числі, право на вето на зовнішньополітичні рішення України. Це означало повернення України російський фарватер і заблокування її курсу на євроінтеграцію – вступ в ЄС і НАТО.

Що є стосується Криму, то про його повернення до складу України правляча верхівка Росії навіть відмовляється вести переговори.

Ці капітулянтські умови закінчення війни, які були рівноцінні поразці, Україна відмовилася приймати. Вона неодноразово заявляла, у т. ч. і у «нормандському форматі», що вибори на Донбасі будуть проведені по українському законодавству і лише після забезпечення умов безпеки та виведення звідти іноземних військ, повернення під український контроль кордону з РФ. У цьому питанні Президент, Верховна Раді і Уряд України однакові. Натомість, Україна продовжувала зміцнювати свою армію і розширювати коло союзників на міжнародній арені. Створювалася неформальна коаліція на підтримку України. Її членами вважалися Австралія, Велика Британія, Канада, Естонія, Литва, Латвія, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Румунія, Туреччина, США, Фінляндія, Чехія, Швеція, Швейцарія та інші країни. Сприяння Україні проявлялося, головним чином, узгодженими акціями на міжнародній арені, участю у міжнародних санкціях проти Росії, фінансовою і матеріальною допомогою. Україна постійно наголошувала на необхідності надання допомоги летальною зброєю, але цей вид допомоги залишається обмеженим. Виняток становлять США і Великобританія, допомога від яких постійно зростає. Зокрема, від Америки Україна отримує летальне озброєння, в тому числі з 2018 р. славетні «Джавеліни». Американські військові інструктори постійно проводять навчання українських військ на [Яворівському](#) та [Широколанівському](#) полігонах.

3. Угоди про асоціацію і безвізовий режим до країн ЄС.

Після перемоги Революції гідності українське суспільство очікувало швидкої євроінтеграції, під гаслами якої проходив Євромайдан. 20 березня 2014 р. прем'єр-міністр України А. Яценюк підписав політичну частину Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом. 27 червня 2014 р. у Брюсселі Президент України П. Порошенко підписав економічну частину цієї Угоди. У преамбулі цього важливого документу закріплюються принципи асоціації, передусім забезпечення прав людини та основних свобод, повага до принципу верховенства права, дотримання суверенітету і територіальної цілісності, непорушності кордонів та незалежності. Серед ключових напрямків політичного співробітництва—забезпечення регіональної безпеки, попередження конфліктів, роззброєння та контроль над озброєннями, боротьба проти тероризму. Угода передбачає лібералізацію торгівлі як товарами, так і послугами, лібералізацію руху капіталів та, до певної міри, робочої сили. Частина угоди - «Фінансове співробітництво» - окреслює механізм надання Україні фінансової допомоги, порядок моніторингу та оцінки ефективності використання коштів.

16 вересня 2014 р. Верховна Рада України та Європейський парламент одночасно ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. У заяві «Про Європейський вибір України» зазначалося, що «Верховна Рада України розглядає ратифікацію Угоди про асоціацію не лише як стимулюючий фактор для здійснення подальших реформ в Україні, але як черговий крок на шляху до досягнення кінцевої мети – набуття повноправного членства в Європейському Союзі». Політична складова угоди про асоціацію набула чинності 1 листопада 2014 р., а набуття чинності економічної планувалося на 1 січня 2016 року.

Крім зони вільної торгівлі, Угодою передбачено співробітництво в інших сферах. Результатом такої співпраці має стати підвищення якості української продукції та кращий захист інтелектуальної власності, більш чисте повітря, лібералізований енергетичний ринок, самоврядування за європейською моделлю та ефективна боротьба з корупцією і вдмиванням грошей. На впровадження цих стандартів відводиться до десяти років. 1 листопада 2014 р. розпочалося тимчасове (до того, як завершиться процес ратифікації угоди всіма 28 країнами-членами Європейського Союзу) застосування Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом.

Окремо розглядалося питання про безвізовий режим між Україною і державами ЄС. Щоб мати такий режим, не обов'язково бути членом ЄС. Про можливість отримання [безвізового режиму](#) до кінця 2014 р. заговорили вже в лютому, після перемоги Революції гідності. Але для цього необхідно було узгодити цілий ряд спеціальних питань щодо візової лібералізації, які вимагали часу. Ці питання поступово вирішувалися і у грудні 2016 р. саміт держав-членів ЄС констатував, що Україна виконала усі критерії візової лібералізації. Але пройшло ще півроку, перш ніж 11 червня 2017 р. Україна одержала безвізовий статус. Він дозволяє громадянам України вільно перетинати міждержавні кордони країн [Європейського Союзу](#) без попереднього звернення до посольства для отримання відповідного дозволу.

В історичному контексті Угода про асоціацію є доленосним викликом для українського суспільства на здатність одночасно проводити європейські реформи і реінтеграцію Донбасу й Криму. Вирішення цих стратегічних завдань здатне привести до повноправного членства України у Євросоюзі.

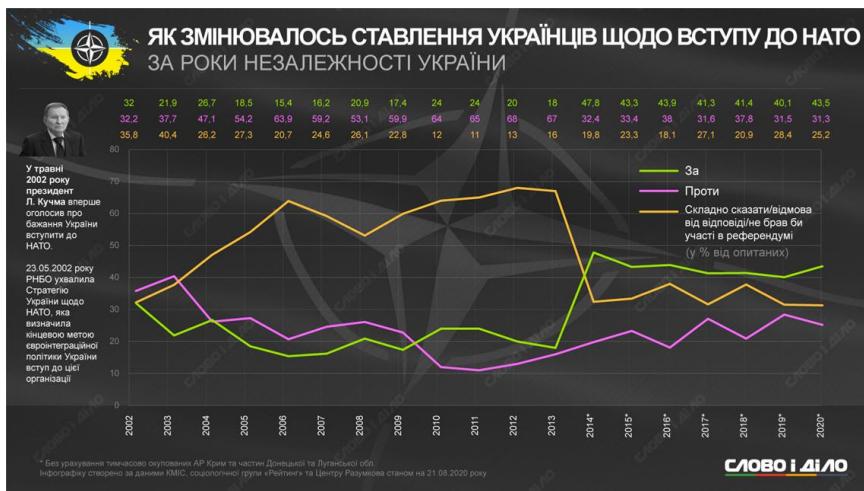
4. Україна і НАТО.

Зовнішня політика України після Революції гідності була спрямована на відновлення і поглиблення співпраці з НАТО, зупиненої В. Януковичем. Про це заявив у своїй інавгурації П. Порошенко. Але про негайний вступ до цієї військово-політичної організації не йшлося. 4 вересня 2014 р. Президент уточнив, що на даному етапі Україні достатньо співпрацювати з альянсом у форматі особливого партнерства, не піднімаючи питання членства в НАТО, і що це питання вирішуватиметься на всенародному референдумі після того, як країна

відповідатиме критеріям Північноатлантичного альянсу. 23 грудня 2014 р. Верховною Радою був прийнятий внесений П. Порошенком закон про відмову від позаблокового статусу, про який Україна заявила за його попередника.

24 квітня 2015 року Президент Порошенко підписав програму співпраці з НАТО на рік. В документі зазначалося, що Україна надаватиме альянсу підтримку в операціях з підтримки миру та безпеки, літакам НАТО було дозволено проводити спостережні польоти над українською територією. Також програма передбачала появу в Україні військових радників з країн-членів НАТО та проведення військових навчань.

4 лютого 2016 року Верховна Рада схвалила створення представництва НАТО в Україні. Курс на зближення з НАТО в умовах війни одержав все більшу підтримку громадян України.

9 липня Президент П. Порошенко створив Комісію з питань євроатлантичної інтеграції України. Того ж дня Президент України на саміті НАТО в Польщі закликав Північноатлантичний альянс розпочати спеціальну програму деокупації Криму.

6 липня 2017 року підписав Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо зовнішньополітичного курсу України». Одним з пріоритетів національних інтересів України документом визначається інтеграція у євроатлантичний безпековий простір з метою набуття членства у НАТО. З цією метою Україна зобов'язується активізувати зусилля з усього комплексу реформ, у тому числі у безпековому та оборонних секторах задля досягнення відповідності критеріям членства в Альянсі.

7 лютого 2019 р. Верховна Рада підтримала пропозиції про зміни до Конституції України, якими закріпила курс на європейську інтеграцію і вступ до НАТО, як стратегічну мету держави.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Як відреагувала на агресію України проти Росії Організація Об'єднаних Націй і її керівні структури?
2. Яким була реакція на війну на Сході України ПАРЕ? Які повноваження має ця організація?
3. Що таке «Нормандський формат» і що у його рамках було зроблено для припинення війни РФ з Україною?
4. Що таке «Мінський формат» і які рішення приймалися в його рамках щодо становища на Донбасі?
5. Чому зусилля міжнародного співтовариства припинити російсько-українську війну не увінчалися успіхом?
6. Яку фінансову і військово-технічну допомогу одержує Україна від своїх союзників у світі?
7. Коли була укладена угода про асоціацію України з ЄС?

8. Що дає Україні безвізовий режим з країнами ЄС і коли була підписана угода про нього?
 9. Як складаються на сучасному етапі відносини України з НАТО? Як реагує населення України на перспективи вступу до НАТО і ЄС?

ДОКУМЕНТИ

1. З доповіді Національного інституту стратегічних досліджень України (червень 2015 р.).

Союзники

Найбільш потужну підтримку Україні надають США Канада, Великобританія Польща Німеччина Франція, країн Балтії Швеція та Румунія. Найважливішим союзником України можна вважати США, в цьому контексті важливе завдання – отримати статус головного союзника США поза НАТО, що дозволить Україні брати участь у спільних оборонних ініціативах, космічних проектах, контртерористичних заходах, а також дозволить поставку деяких видів озброєння. Поміж інших міжнародних партнерів особливо важлива для України підтримка Німеччини, канцлер якої Ангела Меркель зробила визначальний внесок на закінчення Мінських угод.

<https://politics.segodnya.ua/ua/politics/vneshnyaya-politika-ot-poroshenko-glavnyy-soyuznik-ukrainy-ssha-a-s-rossiye-godami-ne-budem-bratyami-621117.html>

2. З результатів опитування 120 українських експертів , проведених 1-14 грудня 2018 р.

Найбільші досягнення зовнішньої політики України у 2018 році (%)

<https://uacrisis.org/uk/70375-experts-opinions-on-ukraine-s-foreign-policy>

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

Що дає для вашого розуміння міжнародного становища України ця оцінка Національного інституту стратегічних досліджень України?

Документ № 2.

Використовуючи цей матеріал, охарактеризуйте основні напрямки зовнішньої політики і її ефективність станом на 2018 р.

§ 24. УКРАЇНА: ПРИ ВЛАДІ «СЛУГА НАРОДУ»

Згадайте:

1. Які позитивні наслідки перебування П. Порошенка на посаді Президента України? 2. Які нагальні проблеми, що стояли перед Україною, йому і урядам А. Яценюка і В. Гройсмана, не вдалося вирішити?

1. Особливості президентських виборів 2019 р.

Згідно Конституції України в 2019 р. мали пройти нові вибори Прехидента України. Було зареєстровано 44 кандидати. Чекали запеклої боротьби між двома какндидатами – діючим президентом П. Порошенком і лідеркою політоб'єднання «Батьківщина» - недавньому минулому «Блок Юлії Тимошенко». Але несподівано в боротьбу втрутився третій кандидат – шумен, актор і комік В. Зеленський. Напередодні Нового року вночі 31 грудня 2018 р. він несподівано виступив та каналі ТВ «1+1» з заявою: «Я йду в президенти». До цього він ніколи не займався політикою, але здобув великої популярності своїми виступами в теле-шоу «Студії Квартал 95» і головною роллю в телесеріалі «Слуга народу». Уцьому фільмі нікому невідома «людина з народу» - вчитель історії однієї з київських шкіл Василь Голобородько, несподівано для себе реєструється кандидатом в президенти України. На виборах він протистоїть старим корумпованим політикам, які «відірвалися від народу», і перемагає як «президент з народу». Цей фільм напередодні виборів передивилися десятки мільйонів виборців. Він визначив головну ідею виборчої кампанії В. Зеленського: усі старі політики погрязли в корупції і шукати «кращого серед них» - марна справа. Потрібні цілком нові, молоді обличчя – справжні «слуги народу». Саме вони здатні вирішити усі проблеми і вивести Україну з «глухого кута», у який її завели попередні політики, незалежно від їх ідеологічної орієнтації. І коли В. Зеленський проголосив про свій намір йти у президенти, значна частина виборців побачила в його особі «президента з народу» Голобородька з серіалу «Слуга народу». Світова політика знає чимало прикладів успішних виборчих кампаній, коли перемагали ті кандидати, які не мали політичного досвіду і протиставляли себе "старим" політикам. На фоні величезного антирейтингу людей із «революційної», чи колишньої, «біло-голубої» влади, молода людина із повністю відсутнім негативним рейтингом, із колосальною впізнаваністю, викликала симпатії багатьох виборців.

Чіткого плану на майбутнє штаб В. Зеленського не пропонував. Кандидат унікав політичної конкретики і зосереджував увагу виборців на помилках попередників, які, і обіцяв виправити, а задіяних у корупції і зловживаннях, незалежно від їх партійної приналежності і політичних поглядів, покарати. Така тактика була спрямована на те, щоб утримати під своїм впливом виборців різноманітних ідеологічних орієнтацій - від прихильників українських націоналістів до симпатиків «руського мира».

Війну він обіцяв припинити шляхом активізації переговорів з Путіним, а оновлення України почати з запровадження «нульової декларації» (податкової амністії) для бізнесу, переходу від солідарної до накопичувальної пенсійної системи, перетворення України на «електронну країну».

Що ж стосується П. Порошенка, то він обіцяв скорегувати свій попередній курс, зосередивши зусилля на подолання корупції, посиленні військової могутності України і її внутрішньої консолідації, забезпеченні процесу євроінтеграції і сталого розвитку. Гаслом його виборчої кампанії була тріада: «Армія, мова, віра!». Але конкуренти переводили дискусію в площину проблем, які особливо турбували пересічного виборця. Зокрема, П Порошенку нагадали його передвиборну обіцянку 2014 р. швидко закінчити війну. Її провження цинічно інтерпретувалися як бажання президента і його оточення «заробити» на людському горі.

У вину П. Порошенка опоненти поставили також стрімку девальвацію гривни в 2014-2015 рр., спад економіки, зростання цін на газ, бензин та інші товари повсякденного попиту, великі зовнішні запозичення. Це негативно відбилося на життєвому рівні людей. Але саме по цьому критерію пересічні виборці найчастіше оцінюють успішність політика, не звертаючи увагу на об'єктивні обставини.

Інша передвиборна обіцянка – продати свій бізнес, також постійно обговорювалася на телешоу і на передвиборних акціях. Патріотично налаштованим виборцям постійно нагадували і про фабрику «Рошен» у Липецьку, на території держава-агресора, яка, начеб-то і в умовах війни продовжувала належати П. Порошенку.

Негативне враження на виборців справило протистояння П. Порошенка і М. Саакашвілі. Президент України призначив М. Саакашвілі Головою Одеської обласної держадміністрації,

потім звинуватив його в корупції, звільнив, відібрав раніше виданий паспорт і видворив з України. Ця подія нагадала конфлікт В. Ющенко з Ю. Тимошенка, яка у свій час негативно і відбилася на популярності обох.

Критикувалися і підходи П. Порошенка до кадрової політики. Акцентувалася увага на тому, що у нього ключовим чинником при призначенні часто буває особиста довіра на противагу професіоналізму претендента. Все це сприймалося як корупція на найвищому, президентському рівні.

Президента звинувачували і в недоліках судової реформи 2016 р., зокрема у тому, що олігархи та політики взяли контроль над судовою владою і використовують її у своїх інтересах.

Деякі із цих звинувачень були доречними, багато - надуманими, або абсолютно безпідставними, з розряду «чорного піару». Сам П. Порошенко називав «слабким місцем» свого президенства комунікаційну політику. У одному зі своїх інтерв'ю він сказав журналісту: «...Ми не захистилися і ви не захистилися від фейкових новин. Бо у нас не існувало механізму, ми були не готові до того, що Росія буде використовувати демократичні інструменти для боротьби проти демократії». Фейкові новини широким потоком лилися на Україну з Росії. Це був фронт «гібридної війни», який обслуговували цілі фабрики ботів з Росії. Одним з об'єктів в Україні, на дискредитацію діяльності яких спрямовувалася фальсифікована інформація, був П. Порошенко.

Під час виборчої кампанії гострої критики зазнав і В. Зеленський. Зокрема, після **дебатів на стадіоні «Олімпійський»** він заявив, що він не відвідував Росію після початку її агресії проти України. Однак, журналісти навели факти, що у травні-червні 2014 р. він чотири рази бував у Москві і поширили соціальними мережами фрагмент, в якому шоумен В. Зеленський 14 травня 2014 р. веде репортаж з **Манежної площі** російської столиці.

Під час тих же теледебатів В. Зеленський назвав «повстанцями» російських найманців, що воюють проти **ЗСУ** у складі терористичних збройних формувань ДНР та ЛНР на Донбасі.

Наводилися факти, які, на думку критиків В. Зеленського, свідчили про його зневажливе ставлення до української мови і культури, до українців і України в цілому.

Кандидата в президенти України, який за Конституції є Головнокомандуючим Збройних сил України, звинували в ухиленні від мобілізації в 2014 р.

Були інші закиди на бік В. Зеленського. Але не понизило рейтинг В. Зеленського. Він невпинно збільшувався.

2. Формування «Слугою народу» владних структур України

У квітні в Україні пройшли президентські вибори. В першому турі ніхто з претендентів не одержав абсолютної більшості. У другому турі, який відбувся 21 квітня 2019 р., В. Зеленський одержав 73,22 % і став шостим президентом України, а за П. Порошенка проголосували лише 24,45 %.

На хвилі успіху на президентських виборах оточення В. Зеленського порекомендувало йому достроково розпустити Верховну Раду і провести вибори нового її складу. Розрахунок виправдався. І хоча вибори, які відбулися 21 липня 2019 р., зафіксували найнижчу за останні тринадцять років явку виборців - 49%, прогнозовану перемогу на них здобула «Слуга народу».

Про цю партію до перемоги В. Зеленського на президентських виборах мало хто знав. Вона була зареєстрована у грудні 2017 р. юристом «Студії Квартал 95» І. Бакановим. «Слуга народу» провела в парламент 254 депутати і завоювала абсолютну більшість. Такого за роки незалежності України ще не було. На другому місці виявилася партія «Опозиційна платформа «За життя», очолювана В. Медведчуком - 43 депутати, третьою виявилася партія Ю Тимошенко "Батьківщина" – 26 депутатів, четвертою була партія "Європейська солідарність" П. Порошенка з 25 депутатами, п'яту фракцію з 20 депутатами утворила партія «Голос», очолювана популярним співаком С. Вакарчуком. До парламенту увійшли 46 самовисуванців і 19 депутатів, які представляли дрібні партії.

Партія «Слуга народу» перемогла у всіх областях (за винятком Закарпаття, Донецької і Луганської областей, але й там за кандидатів цієї партії віддали свої голоси більше 22 % виборців).

У Верховній Раді дев'ятого скликання склалася однопартійна більшість «Слуги народу»-монобільшість. Рада стала працювати з серпня 2019 р. Деякий час робота йшла у так званому «турборежимі». Провладна більшість пояснювала це прагненням якнайшвидше «запустити» роботу нової влади і нормалізувати економічного життя. Законопроекти розглядалося за прискореною процедурою, без попереднього обговорення. Заклики опозиції повернутися до звичного режиму роботи відкидалися.

До середини грудня 2019 р. з ініціативи Кабінету Міністрів і Президента було прийнято 120 законів. Стосувалися вони різноманітних аспектів життя країни.

З перших днів роботи нової влади суспільство справді побачило нові, молоді обличчя, які з'явилися на чолі державних структур. Але виявилось, що багато з них були відомі не високими професійними якостями, а близькістю до Президента, його ТОВ «Студія Квартал95».

Перш за все, був затверджений склад нового Кабінету Міністрів. Прем'єр міністром став Олексій Гончарук – заступник керівника Офісу президента. Він заявив, що йшла метою є проведення глибоких економічних реформ. Була проведена серія інших призначень - керівників силових та інших державних структур, глав обласних державних адміністрацій.

Ще недавно П. Порошенко гостро критикували за «куміство» і протекції при призначенні посадових осіб. Суспільство пильно спостерігало, як буде підбирати кадри новий президент. 20 квітня 2020 р. Комітет виборців України опублікував дані, згідно яких упродовж першого року президентства В. Зеленського понад 30 осіб, які раніше працювали в структурах ТОВ „Студії Квартал 95“, її дочірніх організаціях, надавали послуги компанії, співпрацювали з ним на професійній основі, були знайомими, друзями, родичами його (чи його оточення) отримали державні посади. Із них 12 **безпосередньо працювали в „Студії Квартал 95“**.

Усі вони представляли партію «Слуга народу», хоча інколи не входили до неї формально. Таким чином, ця партія тримала у своїх руках усі важелі влади і одержала ідеальні умови для реалізації своєї програми.

3. Боротьба з корупцією

Боротьбу з корупцією нова влада вважала своїм пріоритетним завданням. Особливо активізувалася вона після виборів переможних виборів до Верховної Ради. Так, 3 вересня 2019 р. було прийнято Закон про зняття недоторканості з депутатів. 10 вересня Верховна Рада ухвалила закон про особливу процедуру усунення з посади президента - оголошення парламентом імпічменту. Про необхідність прийняття цих законів в Україні говорилося ще з 1990-х років і «Слуга народу» ставила собі цей факт в особливу заслугу. Вважалося, що це важливий крок до подолання корупції, адже депутатський імунітет часто використовувався для незаконних і корупційних дій.

У лютому 2019 р. ряд Коаліція громадських організацій запропонувала політичним партіям, які балотувалися до Верховної Ради, перелік антикорупційних пропозицій під назвою «**Порядок денний встановлення справедливості**». Ці пропозиції співпадали з настроями Президента і більшості новообраної Верховної Ради.

Перш за все, відбулася реорганізація Національного агентства з питань запобігання корупції» (НАЗК). Що ж стосується двох інших антикорупційних органів - Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП) і Національне антикорупційне бюро (НАБУ), то їх «перезавантаження» не відбулося. У владній більшості стали проявлятися різні точки зору на цей процес. Виявилось, що корінної зміни в діяльності парламенту не відбулося. Серед представників монобільшості (як у фракціях меншості) виявилися особи, пов'язані з тими, чи іншими фінансово-промисловими групами, олігархами і орієнтують на їх вказівки, а не інтереси виборців.

З тієї ж причини обмежені наслідки мали також спроби судової реформи, і реформи прокуратури, Державного бюро розслідувань (ДБР), Служби безпеки України (СБУ),

Міністерства внутрішніх справ (МВС), Національної поліції. Відтак, і ефективність роботи цих органів не відповідали очікуванням суспільства. Обіцяних на осінь 2019 р. «посадок» корупціонерів не відбувалося. Як і при попередній владі, суди, значною мірою, були корумповані.

Яскравим проявом неблагополуччя в судовій системі стала конституційна криза - ситуація з Конституційним судом (КС), яка виникла наприкінці жовтня 2020 р. Тоді суд фактично скасував [систему електронного декларування](#), чим завдав удару по антикорупційній реформі. Це викликало політичний скандал: через таке рішення суддів Україні очікувалися серйозні проблеми з міжнародними партнерами, мало не до зупинки співпраці з МВФ та скасування безвізу з ЄС. Президент Зеленський спробував розпустити Конституційний суд через Верховну Раду, але нардепи не розглядали його законопроект. Своєю чергою Конституційний суд наполягав, що діяв виключно за Конституцією та відстоював незалежність суддівської гілки влади. А на думку голови КС О. Тупицького, документ мав ознаки [конституційного перевороту](#). Зрештою Верховна Рада поступово відновила систему електронного декларування. Кримінальну відповідальність за недостовірне декларування повернули, але в'язниця порушникам більше не загрожує

4. Економічна політика «Слуги народу» і її наслідки

Своєю економічною ідеологією лідери «Слуги народу» називали «лібертаріанство», що означає розширення свободи підприємницької діяльності, податкову амністію, декриміналізацію бізнесу, залучення до підприємництва нових осіб тощо. На цій основі планувалося забезпечити нарощування об'єктів виробництва, збільшення надходжень в бюджет і, у кінцевому рахунку, підвищення життєвого рівня населення. Але цей теоретично правильний план в конкретних умовах України не діяв. Адже розширення рамок підприємницької діяльності вимагало зменшення податкового тиску на існуючі бізнесові структури, що на перших порах привело б до зменшення надходжень в бюджет. Компенсувати ці втрати можна було б за рахунок реальної боротьби з корупцією, що вивільнило б великі кошти і підвищило б доходи населення. Але для цього не вистачало політичної волі - занадто багато впливових людей в державі було задіяно в корупційних схемах. Був й інший шлях: одержання нових позичок від МВФ. Але для цього необхідно було впровадити ринкові, європейські ціни на газ. Це вело до підвищення цін на комунальні послуги і автоматично викликало масове незадоволення населення. Для пом'якшення «цінового удару» слід було здійснити державні заходи по усуненню монополізу і створенні конкурентного середовища на газовому ринку, більше використовуючи для побутових потреб населення дешевший власний газ. Але для цього, знову ж таки, потребувалася політична воля влади, якої не вистачало. Коло замикалося і для забезпечення надходження в бюджет доводилося йти звичним шляхом: посилювати фіскальний тиск на діючих підприємців, головним чином, середніх і дрібних (офіційно – «фізичних осіб-підприємців» – ФОП), бо олігархічний калітал через своїх представників у владних структурах забезпечував собі пільгові умови господарювання і оподаткування.

Частина урядовців і політиків пропонували «просте рішення» цієї проблеми: повернутися до закупки дешевого газу у російських комерційних компаніях. Це означало посилення залежності від держави агресора.

Комплекс цих обставин і визначав суперечливий характер економічної політики влади у перші два роки президенства В. Зеленського.

22 травня 2020 року Президент підписав закон «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо удосконалення адміністрування податків, усунення технічних і логічних неузгодженостей в податковому законодавстві». Урядовці зцявляли, що цей закон дозволить стабілізувати економіку. Але підприємці, назвали введення цього закону податковим терором. Провідні економісти країни також виступили з нищівною критикою вказаного закону, вказуючи, що він призведе до знищення малого і середнього бізнесу. 25 травня [М. Саакашвілі](#), перед цим призначений В. Зеленським головою Виконавчого комітету

Національної ради реформ, зазначив, що новий податковий закон потрібно терміново змінювати. Доопрацювання проходило на фоні протестів підприємців. Свого піку ці протести досягли наприкінці 2020 р., коли обурені ФОП заблокували Верховну Раду і урядовий квартал у центрі столиці. Президент запропонував відтермінувати введення в дію цього закону, який стосувався майже 300 тисяч дрібних підприємців (не рахуючи членів їх сімей). В результаті 1 грудня 2020 р. з'явився новий закон Верховної Ради «Про відтермінування введення касових апаратів для ФОП». Президент підписав його 7 грудня 2020 р.

14 липня 2020 року Верховна Рада проголосувала за легалізацію грального бізнесу в Україні. У свій час гральний бізнес був заборонений і діяв підпільно. Тепер він знову був легалізований і, як говорили прихильники його визнання, постанений в рамки строгих правил. Дозволялася організація та проведення азартних ігор в казино, у залах гральних автоматів, в мережі Інтернет, букмекерська діяльність. 11 серпня президент України Володимир Зеленський підписав цей закон.

14 грудня 2019 р. депутати Верховної Ради прийняли за основу проєкт Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення». Розширенням ринкових засад в сільському господарстві уряд сподівався добитися збільшення надходжень в державний бюджет. На відміну від промисловості, сільське господарство України після тривалого спаду з 2004 р. стало демонструвати нарощування валової продукції. Наведений нижче графік демонструє це.

Дискусія з приводу продажі землі тривала в українському суспільстві з початку незалежності. І на цей раз було тривале і бурхливе обговорення. Особливо гострі суперечки розгорталися щодо визначення максимуму земельних площ, які могли концентруватися в одних руках, а також - прав на володіння землею в Україні іноземцями. Врешті-решт, 31 березня 2020 р. закон був прийнятий. Він передбачав відкриття ринку землі з 1 липня 2021 р.

В цілому, економічна ситуація в країні за перші роки президенства В. Зеленського ускладнилася. Це уповоджувалося наростанням соціальної напруги в суспільстві. Крім зазначеного вище, до цього привела епідемія Ковід-19 і пов'язані з нею труднощі і обмеження в економічній діяльності, а також чергове підвищення з початку 2021 р. цін на газ (особливо різке), а також на електроенергію і воду - комунальні послуги в цілому. Все це викликало наростання незадоволення в суспільстві, яке виливалося в масові виступи, і стало проявлятися на роботі монобільшості в парламенті. У її складі стали виокремлюватися групи, які лобювали інтереси різних комерційних груп з метою впливу на політикум України. Це привело до постійних перестановок у владних структурах.

Резонансною подією стало звільнення президентом 11 лютого 2020 року [Андрія Богдана](#) з посади керівника [Офісу Президента України](#) і призначення на його місце [Андрія Єрмака](#) (до цього він був помічником Президента). 4 березня 2020 року Верховна Рада 353-ма голосами звільнила [Олексія Гончарука](#) з посади прем'єр-міністра. Виступаючи, у парламенті президент В. Зеленський заявив, що уряд Гончарука не зміг впоратись із поставленими завданнями. Як наслідок, спад виробництва за 2019 р. становив 0,5 %, тоді як в 2018 р. її приріст дорівнював 3 %. Новим главою уряду став [Денис Шмигаль](#). За його кандидатуру проголосував 291 депутат.

Зменшення популярності правлячої партії показали результати місцевих виборів, які відбулися 25 жовтня 2020 р. «Слуга народу» на виборах одержала 17,4%, «Батьківщина» - 12,4 %, «ОПЗЖ» - 11,75 %, «За майбутнє» - 11, 4 %, «Європейська солідарність» - 10, 7%.

Все частіше стали говорити про можливий розпуск парламенту і позачергові вибори. Це активізувало «війну рейтингів» Рейтинги, виконані відомими соціологічними службами з доброю репутацією, показували спад популярності правлячої партії і зростання – опозиційних. Один з цих рейтингів, виконаних «Київським міжнародним інститутом соціології» по результатах опиту 17-23 грудня 2020 р. зафіксував підтримку «ОПЗЖ» - 23, 1 %, «Слуги народу» - 20, 9 %, «Європейської солідарності» - 14, 1 %, «Батьківщини» - 9,8 %.

5. Російсько-українська війна і зовнішня політика

Виборці, які в 2019 р. віддавали свої голоси за В. Зеленського і партію «Слуга народу», сподівалися на швидке закінчення російсько-української війни. Вони повірили у його слова, що війна триває, в тому числі, через дії певних українських політиків, які зацікавлені в її продовженні. Запам'ятався слова, сказані ним перед виборцями: *«Якщо у нас є хоч якась можливість цю війну закінчити, ми повинні зробити все для того, щоб припинили вмирати наші люди. Передусім треба припинити вогонь. Просто припинити стріляти». Люди акцентували увагу на словах, що «треба припинити вогонь». З самого початку суспільство переконували у тому, що питання про мир на Донбасі залежить не лише від Москви (як про це постійно наголошував П. Порошенко), а й, значною мірою, від керівництва України.*

З метою наближення до миру, нова влада використовувався звичний Мінський формат, на якому «непоступливих» українських представників замінили на «гнучкіших». Продовжувалися і контакти з лідерами країн Європи. Нарешті, на 9 грудня 2019 р. в Парижі був запланований нормандський самміт чотирьох президентів – України, Росії, Німеччини, Франції, у якому В.Зеленський брав участь вперше. В Україні цього самміту чекали з тривогою. Було багато розмов про можливу зраду інтересів України. Ще до початку самміту в Парижі, в Києві під Офісом президента зібрався мітинг представників "Руху опору капітуляції", які звернулися з закликом до влади не капітулювати перед Росією, "не перетинати "червоних ліній". Коли інформація про закінчення самміту надійшла до Києва, представники «Руху опору капітуляції» констатували: «Виглядає на те, що заручившись підтримкою президента Франції і федерального кацлера Німеччини, Володимир Зеленський не перетнув на переговорах головних "червоних ліній".

Події, які відбулися після самміту, підтвердили цей висновок. «Червоні лінії» справді не були порушені. Але й відчутного прогресу в російсько-українських відносинах не відбулося, хоча В. Зеленський після самміту говорив, що під час особистої зустрічі на полях самміту з В. Путіним, він побачив в його очах «бажання закінчити війну». Але, попри те, що після Паризького самміту продовжувався Мінський процес і питання російсько-української війни обговорювалося на багатьох міжнародних зустрічах і телефонних розмовах (у тому числі й Зеленського з Путіним), ситуація на Донбасі кардинально не змінилася.

Так, у відповідності з коммюніке, в черговий раз було продовжено на один рік дію Закону від 2015 р. «Про особливий порядок місцевого самоуправління в окремих районах Донецької і Луганської обл.». Домовленість здійснити обмін полоненими за принципом «всіх на всіх», зафіксована в коммюніке, було здійснено частково: у полоні у бойовиків залишилося 214 українців. Домовлення про режим повного припинення вогню на Донбасі бойовики регулярно порушують. Розведення військ на трьох ділянках до кінця березня 2020 р., яке передбачалося в коммюніке, не відбулося. Зірвалося і проведення через чотири місяці наступної зустрічі глав держав у нормандського форматі. План розмінування нових територій не розроблений і не затверджений. І найважливіше: в коммюніке передбачалося закріпити в українському законодавстві так звану «формулу Штайнмайєра».

Ця формула, запропонована ще 2015 р. міністром закордонних справ ФРГ Л. Штайнмайєром, була частиною Мінських домовленостей, їх дев'ятим пунктом. Суть формули полягала у тому, що відновлення повного контролю над державним кордоном з боку Уряду України, повинно початись у *перший день після місцевих виборів*, проведених демократично, визнаних моніторами ОБСЄ і завершитися після всеохопного політичного врегулювання. І тільки за ним в домовленостях іде пункт 10, у якому прописано виведення всіх іноземних військ із території України і роззброєння всіх незаконних груп під наглядом ОБСЄ.

Але залишається дуже питань, які слід вирішити, перш ніж включати цей пункт в українське законодавство. Ці питання турбували українське суспільство і народних депутатів, зокрема. Наприклад, хто зможе брати участь у виборах? Ватажки бойовиків теж? А українські громадяни з контрольованих українською владою територій? Якщо так, то як вони агітуватимуть і чи матимуть доступ до виборців на зараз неконтрольованих територіях? Хто гарантуватиме їхню безпеку, якщо в Мінських домовленостях передбачався лише моніторинг ОБСЄ, котра повинна контролювати виведення іноземних військ? Чи буде охороняти дільниці та порядок під час голосування українська поліція? Де буде стояти українська армія? За лінією зіткнення? Чи відведена ще далі? Коли повинні вийти іноземні війська? У Мінську це наступний день після виборів, а у Зеленського — у день перед виборами (ходили розмови й про день виборів), чи за день до старту виборчої кампанії? І ще багато-багато запитань, на кожному яких слід було попередньо домовлятися.

Але ніяких домовленостей не було досягнуто. Відтак, формула Штайнмайера так і не була закріплена в українському законодавстві. Таким чином, в питанні про мир на Донбасі ніяких істотних змін при адміністрації В. Зеленського (станом на початок 2021 р.) не відбулося.

За нового президента нічого не змінилося і у питанні про повернення Криму Україні. І хоча ніхто з цивілізованих країн не визнає його приналежності до Російської Федерації, путінська Росія відмовляється обговорювати це питання.

6. Нові акценти в політиці пам'яті нової влади

Завоювавши прихильність виборців з різними ідеологічними орієнтаціями, В. Зеленський і його оточення шукали таку тональність у спілкуванні з суспільством, яка б, за їх розрахунком, об'єднувала, а не роз'єднувала країну. У своїй [новорічній промові](#) 31 грудня 2019 р. президент закликав українців до єдності і змалював ідеал майбутньої України: *"Ведь мы представляем его одинаково. Это успешная и процветающая страна, где нет войны. Страна, которая вернула своих людей и свои территории. Где не важно, как названа улица, потому что она освещена и заасфальтирована. Где нет разницы, у которого памятника ты ждешь девушку, в которую ты влюблен?"*.

Частина населення сприйняла цю промову схвально, інші вважали її проявом «ковбасної ідеології» нової влади, і вже чекали заходів по перекомутації політики пам'яті в Україні з національно-орієнтованої на «нейтрально-ватну». А вже, ще недавно, на початку грудня 2019 р. новим очільником Українського інституту національної пам'яті (УІНП) Уряд України призначив Антона Дробовича, і це рішення колишній директор цього інституту Володимир В'ятрович назвав неправильним. Але подальші події трохи розвіяли ці побоювання.

Після призначення на посаду директора УІНП А. Дробович назвав першочерговими завданнями інституту такі: *«Це декомунізація, передусім: слід її закінчити. По-друге, це завершення процесу визнання Голодомору геноцидом українського народу на міжнародній арені. Тобто, продовження зусиль в цьому плані - збільшення кількості країн, які це визнають. І, можливо, навіть уточнення міжнародного законодавства щодо цього питання. Зокрема, йдеться про 260 (III) резолюцію Генасамблеї ООН. І третій блок - це посилення ролі Інституту в протидії російській агресії, зокрема, щодо боротьби з історичними міфами, які породжують ворожнечу в українському суспільстві»*.

Ще до свого резонансного новорічного виступу, 19 серпня 2019 р. Президент В. Зеленський на зустрічі у Києві з прем'єр-міністром Ізраїлю Біньяміном Нетаньяху президент України Володимир Зеленський закликав Ізраїль визнати Голодомор геноцидом українського народу. В скорботний день 28 листопада 2020 р. В. Зеленський зазначив: - *"Наслідком Голодомору, що визнаний [геноцидом](#) проти нашого народу з боку тоталітарного сталінського режиму, стали мільйони жертв серед українців. Це втрати, зіставні з тими, яких зазнала Україна у Другій світовій війні"*.

В 2020 р. до Дня пам'яті жертв політичних репресій, який відзначався 17 травня, УІНП відкрив [Консультаційний центр з пошуку інформації про репресованих](#). У центрі всім охочим надаються консультації та здійснюється супровід людей, які хочуть дізнатися про долю репресованих у 1917-1991 роках осіб. На сьогодні Україна є лідеркою із доступу до архівів репресивних органів на пострадянському просторі. Країна відкрила ці документи для всіх охочих ще у квітні 2015 року із правом вільно їх копіювати та розповсюджувати.

Виступаючи з нагоди 75-річчя визволення 27 січня 2020 р. Президент України сказав: *«Польща та польський народ першими відчували на собі наслідки змови тоталітарних режимів. Це призвело до початку Другої світової війни та дозволило нацистам запустити смертоносний маховик Голокосту»*.. А коли в Москві готувалися до військового парадку 24 червня 2020 р., присвяченому Дню перемоги, представники Української влади заздалегідь відмежувалися від участі у цьому заході. В українських ЗМІ цей захід назвали «апогеєм порбедобесія».

Відмежовуючись від націонал-соціалістичного і комуністичного тоталітаризму, Україна і за президенства В. Зеленського продовжувала формувати європейський, науковий погляд на історію своєї країни і світу, у цілому.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. На яких питаннях у своїх передвиборчих кампаніях акцентували увагу П. Порошенко і його опонент В. Зеленський? Чому аргументи В. Зеленського для переважної більшості виборців здалися переконливішими і вона віддали за нього свої голоси?

2. Охарактеризуйте результати виборів до Верховної Ради України 2019 р.

3. Як проходила боротьба з корупцією при президенті В. Зеленському.

4. З якою економічною програмою партія «Слуга народу» йшла в 2019 р. на президентські і парламентські вибори? Як і під впливом яких факторів відбувалася зміна цієї програми?

5. Які резонансні закони, які мали вплив на стан економіки були прийняті «партією «Слуга народу» і як вони були сприйняті в суспільстві.

6. Як змінювалися підходи Президента В. Зеленського до питання російсько-української війни і перспектив її швидкого завершення?

7. Охарактеризуйте Паризьку зустріч в Номандському форматі 2019 р. і її наслідки.

8. Які нові акценти в політиці пам'яті України з'явилися з приходом до влади партії «Слуга народу».

ДОКУМЕНТИ

1. «ДОЙЧЕ ВЕЛЛЕ»:»Петро Порошенко: державник, реформатор, олігарх»

Реформи під тиском кредиторів

Що було головним рушієм українських реформ - політична воля влади чи тиск Міжнародного валютного фонду і Європейського Союзу, які врятували Україну від дефолту в обмін на реформи - у цьому погляді прибічників Порошенка і його критиків часто різняться. Так чи інакше, а підсумок п'яти років при владі: 16 відсотків голосів виборців у першому турі президентських виборів. Комік Володимир Зеленський без команди і без чітко прописаної політичної програми набрав майже вдвічі більше голосів.

Враховуючи непопулярні реформи під тиском МВФ, зокрема, підняття у декілька разів вартості газу для населення, результат Петра Порошенка можна вважати цілком пристойним. Особливо у порівнянні з попередниками: Віктором Януковичем, якому довелося тікати від протестів до Росії, і Віктором Ющенком, якому не вдалося навіть пройти у другий тур виборів 2010 року після здобуття у першому лише близько п'яти відсотків голосів. Однак бути кращим за попередників - не гарантія переобрання. Опитування свідчать, що у другому турі виборів Петра Порошенка **готові підтримати менше 30 відсотків українців**.

<https://www.dw.com/uk/петро-порошенко-державник-реформатор-олігарх/a-48352388>

2. Перемога партії «Слуга народу» на виборах до Верховної Ради України 2019 р.

Як проголосували за партію "Слуга народу" на виборах до Верховної Ради-2019

Частка голосів, %

● Регіони, де партія не виграла вибори

Джерело: svk.gov.ua, дані на 26 липня за результатами обробки 100% протоколів

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

Як оцінюються в інформації «Дойче велле» причини поразки П. Порошенка і перемоги В. Зеленського на президентській виборах 2019 р. Чи згодні ви з такою оцінкою?

Документ № 2.

Прокоментуйте результати виборів до Верховної Ради України 2019 р. у розрізі окремих областей.

§ 3. ДО ТЕМИ 4: МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ І САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ.

1. Згадайте дати і події

Листопад 2004 р. - Фальсифікація президентських виборів в інтересах Віктора Януковича провокує Помаранчеву революцію в Україні

Вересень 2006 р. -Прем'єр-міністр Янукович заявляє в НАТО, що Україна не бажає долучатися до Плану дій щодо членства в Альянсі (ПДЧ)

Квітень 2008 р. - На саміті НАТО Путін заявляє про штучний характер України і висуває територіальні претензії на східні й південні українські території

Серпень 2008 р. - Вторгнення Росії до Грузії

21 квітня 2010 р. -Харківські угоди продовжують чинність договору про базування Чорноморського флоту РФ у Севастополі до 2042–2047 років.

16 липня 2010 р.- Український парламент більшістю регіоналів і комуністів ухвалює рішення про позаблокову зовнішню політику, яка виключає членство в НАТО, але підтримує курс на членство в ЄС

9 листопада 2013 р. --Прем'єр-міністр Микола Азаров відвідує Москву. Янукович зустрічається з Путіним на російській військовій базі, де йому, імовірно, погрожують анексією Криму та «Новоросії»

12 листопада 2013 р.-Путін змушує Януковича відмовитися від підписання Угоди про асоціацію з ЄС на Вільнюському саміті Східного партнерства

21 листопада 2013 р. - Азаров призупиняє приєднання України до Угоди про асоціацію з ЄС. На Майдані Незалежності в Києві починається акція протесту, що стала початком Революції гідності

28–29 листопада 2013 р. -Янукович відвідує Вільнюський саміт Східного партнерства

30 листопада – 1 грудня 2013 р. –Спецпідрозділ міліції «Беркут» нападає на активістів Євромайдану, що призводить до зростання протестного руху

16 січня 2014 р. - Верховна Рада України ухвалює антидемократичні закони для приборкання громадянської активності

22 січня 2014 р. - Перші вбиті серед протестуючих на Євромайдані

18–20 лютого - Вбито понад сто учасників Євромайдану

21 лютого 2014 р. -За посередництва ЄС Янукович підписує компромісну угоду з лідерами опозиції, на підставі якої він має залишатися при владі до грудня. Учасники Євромайдану відкидають компроміс, й увечері президент втікає з Києва до Харкова

22 лютого 2014 р. - Верховна Рада приймає постанову про усунення Януковича від виконання повноважень президента

23 лютого 2014 р. -Верховна Рада голосує за скасування закону про мови 2012 року; в.о. президента Олександр Турчинов накладає вето на цю ухвалу.

23 лютого 2014 р. - Морпіхи Чорноморського флоту РФ перевозять Януковича із Криму до Новоросійська.

26 лютого 2014 р. - Спеціальна сесія парламенту Криму закликає до ширшої інтервенції російських військ.

27–28 лютого 2014 р. - Воєнізовані формування та російський спецназ захоплюють урядові будівлі в Сімферополі. Місцеві органи міліції та СБУ відмовляються виконувати накази Києва після того, як парламент Криму бере їх під контроль. У захопленій будівлі ВР Криму депутати голосують за проведення «референдуму», відставку уряду Партії регіонів та призначення «прем'єр-міністром» Сергія Аксьонова і звертаються по «допомогу» до Путіна

1 березня 2014 р. – В Янукович у листі запрошує російські військ в Україну

16 березня 2014 р. - Російські окупанти та колабораціоністи **проводять постановочний «референдум»** про приєднання до РФ

20 березня 2014 р. - Верховна Рада приймає Декларацію про боротьбу за звільнення України

21 березня 2014 р. - Рада Федерації РФ ратифікує договір про анексію Криму.

21 березня 2014 р. - ЄС та Україна підписують політичну частину Угоди про асоціацію

27 березня 2014 р. - Генасамблея ООН підтверджує територіальну цілісність України

7 квітня 2014 р. - Учасники проросійських протестів захоплюють адміністративні споруди в Харкові, Одесі та Донецьку. Проголошено «ДНР»

12 квітня 2014 р.- «Зелені чоловічки» під керівництвом Ігоря Гірка під захоплюють Слов'янськ і Краматорськ

16 квітня 2014 р.- Розпочато «антитерористичну операцію» (АТО) проти російських маріонеток на Донбасі

28 квітня 2014 р.- Проголошено «ЛНР»

2 травня 2014 р.- Зіткнення між проросійськими та проукраїнськими силами в Одесі призводять до загибелі 48 осіб

5 травня – 1 червня 2014 р.- Україна відвойовує західну і південну частини Донеччини та північну частину Луганщини

11 травня 2014 р.- Угруповання «ЛНР» і «ДНР» проводять пропагандистські «референдуми про самовизначення»

25 травня 2014 р.- Петра Порошенка обрано президентом України

27 червня 2014 р.- ЄС та Україна підписують економічну частину Угоди про асоціацію

17 липня 2014 р.- Російський зенітно-ракетний комплекс «Бук» знищує цивільний малайзійський літак рейсу МН17 із 298 людьми на борту

22 серпня 2014 р.- Перший «гуманітарний конвой» з РФ прибуває на Донбас

24 серпня 2014 р.- Регулярні військові частини РФ вторгаються на схід України для порятунку російських маріонеток, які опинилися на межі розгрому

5 вересня 2014 р.- Підписання Мінського протоколу про тимчасове перемир'я на Донбасі (перших Мінських угод)

16 вересня 2014 р.- Парламенти ЄС та України ратифікують Угоду про асоціацію.

16 вересня 2014 р.- Верховна Рада ухвалює Закон України «Про спеціальну процедуру місцевого самоврядування в деяких районах Донецької та Луганської областей»

22 січня 2015 р.- Підрозділи російських військових та колаборантів йдуть у наступ і захоплюють Донецьке летовище

12 лютого 2015 р.- Підписання других Мінських угод

18 лютого 2015 р.- Українські сили зазнають поразки під Дебальцевим

20 вересня- 2015 р.- Активісти кримськотатарського національного руху і «Правого сектора» починають блокаду Криму з боку материкової частини України

Січень 2016 р. - Верховна Рада схвалює припинення постачання продовольства та електроенергії до Криму

Жовтень 2016 р. - Росія забороняє Меджліс кримськотатарського народу

25 лютого 2017 р.- Указ президента України про нову доктрину інформаційної безпеки

16 травня 2017 р.- Указом президента України заборонено доступ до російських соціальних мереж, пошукових систем в інтернеті та послуг електронної пошти

1 вересня 2017 р.- Набула чинності Угода про асоціацію між Україною та ЄС

18 січня 2018 р. - Верховна Рада приймає закон, за яким на зміну формально керованій СБУ «антитерористичній операції» (АТО) на Донбасі з квітня приходить Операція об'єднаних сил (ООС), управління якою здійснює оперативний штаб Збройних сил

3. Теми для історичних есеїв

1. Яким чином реалізувався європейський вектор зовнішньої політики України в 2004-2021 рр.?
2. Еволюція українсько-російських відносин в 1991-2021 рр.

3. Помаранчева революція і Революція гідності: спільне і відмінне.
4. Російський імперський проект «Новоросія» і його історико-філософські підстави.
5. Сучасна «Гібридна війна» і її прояви на Донбасі в 2014-2021 рр.?
6. Причини і наслідки декомунізація України в роки незалежності.
7. Політична боротьба навколо мовного питання в Україні в 1991-2021 р.
8. Проблема миру на Донбасі і суть Мінських домовленостей 2014-2015 рр.
9. Російська «п'ята колона» в Україні і окупація Криму Росією.
10. Чи закінчився посткомуністичний і постімперський характер в історії незалежної Росії?
11. П'ять найважливіших подій історії України 2004-2021 рр.

4. Рекомендована література

- Кузьо Т.* Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет / Пер. з англ. Андрія Павлишина. К., 2018.
- Кульчицький С.* Помаранчева революція. К., 2005.
- Кульчицький С., Міщенко М.* Україна на порозі об'єднаної Європи. К., 2018.
- Турченко Ф., Турченко Г.* Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. К., 2015.
- Плохій С.* Загублене царство. Історія «русского мира» з 1470 року до сьогодні. Харків, 2019.
- Плохій С.* Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. (друге видання). Харків, 2018.
- Тетяна Чорновол.* «Терористи Донбасу (поіменно)», Українська правда. Блоги, 22 квітня 2014: <http://bit.ly/2rutla7>.
- Сергій Лещенко, Тетяна Ніколаєнко та Мустафа Найєм.* «Машина часу Віктора Януковича – назад у «совок», Українська правда, 25 квітня 2010: <http://pravda.com.ua/articles/2010/04/25/4969640/>.
- Лист Януковича до Путіна з проханням ввести війська: Цензор.НЕТ публікує історичний документ», Цензор.НЕТ, 18 січня 2017: <http://bit.ly/2Gs2UvZ>.*
- «СБУ оприлюднила поіменний список співробітників-зрадників», Українська правда, 26 березня 2016: <https://pravda.com.ua/news/2016/03/26/7103394/>.*
- Беседи «Сергея Глазьева» о Крыме и беспорядках на востоке Украины: Расшифровка», Meduza, 22 августа 2016: <https://bit.ly/2berBPw>.*
- «Курт Волкер: Росія командує, фінансово утримує, здійснює контроль над політичними структурами «народних республік»... Так що це на 100% очолювана Росією операція», УНІАН, 4 жовтня 2018: <https://bit.ly/2Pi3V9e>.*
- Дмитро Волчек.* «Зброя бойовикам йшла з Москви – російський фашист, який не любить Путіна, але воював за «Новоросію», Радіо Свобода, 9 березня 2016: <http://bit.ly/2Ba5yAv>.
- Дмитро Волчек.* «Не їдьте на Донбас – це помилковий патріотизм» – колишній бойовик», Радіо Свобода, 18 квітня 2015: <http://bit.ly/2Ba5yAv>
- Володимир Горбулін, 1) «Гібридна війна як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу», Дзеркало тижня, ч. 2 (23–30 січня 2015): <http://bit.ly/2PLFPUx>; 2) «Гібридна війна: все тільки починається...» там само, ч. 11 (25 березня – 1 квітня 2016): <http://bit.ly/2POxСуВ>.*
- Елена Костюченко.* «Мы все знали, на что идем и что может быть»: Интервью с российским танкистом, который вместе со своим батальоном был командирован сражаться за Дебальцево», Новая газета, 4 марта 2015: <https://bit.ly/2lys7oZ>. 57
- Порошенко: 62% бійців АТО російськомовні», РБК-Україна, 31 березня 2015: <https://bit.ly/2L9hJСх>.*
- Група 2 мая.* «Одесская трагедия: По итогам 20 месяцев расследования», 14 января 2016: <http://bit.ly/2L5xvOt>.

Тема 5

СОЦІАЛЬНА І ГУМАНІТАРНА СФЕРА НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1991-2021 рр.)

§ 25. СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Згадайте: 1. У якому стані перебувала соціальна і гуманітарна сфера в Україні напередодні проголошення незалежності? 2. Коли в Україні почалася депопуляція, і які її причини? 3. У якому географічному напрямку була спрямована дл 1991 р. зовнішня міграція в Україні?

1. Економічні основи соціально-гуманітарної політики

Існує закономірність, яка чітко проявилася в посткомуністичній Європі: чим швидше країна переходить до ринкової економіки, тим скоріше долає економічну кризу і забезпечує підвищення життєвих стандартів основної маси населення. В Україні, особливо в перші роки незалежності, перехід до ринкових відносин відбувався дуже повільно і болісно. Комуністична номенклатура, яка керувала пострадянською Україною, прагнула зберегти в ній «побільше» соціалізму, не розуміючи, що це неможливо. Як наслідок, спад у народному господарстві, який почався ще в радянські часи, набув у перші роки незалежності обвального характеру, інфляція повністю «з'їла» ті скромні заощадження, які значна частина громадян накопичувала протягом життя.

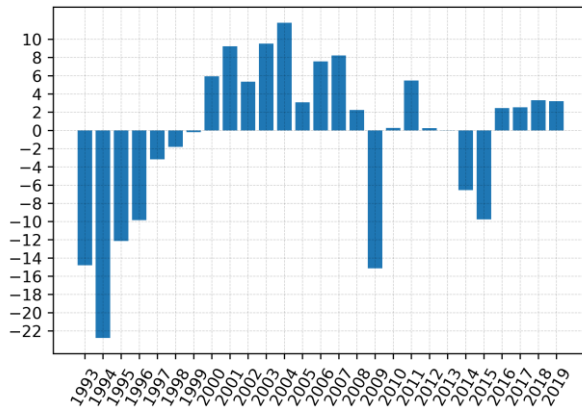
Скорочення доходів призвело до суттєвого падіння рівня споживання. У першій половині 90-х років незалежна Україна за рівнем споживання посідала 83 місце. Це нижче, ніж у середині 80-х років, коли вона займала 77 місце.

Протягом 90-х років заробітна плата ледь забезпечувала необхідні витрати на харчування. Продовжувала зростати заборгованість за її виплатами: люди працювали, а зароблене їм обіцяли виплатити в майбутньому. Врешті-решт, виплачували, але на цей час ціни на товари повсякденного попиту підвищувалися, а інфляція «з'їдала» частину заробленого. Щоб вижити, населення вдавалося до неконтрольованих владою форм економічної діяльності («тіньовий сектор»). Великою підмогою в цих умовах стало присадибне господарство, а для жителів міст – земельні ділянки, які масово роздавалися владою наприкінці 80-х – на початку 90-х років.

У 1996 р. було закладено конституційні основи соціально-гуманітарної політики незалежної України. Так, Стаття 1 Конституції 1996 р. проголошує: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава». Стаття 13 визначає, що держава забезпечує соціальну спрямованість економіки. Стаття 13 визначає, що держава забезпечує соціальну спрямованість економіки. Це означає, що владні структури у своїй діяльності зобов'язані обмежувати антигуманні тенденції ринкової економіки. Вони особливо яскраво проявляються на перших етапах її становлення, коли безконтрольний капіталізм набуває хижацьких, агресивних форм.

Тільки в 1999 – на початку 2000-го року, коли стали відчуватися позитивні результати рішучих зинкових реформ, в економіці України настала довгоочікувана стабілізація і почалося поступове її зростання. Як наслідок, життєвий рівень населення почав зростати, істотно скоротилась заборгованість із заробітної плати. Була повністю ліквідована заборгованість по пенсіях. Доходи населення за даними офіційної статистики в 2001-2005 рр. збільшилися вдвічі. Почався споживчий бум: населення стало купувати речі довготривалого користування, брати кредити для придбання житла, купувати легкові автомобілі чи розширювати бізнес.

Динаміку валового внутрішнього продукту (ВВП) України в 1993-2019 рр. характеризує наведений нижче графік.

Економічний спад 2008 р., зафіксований в графіку, був пов'язаний з світовою фінансовою кризою, яка стала для українського суспільства черговим випробуванням. Її наслідком було істотне зменшення реальних доходів основної маси населення. Частина жителів України, яким вдалося вирватися з нестатків, знову була відкинута за межу бідності. Як завжди, в подібних умовах, страждали найбільш вразливі категорії населення - діти, молоді сім'ї, літні люди. Саме вони найбільше зазнали згубної дії кризи і потребували соціального захисту.

В цих умовах соціальна політика держави була спрямована на пом'якшення згубного впливу кризи на життєвий рівень населення. Питання соціального захисту держава ставили в число своїх найважливіших пріоритетів. Час від часу приймалися рішення про підвищення мінімального рівня заробітної плати, пенсій, стипендій, інших соціальних виплат, індексації доходів, затверджувався розмір прожиткового мінімуму.

У жовтні 2000 р. був ухвалений Закон «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії». Депутати, незалежно від партійної приналежності, охоче голосували за цей і подібні закони. В Україні в роки незалежності було розроблено десятки загальнодержавних і регіональних адресних соціальних програм, спрямованих на підтримку окремих груп населення.

Серед найважливіших напрямків соціальної політики держави був захист сім'ї та дитинства. Ще 27 вересня 1991 р. Україна ратифікувала Конвенцію про права дитини, схвалену на 44-й сесії Генеральної Асамблеї ООН 1989 р. Цей документ є головним міжнародно-правовим актом у галузі забезпечення прав дітей. У січні 1996 р. була затверджена президентська Національна програма «Діти України». Передбачалося, що її реалізація буде здійснюватися в комплексі з іншими програмами, ухваленими урядом, зокрема, з Довгостроковою програмою поліпшення становища жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства, Національною програмою імунопрофілактики населення, Державною програмою «Освіта» (Україна XXI століття), Національною програмою планування сім'ї та ін. Президент В. Ющенко започаткував програми істотної фінансової допомоги сім'ям при народженні дитини. Вона продовжувалася і за наступних президентів, причому, сума виплат час від часу зростала.

Держава стимулює процес усиновлення дітей, які опинилися в дитячих будинках. Ця гостра проблема постійно перебувала ув центрі уваги державних структур і громадських організацій.

Вже у першій половині 90-х років почали розроблятися соціальні програми для молоді. У 1993 р. Верховна Рада ухвалил Закон «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», в якому визначені основні напрямки реалізації державної молодіжної політики. Молодіжні «аспекти» знайшли відображення і в інших законах, зокрема, «Про зайнятість населення», у якому передбачені додаткові гарантії зайнятості для тих категорій населення, які не можуть на рівних конкурувати на ринку праці і потребують соціального захисту. До такої категорії громадян належить і молодь, яка закінчила загальноосвітні школи

і професійно-технічні училища, а також діти-сироти й діти, позбавлені батьківського піклування.

Молоді громадяни одержали право на пільгові довгострокові кредити для здобуття освіти в вищих закладах освіти за рахунок державного чи місцевих бюджетів. Молодим сім'ям дозволили брати довгострокові пільгові державні кредити на будівництво і придбання житлових будинків чи квартир. Ті з цих сімей, які не мають дітей, сплачують кредит з відсотковою ставкою в 3%. Ця ставка зменшується в залежності від кількості дітей.

Адресну допомогу держава надавала також малозабезпеченим сім'ям: сім'ям з неповнолітніми дітьми; сім'ям, що мали у складі осіб непрацездатного віку, або доглядали за трьома і більше дітьми, дітьми-інвалідами; сім'ї, у складі яких були пенсіонери та ін. Адресна допомога надавалася у грошовому вигляді, у формі житлових субсидій (відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг), у натуральному вигляді (продуктами харчування, промисловими і господарськими товарами комунальним товаром тощо), у формі надання послуг на безплатне користування комунальним транспортом тощо.

Соціальних програм було багато і охоплювали вони різноманітні категорії населення, які в умовах недолугого «реформування» опинилися в зоні ризику чи за гранню бідності. Депутати Верховної Ради охоче голосували за розширення пільгових категорій населення, не турбуючись про те, за рахунок чого це необхідно буде робити. Безліч подібних програм розроблялося і приймалося на місцях. В реальному житті продекларовані державою численні послуги різним категоріям населення надавалися у вигляді дрібних сум, несистематично, або не надавалися взагалі.

Зубожіння основної маси населення України супроводжувалося казковим збагаченням незначної меншості. Молода українська держава стала країною соціальних контрастів. В жодній європейській країні немає такої величезної різниці в доходах бідних і багатих. Цього не має права допускати держава, адже глибокі соціальні протиріччя загострюють соціальні суперечності і приводять до криз а то й масових соціальних виступів, загрожують незалежності України.

2. Охорона здоров'я

Збереження і зміцнення здоров'я громадян є одним з найважливіших завдань держави. Конституція України 1966 р. гарантувала право громадян на безплатне отримання доступної і якісної медичної допомоги. Однак, в реальному житті ця норма Основного Закону не виконується. Медицина, як і всі інші сфери суспільства, опинилася в стані глибокої кризи. Мережа медичних закладів, особливо в сільській місцевості, різко зменшилася. З метою економії коштів скорочується кількість лікарів і молодшого медичного персоналу. В той же час потреба у кваліфікованій медичній допомозі зростала: радикальні зміни в соціально-економічному житті негативно вплинули на стан здоров'я населення. Збереглася тенденція до росту захворюваності всіх категорій громадян – від немовлят до пенсіонерів. У 1995 р. в Україні було оголошено епідемію туберкульозу – хвороби, про яку, здавалося, вже забули й думати. Країна опинилася серед найбільш вражених СНІДом. Відчувалися також згубні наслідки Чорнобильської катастрофи, внаслідок якої сотні тисяч жителів України, що зазнали негативного впливу радіації, потребували посиленої уваги медиків. Час від часу давали про себе знати й деякі з інших хвороби, про які вже навіть стали забувати.

Цілком несподіваною для медиків усього світу стала епідемія Ковід-19, яка спалахнула на початку 2020 р. в Китаї, і досить швидко поширилася по всьому світі і охопила Україну. Вітчизняна система охорони здоров'я виявилася не готовою до цього виклику. Це стало сумним свідченням того, що спроби реформувати систему медичного обслуговування, пристосувати її до нових соціально-економічних умов, які проводяться не один десяток років, виявилися невдалими. Поки найбільш відчутним позитивним їх результатом є введення інституту сімейних лікарів. В суспільстві наростає підтримка ідеї про запровадження в Україні страхової медицини.

В умовах підвищення ролі медицини і її відповідальності перед суспільством, все гострішою стає проблема збільшення винагороди за працю медпрацівників. Неодноразово на

необхідність цього говорили президенти України, парламентарії і високі урядовці. Однак, зарплата медиків все ще залишається нижчою від середньої зарплати по Україні. Це приводить до посилення корупції в медичній галузі.

Разом з тим, завдяки таланту, самовідданості і невтомній праці лікарів, в Україні вдалося зберегти медичні заклади, які здійснюють унікальні наукові розробки, визнані на світовому рівні. Серед них Центр мікрохірургії ока, який продовжує традиції видатного офтальмолога академіка В. Філатова. Завдяки роботі цього центру сотні тисяч пацієнтів одержали кваліфіковану медичну допомогу.

Велику науково-дослідну і лікувальну роботу проводить Інститут серцево-судинної хірургії АН України, який створив легендарний український вчений Микола Амосов. Він особисто вилікував вісім тисяч хворих. І після його смерті в цьому інституті проводяться усі види операцій на серці – як і у розвинутих країнах Заходу.

З початку 1990-х років у Києві функціонує центр радіаційної медицини, де здійснюється лікування і реабілітація тисяч учасників ліквідації аварії, а також дітей, які потрапили в зону катастрофи. У 2000 –му році в центрі відкрито новий корпус - із пересадки кісткового мозку – перший на території СНД.

На всю Україну відомий багатопрофільний діагностично-лікувальний заклад «Охматдит» (охорона материнства та дитинства), який надає спеціалізовану висококваліфіковану медичну допомогу дитячому населенню України. Це найбільша дитяча лікарня в [Україні](#).

Перелік українських медичних закладів високого рівня можна продовжити, хоча їх і небагато і не вони характеризують загальний стан системи охорони здоров'я України. Тому заможні громадянам незалежної України частіше звертаються за медичною до елітних зарубіжних лікувальних центрів. Усі чули про знамениту берлінську клініку «Шаріте», пацієнтами якої були в різні роки було багато відомих українських політиків, бізнесменів і просто людей з великими статками, Але куди пересічним українцям дорога закрита.

Для цих українців – і це позитивне явище – відкрита густа мережа приватних аптек, які реалізують різноманітні препарати вітчизняного і зарубіжного виробництва. Те, що в радянські часи неможливо було придбати, тепер вільно продається в Україні. Але проблемою залишаються високі ціни - значно більші, ніж у аптеках зарубіжних країн Європи.

3. Пенсійні реформи

В другій половині 90-х років пенсіонери становили майже третину населення України, у 2010 р. їх частка перевищувала доходила до 40 %. Пенсійне забезпечення здійснювалося за рахунок коштів Пенсійного фонду, бюджет якого формувався із внесків підприємств, організацій та працюючих громадян. Більшість пенсіонерів одержували пенсію відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення», прийнятому в листопаді 1991 р., решта – народні депутати, держслужбовці, військовослужбовці, наукові працівники, банківські працівники та ін. – у відповідності до спеціальних законодавчих актів.

У 90-ті роки середня пенсія становила приблизно 37 % середньої зарплати.

Недолік тодішнього пенсійного законодавства полягав у тому, що рівень зарплати незначною мірою співвідносився з розміром пенсії. Всі розуміли, що становище необхідно було змінювати, але тоді більше думали, як ліквідувати величезну заборгованість по пенсіях по існуючій системі, а не про нову систему.

На поч. 2000-х років з боргами пенсіонерам розраховалися і розпочалася реальна підготовка до пенсійної реформи. У 2003 р. Верховною Радою було прийнято два закони про реформування пенсійної системи, які вступили в дію з січня 2004 р. Розмір пенсії ставився в залежність від відпрацьованих років і страхових внесків, сплачених до пенсійного фонду. Були дві категорії пенсіонерів: переважна більшість – «звичайні» і півмільйона колишні державні службовці, розмір пенсії яких перевищував середню премію більшості (в залежності від категорії) в 10 – 20 разів. Окремі «державні» пенсіонери одержували величезні на той час пенсії, що дорівнювали еквіваленту 2,9 тис. доларів США.

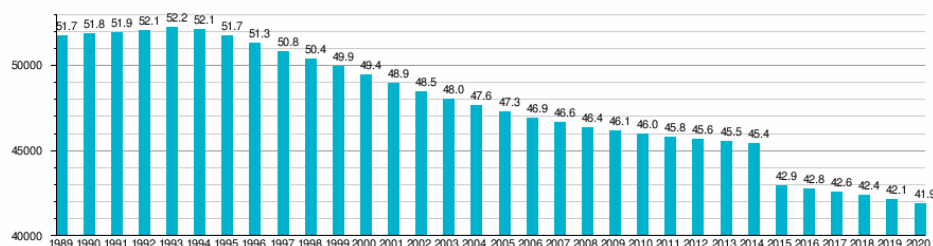
Як наслідок, тиск Пенсійного фонду на державний бюджет різко посилюється: на 2005 р. планувалося 52 млрд. грн, що становило 14, 5% валового внутрішнього продукту (ВВП). Це був один з найвищих показників у світі, якого не могли дозволити собі найбагатші країни Європи і Америки. Було очевидно, що таких виплат Пенсійний фонд України не витримає. Необхідно було змінювати сам принцип створення фонду і механізм розпорядження ним. Але гостра політична боротьба, в ході якої всі сторони прагнули заручитися підтримкою найчисленнішої категорії виборців – пенсіонерів, залишила проблему в невирішеному стані.

Криза 2008 р. і президентські вибори 2010 р. створили нову ситуацію. Одержуючи від МВФ чергову позику, Кабінет міністрів України пообіцяв поступово зменшити чисельність пенсіонерів шляхом підвищення пенсійного віку жінок з 55 до 60 років. Однак, ця обіцянка викликала хвилю протесту і уряд відмовився від свого плану. Тим часом, Пенсійний фонд став катастрофічно зменшуватися. Виникла величезна дефіцитна «дірка» в десятки мільярдів гривень. Пенсію доводиться виплачувати за рахунок інших статей державного бюджету.

Життя змушує шукати нові системні підходи. Зокрема, пропонується введення накопичувальної системи, коли кожен громадянин матиме свій персоналізований фонд, який наповнюватиме особисто протягом всього трудового життя. Цей фонд може бути переданий після смерті власника його нащадкам. На Заході в країнах, де є подібні накопичувальні програми, люди живуть на десять років довше. Окрім усього іншого, ще є важливим елементом соціальної стабільності.

4. Демографічна криза

Економічна криза негативно позначилася й на демографічних характеристиках України. На початку 1990-х років в Україні почалося зменшення загальної кількості населення. Рекордним був 1993 р., коли чисельність населення України досягла найвищої за всю її історію позначки – 52,2 млн чоловік. Станом на 2020 р. вона становила 41,9 млн чоловік.

(З 2014 р. - без урахування окупованих територій)

Однією з найважливіших причин цього скорочення народжуваності та збільшення смертності. У свою чергу, це стало наслідком глобального історичного процесу – переходу у умовах модернізації і урбанізації від високих до низьких показників відтворення.

Українці стали урбанізованою нацією на межі 1950 – 1960 –х років. Тоді вперше за мирні роки кількість дітей у сім'ї впала нижче мінімального показника, який забезпечує просте відтворення. Відтоді, до 1993 р. населення зростало лише за рахунок збільшення тривалості життя. Але цей ресурс в Україні, на відміну від розвинутих країн Заходу, на початок 1990-х рр. вичерпався. Сьогодні тривалість життя в Україні майже на 10 років менша, ніж у розвинутих країнах світу. Але Державна служба статистики все ж зафіксований позитивний факт: середній показник тривалості життя в Україні, все ж, поступово збільшується - від 69 років у 1991р., до 71 років у 2015 р. Однак, удвічі вищим, ніж у країнах Заходу, є рівень дитячої смертності. Високою є також смертність населення у працездатному віці: кожна третя людина помирає так і не доживши до пенсійного віку. Чорною тінню нависла над генофондом України Чорнобильська катастрофа. За висновками фахівців, її жахливі наслідки можуть проявитися при народженні дітей навіть у п'ятому–сьомому поколіннях.

Таким чином, демографічна ситуація залишається надзвичайно складною – особливо в українському селі. Вже довгі роки його залишає наймолодша і найактивніша частина населення.

Складна соціально-економічна ситуація в Україні викликала масову трудову міграцію. За межі України в пошуках кращого життя її громадяни виїжджали і задовго до проголошення незалежності. Але тоді це були, головним чином, східні регіони СРСР. Існувала і внутріукраїнська міграція, коли з аграрних регіонів заходу люди в пошуках заробітку їхали на схід республіки. Після падіння «залізної завіси» і відкриття кордонів головним напрямком трудової міграції став Захід. Це – Італія, Греція, Іспанія, Португалія, Польща, Чехія, Словаччина. Частина мігрантів їде в Росію, але вже не у східні її райони – Сибір і Далекий Схід, а у великі міста Росія. Сьогодні, в умовах російсько-української війни в Росію їдуть менше.

Є два види трудової міграції: тимчасова (періодична) і постійна. Щорічно від 2 до 7 млн. українців виїжджають за кордон у пошуках сезонного заробітку, головним чином, на сільськогосподарські роботи. Кількість українців, які постійно перебувають за межами країни, оцінюється в 1-1,3 млн. чол., а тимчасово в декілька разів більше. Серед мігрантів переважають жінки, які працюють у домашньому господарстві, доглядають за літніми людьми, дітьми. Але їдуть і чоловіки, які працюють в будівництві, в промисловості, сільському господарстві тощо. Продовжують виїжджати за кордон і спеціалісти з вищою освітою, кандидати і доктори наук. За даними соціологічних опитувань, лише половина випускників університетів готові були залишитися дома, решта – ладні були емігрувати.

Після проголошення незалежності України зазнали динамічних змін кількісні показники інших етносів.

Продовжувався виїзд з України євреїв. За роки незалежності їх вибуло з України близько 300 тисяч чоловік. Мігрувала з України і велика кількість етнічних німців – понад 20 тис. чоловік.

Натомість, протягом всього періоду 90-х років в Україні зростала кількість представників народів Закавказзя та Середньої Азії. До Криму в'їхало близько 300 тисяч кримських татар. Україна єдиною з республік колишнього СРСР взяла на себе справу їхнього облаштування. Сьогодні, в умовах російсько-української війни, з Донбасу і Криму на територію вільної України виїхало півтора мільйони людей. Влаштування їх – складна проблема держави.

Ще до недавнього часу в Україну, як правило неконтрольовано, з метою знайти тут роботу або транзитом у Західну Європу, щорічно в'їжджають декілька мільйонів жителів країн Азії і Африки. Сьогодні цей потік зменшився.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Охарактеризуйте зв'язок між станом економіки і соціально-гуманітарної сфери незалежної України.
2. Згадайте основні нормативні документи, які заклали правові основи соціально-гуманітарної політики Української держави.
3. Чим пояснюється гостра криза соціальної сфери України в першій в 1990-х роках ХХ ст.?
4. Схарактеризуйте головні риси еволюції медицини України в роки незалежності.
5. Проаналізуйте причини та зміст процесу депопуляції в Україні.
6. Чи помічаєте ви збільшення соціального розшарування нашого суспільства? Чим, на вашу думку, зумовлена соціальна диференціація?
7. Чим виклані міграції населення України? Який їх об'єм і географічні напрямки?
8. В чому полягає суть кризи пенсійної системи в Україні і які шляхи її подолання?
9. Які ви бачите шляхи розв'язання соціальних проблем в Україні? Наскільки, на вашу думку, вони є складними для практичного вирішення?

ДОКУМЕНТИ

1. Рівень життя в Україні порівняно з державами світу в 1993 р. Статистичні дані

Організацією Об'єднаних Націй розроблено матеріали про індекс якості життя. Індекс бере до уваги такі показники, як стан системи охорони здоров'я та освіти, тривалість життя,

зайнятість населення, його купівельну спроможність, доступність до політичного життя тощо.

У відповідності з дослідженням, проведеним 1993 р. у 173 країнах світу, перше місце зайняла Японія. США за якістю життя знаходяться на 6 місці. Серед республік колишнього СРСР лідувала Литва, котра посідала 29-те місце, Естонія та Латвія – 34–35 місце. Україна займала в цьому переліку 45-те місце...

В 1992 р. поточне споживання знизилося до рівня кінця 50-х рр., коли на душу населення припадало до 38 кг м'яса...

На початку 1993 р. середньомісячний прибуток на душу населення становив (у доларах США) – в Україні – 15, Сербії – 40, Польщі – 150, Туреччині – 300, Словенії – 400, Португалії – 500, США – 1500...

Урядовий кур'єр. – 1993. – 23 березня.

2. Типова ситуація

- 3 листа до газети «Комсомольская правда в Украине»

«У меня двое маленьких детей – одному 4 года, другому – 11 месяцев. Я не работаю, муж только недавно стал получать 150 грн. Куда бы ни обращалась, мне объясняют, что помощь положена только детям до 3-х лет в размере 8 грн. 02 коп. Что же это за такой «гуманный» закон?»

**Оксана Ищенко,
Кривой Рог.**

-Відповідь на лист

Вообще-то, Оксана, в соответствии с Законом Украины «О государственной помощи семьям с детьми», вы должны получать на одного ребенка одну минимальную заработную плату (до июля 1999 года – 55 грн., далее до апреля 2000 г. – 74 грн., потом до июля – 90 грн., а с июля 2000-го по настоящее время – 118 грн.) Но в реальной жизни действует не принятый Верховной Радой Закон, а нормы, устанавливаемые Кабинетом Министров. В вашем случае, когда муж также не работал, вашей семье полагалось 10 процентов минимальной зарплаты. Причем расчет шел исходя из минимума в 74 грн. Между прочим, ваш ребенок и так получал слишком много: по правительственным нормам ему полагалось 7 грн. 40 коп., а вы получали аж 8 грн. 02 коп. (доплата, видимо, шла за счет местного бюджета).

Газ. «Комсомольская правда в Украине». – 2001. – 2 марта.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

Чим було викликане зниження життєвого рівня в Україні на початку 1990-х років і як він змінювався з початком 2000-х років? З чим це було пов'язано?

Документ № 2.

Уважно прочитайте лист О. Іщенко до газети та спробуйте відповісти на запитання:

а) З чим пов'язані розбіжності в оцінці та виплатах допомоги за рішенням Верховної Ради і уряду? Чому не можна було виконати визначеного порогу мінімальної зарплати і «порогу бідності»?

б) Як впливав такий стан матеріальної підтримки материнства і дитинства на динаміку народжуваності в Україні?

§ 26. ПРОЦЕСИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ, ДЕРУСИФІКАЦІЇ І ДЕКОМУНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ

Згадайте: 1. Які принципи культурної політики впроваджував комуністичний тоталітарний режим в Україні? 2. Яку мету переслідувала влада, проводячи русифікацію України? 3. Що означало для українців словосполучення – «Радянський народ – нова історична спільність людей»?

1. Зміна умов розвитку культури в Україні

В радянських умовах культура перебувала під потужним ідеологічним пресом комуністичного керівництва. Але, тримаючи під жорстким контролем культуру і направляючи її розвиток у необхідному для себе напрямку, держава (хоча й за залишковим принципом) фінансово підтримувала її. Після проголошення незалежності суспільство звільнилося від цензурних заборон та ідеологічних обмежень. В суспільстві утвердилися принципи плюралізму поглядів і умови розвитку культури кардинально змінилися. Проголошення незалежності України викликало природний процес повернення українців до їх історичних коренів і стало стало потужним фактором національної консолідації.

З перших років незалежності культура розглядалася як один із головних чинників самобутності української нації та національних меншин, які проживають на території України. Молода Українська держава оголосила розвиток культури одним з найважливіших пріоритетів своєї діяльності. Вже у 1992 р. Верховною Радою було схвалено «Основи законодавства України про культуру», у яких викладалися головні напрямки культурної політики держави. У ст.11 Конституції України 1996 р. зазначено: «Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України».

На сторінках видань Спілки письменників України - «Літературної України», «Вітчизни», «Прапора», інших «товстих журналів», республіканських і місцевих газет продовжувалися друкуватися статті, які повертали українцям забуті імена та розповідали про «білі плями» їхньої історії. Правду по минуле люди дізнавалися з екранів телевізорів і від дикторів «радіотрансляційних точок», які були майже в кожній сільській хаті.

Публікувалися твори представників «розстріляного відродження» 20–30-х років – Б. Лепкого, М. Зерова, В. Винниченка, М. Куліша, М. Хвильового, М. Драй-Хмари. Одночасно з цим, надбанням широких кіл громадськості стали твори заборонених із політичних міркувань В. Симоненка, В. Стуса, І. Світличного, О. Тихого.

У літературно-художніх журналах почали з'являтися праці відомих українських істориків – М. Грушевського, Д. Дорошенка, Д. Яворницького, М. Драгоманова та інших

Українська інтелігенція продовжувала активну суспільно-політичну діяльність, у яку включилася ще з часів Перебудови. Активну громадянську позицію зайняли творчі спілки, зокрема Спілка письменників України.

Українські письменники, науковці, митці увійшли до керівних органів практично всіх новостворених політичних партій. Громадянам України надовго запам'ятаються сміливі виступи в стінах українського парламенту Івана Драча, Володимира Яворівського, Дмитра Павличка, Романа Іваничука, Вячеслава Чорновола, Ірини Калинець, Олесь Шевченка.

В умовах незалежності активізувалася діяльність української діаспори. Вона уважно слідкує за процесами становлення і розвитку державності, висловлює свою точку зору, доводить її до керівників країн проживання і до українських високопосадовців. Це справляє певний вплив на політичну лінію українського керівництва.

Після проголошення незалежності були відкриті кордони для іноземних спеціалістів і представників української діаспори. Створена на Заході мережа українських культурних закладів стала переноситися на Батьківщину. В Україні працювали відомі вчені- гуманітарії зарубіжжя Тарак Гунчак, Орест Субтельний, Омелян Прицак, Юрій Шевельов та інші. Частина бібліотечних і архівних фондів діаспори були передані в українські наукові центри, в Україні стали видаватися деякі видання, які раніше друкувалися за рубіжем.

Плани були великі. Але на перепоні їх здійснення були перешкоди, викликані об'єктивними обставинами, в яких опинилася Україна після проголошення незалежності.

Перш за все, не вистачало коштів. За умов економічної кризи і невдалих спроб формування ринкової економіки податкові надходження зменшувалися, а статті видатків збільшувалися. На культуру хронічно не вистачало коштів. З 2000 р. в умовах економічної стабілізації обсяги фінансування культури стали зростати, проте повільніше, ніж зростав валовий внутрішній продукт та доходи державного бюджету.

Як наслідок, фінансовий стан більшості українських культурних закладів погіршився. Це привело до масового закриття бібліотек, кінотеатрів, клубів і будинків культури, особливо в сільській місцевості. Вчені, викладачі, митці, письменники, художники, інші верстви творчої інтелігенції, які працювали в сфері культури, опинилися у надзвичайно складному матеріальному становищі. Участь суспільного загалу в культурно-дозвіллевій діяльності також знижувалася: громадяни України стали купувати значно менше книг і газет, рідше відвідувати кінотеатри, театри і музеї, аніж у 1980-х роках.

З 2000 р. в умовах економічної стабілізації обсяги фінансування культури стали зростати, проте повільніше, ніж зростав валовий внутрішній продукт та доходи державного бюджету.

І все ж, в цих складних умовах вдалося зберегти основні кадри культурних установ, їх інфраструктуру.

В Україні працює 63 історико-культурних заповідники, з них - 13 національних. До списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО внесено Софіївський собор у Києві, Києво-Печерську лавру, історичний центр Львова та ін.

Збереглася переважна більшість державних і муніципальних музеїв, з них 22 – національних.

Загалом збереглася більшість закладів культури і мистецтв, успадкованих від радянських часів, однак вони не пристосувалися до ринкових відносин, а держава не забезпечила їх стабільного розвитку.

В умовах недостатнього фінансування при організації та здійсненні різноманітних культурних програм все більшу роль відіграють благодійні фонди. Зокрема, з 1995 р. в Україні працює Ліга українських меценатів, яку очолює відомий громадський діяч Михайло Слабошпицький. Активну благодійну діяльність проводить фонд «Літературна скарбниця» при спілці письменників України, фонд М. Грушевського, Український фонд підтримки культури та ін. Благодійну діяльність ведуть відомі бізнесмени.

3. Художня література як фактор збереження національної ідентичності.

Попри недостатнє фінансування і засилля в Україні роїської друкованої продукції, поступово формувалися сприятливі умови для художньої творчості. Письменники старшого покоління, тяжіючи до традицій і модерну, продовжували захоплювати читачів свіжістю свого таланту і актуальністю творів. Так, 1999 р. був опублікований роман Ліни Костенко «Берестечко», на яким вона працювала ще з 60-х років і який визнаний літературною класикою. Того ж року читач ознайомився з романом-легендою «Рев оленів нарозвидні» Романа Іваничука, який належить до жанру великої епічної прози. Твір присвячений подіям Другої світової війни в Західній Україні. Дмитро Павличко, відомий поет-шістдесятник і один з кращих сучасних перекладачів України, продовжував знайомити українського читача з кращими надбаннями світової поезії. Валерій Шевчук – визнаний майстер історичної прози. Пік його творчості припав на період незалежності. Перелік письменників старшого покоління, які активно працювали в українській літературі другої половини 90-х - в 2010-х років можна доповнити іменами П. Загребельного, Ю. Мушкетика, М. Вінграновського, А. Дімарова та інших.

Але літературних метрів вже заступає нове покоління, яке, засвоївши традиції своїх попередників, вносить в літературний процес естетичне розмаїття, строкатість стилів, оригінальність сюжетів.

Сенсацією 2009-го року став новий роман Оксани Забужко «Музей покинутих секретів», який подає широку панораму подій в Україні потягом шести останніх десятиліть, починаючи з 1943 року до 2004-го. Там і доба УПА, і сталінізм, і шістдесятники, і період незалежності з її надіями і розчаруваннями.

Молодий прозаїк Євген Пашковський у романі «Щоденний жезл» (1999) піднімає своє гаряче слово за духовно ослаблену українську націю, за жорстоко перервані комуністичним режимом традиції, за зруйновану християнську віру і мораль. За цю книгу автор одержав 2001 р. національну премію ім. Т. Шевченка.

До категорії так званих «ідеологічних романів» відноситься книга Василя Скляра «Залишенець. Чорний ворон». ().

У творах сучасних українських письменників своєрідним чином відбивається суперечливість перехідної епохи, її алогічність, внутрішній драматизм, вічні проблеми боротьби добра і зла. Для осмислення цих метаморфоз сучасні українські автори все частіше звертаються до новітніх естетичних форм: відмовляючись від традиційних і модерних підходів, вони засвоюють авангардні (пост модернові). Серед прихильників цих форм - Юрій Андрухович, В'ячеслав Медвідь, Олександр Ірванець та ін. Літературний авангард особливо яскраво проявляється в сучасній поезії (твори Юрія Андруховича, Віктора Неборака, Івана Андрусика, Євгена Пашковського та інших) .

Шевченківська премія - найвище визнання держави. Лауреатами Шевченківської премії в галузі літератури в останні роки стали Голота Любов за роман «Епізодична пам'ять» (2008 р.), Гірник Павло за книгу віршів «Посвітається» (2009 р.), Іван Малкович за збірку «Подорожник з новими віршами» (2017 р.) Оксана Забужко за публіцистичну прозу «...І знов я влізаю в танк» (2019),

Шевченківську премію одержали також представники української діаспори літературознавець Юрій Шерех (Шевельов) за книги «Третя сторожа» і «Поza книжками і з книжкою» (2000 р.) і письменниця Віра Вовк (Селянська Віра) за книги «Сьома печать», «Ромен-зілля» та переклади творів української літератури португальською мовою (2008 р.), поетеса Емма Андрієвська за цикл віршів (2018 р).

Книги вітчизняних письменників користуються широким попитом в Україні і в перекладі за кордоном. Але дома вони не завжди доходять до читача. Стан з друком книжок українською мовою залишається незадовільний. Питома вага книг українською мовою в загальному накладі друкованої продукції незначна. На кожного жителя України видається щороку лише дві книги українською мовою – втричі менше, ніж в 1990 р. До цього явища спричинила комерціалізація видавничої справи, і – головне - недостатньо дієва допомога української книговидавничої справи з боку держави.

2. Дерусифікація і утвердження державності української мови

Одним з найважливіших критеріїв національної ідентичності є мова. Століття бездержавності України залишили за собою глибокі деформації в мовній сфері. За переписом 1989 р. у складі населення України було 72, 6 %, які назвали себе українцями, з них 67 % вільно володіли рідною мовою. Від 1 січня 1990 року формально набув чинності "Закон про мови в Українській РСР", який проголосив державність української мови. 1996 р. була прийнята Конституція України, стаття 10 якої стверджує: «Державною мовою в Україні є українська мова».

Але, декларувавши на конституційному рівні питання щодо державного статусу української мови, влада так і не зуміла створити ефективного механізму її реалізації. Хоча була прийнята ціла низка цільових програм, Донбас і Південь України залишилися переважно російськомовними. Це стримувало процес формування тут державницької свідомості, створювало умови для збереження сил сепаратистів та прибічників реанімації Радянського Союзу.

Незважаючи на суперечливу соціально-економічну і політичну ситуацію, в Україні з перших днів незалежності, все ж, припинилася русифікація, яка в останні десятиліття існування СРСР, здавалося, набула незворотного характеру. Це надзвичайно важливий процес, який є усі підстави називати історичним. Корінне населення України втратило мотивацію, яка раніше штовхала його до національної переідентифікації на росіян. Це показав Всеукраїнський перепис 2001 року. Порівняння його результатів з даними Всесоюзного перепису 1989 р. підтверджує це. Українцями в 2001 р. назвали себе 77,8 % (в 1989 р .- 77,6 %). Таким чином, вперше за багато десятиліть на офіційному рівні зафіксовано збільшення частки українців у загальній масі населення України і, відповідно, зменшення відсотка росіян та представників інших національних меншин. Цей процес

дослідники етнонаціональних процесів характеризують як закінчення ідентифікаційної кризи українського соціуму і посилення національної консолідації українців.

Спроби зупинити цей процес почалися вже з перших років незалежності України. Їх ініціаторами були проросійські партії – спочатку, комуністи, а потім – і члени Партії регіонів. В 2012 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про засади державної мовної політики» (неофіційно відомий як «Закон Ківалова-Колесніченка»). 6 серпня Президент В. Янукович підписав його. При визнанні української мови як державної, в Україні, цей закон істотно розширював використання регіональних мов, якщо кількість носіїв цих мов на момент Всеукраїнського перепису 2001 р. було не менше 10 % від населення певного регіону, а в окремих випадках й менше 10 %.

Цей закон викликав збурення в суспільстві. Зокрема, відомий український політик Л. Лук'яненко заявив, що цей Закон «дає базу п'ятій московській колоні в Україні. Спрямований на розкол Української держави. Наша нинішня влада під керівництвом Москви продовжує русифікацію країни... Цей закон підводить законодавчу базу під антиукраїнську русифікаторську діяльність тої п'ятої московської колоні».

Після перемоги Революції гідності, 28 лютого 2018 року Конституційний Суд України визнав Закон неконституційним і таким, що втратив чинність. 23 квітня 2019 р. Верховна Рада України, після тривалого обговорення, прийняла Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Цей закон *визначив українську мову «визначальним чинником і головною ознакою ідентичності... базовим системотвірчим складником української нації».*

Закон забезпечує пріоритетність української мови у понад 30 сферах суспільного життя: зокрема у державному управлінні, ЗМІ, сфері освіти, науки, культури, реклами, послуг тощо. Водночас, цей Закон є достатньо гнучким щодо інших мов і не регламентує приватне спілкування.

Політична боротьба навколо мовного законодавства продовжилася і після перемоги на президентських виборах 2019 р. В. Зеленського. Але вона не зупинила процес національної консолідації українців. Принципово важливо, що в цей процес включаються не лише україномовні голмадяни. Сума обставин, у яких опинилися після проголошення незалежності України російськомовні українці, місцеві росіяни, болгари, татари, євреї і представники інших національних груп, сприяють їх взаємному зближенню. Людей різних національностей об'єднує єдине українське громадянство, однаковий обсяг юридично закріплених прав і обов'язків. Постійно проживаючи в Україні, вони перебувають в єдиному правовому полі. Сформувався спільне освітнє середовище: підрастаюче покоління навчається за однаковими шкільними підручниками, затвердженими Міністерством освіти і науки України. Після закінчення загальноосвітньої школи юнаки і дівчата йдуть до українських закладів вищої освіти. Десятиліття спільного проживання сприяють формуванню територіального патріотизму – позитивного емоційного ставлення до землі, де проживають вони і їх батьки, а можливо, і діди. Об'єднавчим фактором загальнодемократичні цінності, громадянське суспільство, яке в Україні перебуває у стадії становлення. Для переважної більшості російськомовних громадян України кордон між Росією і Україною є реальністю, яка відділяє дві держави і дві нації, два ментально-культурного середовища.

Взаємне зближення на ґрунті єдиного громадянства, територіального патріотизму, спільності економічного суспільно-політичного життя є підставою для формування політичної нації. Це синтез різних етнічних груп, а не їх поглинання. Конгломерат людей, які який ніколи не мав єдиної ідентичності, і відносив себе – частково до українців, частково до росіян чи представників інших національних груп, або просто вважав себе «радянськими людьми», все більше усвідомлює себе представниками єдиної загальноукраїнської *політичної* (а не етнічної) спільноти. Росіянин, болгарин, татарин чи єврей – не втрачаючи своєї етнічної ідентичності, стає політичним українцем. Знання мови, звичаїв титульної більшості лише збагачує його і виховує почуття взаємної толерантності, яка є однією з вкрай необхідних якостей для нормального функціонування в глобалізованому

світі. Цього поступального руху не можна зупинити ніякими політичними спекуляціями і антиукраїнськими акціями.

3. Декомунізація України

Декомунізація, як і дерусифікація, була необхідною умовою утвердження незалежної України, збереження української ідентичності і формування поліетнічної української нації. На письменницьких форумах, наукових конференціях істориків, в ЗМІ багато уваги приділялося трагічним сторінкам радянської історії, розкриттю злочинів сталінізму, говорилося про необхідність реабілітації жертв тоталітарного режиму, послідовної декомунізації України. Про необхідність ліквідації символів тоталітарного минулого говорилося в президентських указах, зокрема, Л. Кравчука і В. Ющенка.

На перепоні цьому процесу стояла посткомуністична номенклатура і ті верстви населення, які ще залишалися під її впливом. Прорекларувавши під тиском обставин відмову від комуністичної ідеології і формально визнавши ідею незалежності сучасної України, багато представників нової влади зберегли вороже ставлення до тих сил і історичних постатей, які боролися за цю незалежність. Традиційні міфи про «слов'янське братство», «інтернаціоналізм», «спільну історію», за якими вимальовувалися інтереси російської правлячої еліти, як фантомні болі не покидали її свідомості. Аж до Революції гідності 2014 р. на більшій частині України, яка швидко капіталізувалася, збереглися пам'ятники радянським вождям, назви вулиць, закладів, підприємств, що консервували в у колективній пам'яті Радянський Союз і комуністичну епоху. У той же час в Україні (за виключенням Західної України), не здійснювалися меморіальні заходи (за винятком присвяченим пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр.), які б щоденно нагадували жителям про боротьбу українського народу за незалежність своєї Батьківщини.

Таким чином, фактично, відбувалася мовчазна, неправова і непублічна амністія діячам комуністичного режиму. Людям пропонувалося не згадувати все те, що було пов'язане з трагічними сторінками минулого, забути його, фактично, поринути у стан «історичної амнезії» і зосередитися на сьогоднішні.

Але мовчазна амністія і «масова амнезія» сформували парадоксальну ситуацію: населення жило за одними цінностями (ринкові реформи, приватна власність, первинне накопичення і «дикий» капіталізм, багатопартійність і т. п.), а пропагуються зовсім інші, пов'язані з комунізмом. В цих умовах свідомість розривається між протилежними істинами, адже жодну з них не можна ігнорувати бо обидві підтримуються високими авторитетами (державою, місцевим керівництвом, політичною партією, якій довіряєш, засобами масової інформації). Це призводить до того, що у громадянина, нездатного критично мислити (а цьому у свій час цьому не вчили: була лише одна, освячена партією істина, а всі інші слід було відкидати з порога, або ляяти), виникає недовір'я до будь-яких істин. *І тоді у його свідомості взагалі стирається різниця між правдою і неправдою, між красою і потворністю, між істиною і її спритною імітацією.*

Особливо небезпечний такий стан для підростаючого покоління, у середовищі якого формується неурівноважений стан поведінки, який психологи називають «тривожно-амбівалентним». Жодне суспільство не може існувати за таких умов. Воно або гине, або випрацьовує систему цінностей, яка відповідає його новим запитам. Саме цим визначалася нальня необхідність декомунізації України.

Декомунізація відбувалася у всіх країнах, які звільнялися від пут комуністичного тоталітаризму. В Україні вона почалася негайно після проголошення незалежності, але проводилася з помітним запізненням, повільно, інколи стихійно, а завершилася розривом з імперською Росією. Її особливості полягали у тому, комунізм в Україні не мав глибоких національних коренів. Він прийшов з Росії і був своєрідною реінкарнацією «русского мира», російської імперської ідеї, яка проявлялася у формі «російського месіанізму». Розрив з комунізмом був, таким чином, дистанціюванням від «русского мира».

Послідовна декомунізація в Україні проводилася вже Революції гідності, у ході новітньої російсько-української війни. 15 травня 2015 року президентом П. Порошенком

було підписано «декомунізаційний пакет законів», головним з яких був Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки».

Послідовне впровадження цих законів в життя означала не лише ліквідацію в Україні символів комуністичного минулого, а й очищення її території і національної свідомості від російських імперських маркерів.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Яку роль у відродженні української духовності відіграло повернення історичної пам'яті народу? Як воно здійснювалося?

3. Розкрийте роль інтелігенції у становленні незалежної України.

4. Хто з письменників-шестидесятників продовжував творити в умовах незалежності?

5. Як відбувалася зміна поколінь у літературі і мистецтві в роки незалежності і до чого це привело ?

6. Які зміни в національному складі України відбулися за роки незалежності?

7. Чому питання про національно-мовний статус України стало одним із найгостріших політичних періоду незалежності? Який стан вирішення цього питання на 2021 рік?

8. Чому декомунізація в Україні, на відміну від інших європейських посткомуністичних країн, продовжувала досить довго?

9. Які закони були прийняті для здійснення декомунізації в Україні і коли вона була завершена?

10. Чому декомунізація була одним з ефективних способів боротьби з «руським миром?».

9. З чим пов'язаний кризовий стан українського книговидавництва?

10. Що вам відомо про сучасний український театр?

11. Які кінофільми сучасних українських майстрів одержали міжнародне визнання?

23. Які особливості роботи ЗМІ України в умовах незалежності?

24. Наскільки незалежними були ЗМІ в роки незалежності? Охарактеризуйте відносини між владою і ЗМІ.

25. Що таке масова культура? Назвіть її прояви. Яку роль відіграє масова культура в суспільному житті?

26. Охарактеризуйте становище фізичної культури в Україні на сучасному етапі.

27. Назви десять видатних спортсменів сучасної України.

28. Назви видатні досягнення українських спортсменів на міжнародній арені за останні 20 років.

32. Які види самодіяльного мистецтва розвиваються у вашому селі (місті, районі, області)?

ДОКУМЕНТИ

1. **З доповіді Павла Мовчана на пленумі Спілки письменників України. (Жовтень. 1993 р.).**

...Мова сусідньої держави витісняє рідну мову нашу з телебачення, радіо, газет. Такої тотальної русифікації історія ще не знала.

З 2277 друкованих одиниць книжкової продукції, виданих минулого року, російською мовою вийшло 62 відсотки, українською ж всього лише 30 відсотків. Загальний же тираж видань російською мовою складає 54,5 мільйона, українською ж лише 21 мільйон.

...У ставленні до літератури необхідний справжній державний протекціонізм, інакше нас очікує велике лихо. Низькопробне читиво, проти якого дезорієнтований читач не має імунітету, витіснить все духовно повноцінне не лише з ринку, а невдовзі й з самої людини.

...Натискові, цинізові, розтлінні порнушності, законам спекуляцій може протистояти лише моральна чистота нашої класичної літератури...

Літературна Україна. – 1993. – 28 жовтня.

2. **Нацистський і комуністичний тоталітаризм**

Я не маю наміру з'ясовувати, який із двох тоталітаризмів був «гірший» – нацистський, чи комуністичний, але я переконаний, що незалежно від того, котрий із тоталітаризмів «гірший», комунізм «небезпечніший». Він небезпечніший, що досконало маскується під добро, під загальнолюдські цінності і традиційну мораль, насправді їх вихолощуючи... Він небезпечніший також тому, що ніхто в Україні не святкує нацистських свят, не пошановує

нацистських вождів, не пишається до причетності до нацистських організацій, зате безліч... пошановує комуністичних вождів і комуністичні символи.

Рябчук М. Зона відчуження. (Українська олігархія між Сходом і Заходом). К., 2004. С 207.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

Що спричинило стурбованість П. Мовчана? Чому ліві і проросійські політичні сили всіляко заважають впровадженню української мови

Документ № 2.

Ця думка була сформульована українським публіцистом в 2004 р. Чи актуальна вона сьогодні? Як вона співвідноситься з був Законом України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки»?

§ 27. ОСВІТА І НАУКА

Згадайте: 1. Якими були історичні умови розвитку української культури в 70–80-ті роки? 2. Яку роль відіграли діячі української культури у здобутті Україною незалежності та розбудові молодого держави?

1. Реформи загальноосвітньої школи

Майбутнє України, багато у чому, залежить від стану освіти.

У державній концепції «Національна система виховання», прийнятої в 1992 р., зазначалося: *«Завдання національної системи виховання – зберегти і сприяти утвердженню у віках українського етносу, відтворенню його у наступних століттях...»*. Одним з яскравих проявів цього курсу було впровадження після проголошення незалежності викладання в загальноосвітніх школах, історії України, як основного предмета. Цей курс замінив історію СРСР, яка викладалася як курс вітчизняної історії в школах України до 1991 р.

Як і все суспільство, після проголошення незалежності загальноосвітня школа переживала період глибокої трансформації. Було здійснено ряд спроб реформувати загальноосвітню школу, наблизити її до потреб життя. 1999 р. Верховна Рада прийняла закон «Про загальну середню школу», який передбачав з 2001 р. перехід на 12-річний термін навчання. За задумом ініціаторів реформи, у старших класах діти здобуватимуть профільну освіту.

До 2009-2010 навчального року школа розвивалася в руслі цієї реформи, яка відповідала загальноєвропейському напрямку еволюції загальноосвітньої школи. Незважаючи на фінансову кризу 2008 р., держава продовжувала реалізації освітньої реформи. Але в 2010 р. за пропозицією Міністерства освіти і науки, яким тоді керував міністр член Партії регіонів Д. Табачник, Верховна Рада внесла істотні корективи у реформу 1999 р. Зокрема, було вирішено, що навчання у загальній середній школі триватиме не 12, а 11 років.

В умовах спаду народжуваності в Україні кількість учнів стала зменшуватися. Закривалися неперспективні школи, особливо, у сільській місцевості. У 90-ті роки домінував залишковий принцип фінансування освітянських потреб. Заробітна плата вчителів була низькою. Соціальний статус працівників педагогічної сфери падав. Багато вчителів покинули школу, пішли в торгівлю ті інші, прибутковіші сфери життя. Разом з тим, вже в 90-ті роки стали проявлятися деякі позитивні тенденції, які посилювалися в 2000-их роках. Так, значно розширилася мережа гімназій і ліцеїв, які давали поглиблені знання профільних дисциплін. Здійснювалися реальні кроки, спрямовані на розширення використання української мови як державної.

Велика робота була здійснена по забезпеченню комп'ютеризації шкіл. Ця кампанія, в якій брали участь не лише державні чинники, а й численні благодійники, почалася ще в 1990-і р. і успішно завершена в 2000-і роки. В 2010 р. кожна школа мала комп'ютери з виходом на Інтернет. Таким чином, не зважаючи на складні соціально-економічні умови перехідного періоду, школа збереглася і стала істотним фактором відродження інтелектуального і

духовного потенціалу України, впевненого входження України в інформаційну епоху розвитку.

Після Революції гідності від конрреформи Д. Табачника, яка копіювала російську структуру загальноосвітньої школи, відмовилися і знову перейшли до 12-річної середньої освіти, яка впровадження в більшості країн Європи.

Поступово завершується переведення навчального процесу у всіх школах України на українську мову.

2. Вища освіта і наука

В другій половині 90-х років реформаційні процеси у вищій школі, які розгорнулися після проголошення незалежності, стали поглиблюватися. Система вищої школи налічувала понад 800 закладів 1-ІУ рівнів акредитації, з них університетів, академій, інститутів (ІІІ-ІУ рівні) – менше половини.

В ринкових умовах збільшився попит суспільства на соціогуманітарні спеціальності – «Правознавство», «Менеджмент», «Економіка», «Маркетинг», «Міжнародні відносини», «Іноземна філологія», «Українська мова і література» та ін. Вища освіта негайно відреагувала на цей попит. Відкрилися десятки факультетів і відділень відповідного профілю. Разом з тим, стали втрачати популярність інженерно-технічні спеціальності.

В другій половині 90-х років в основному сформувався недержавний сектор вищої освіти, який включає трохи більше 100 закладів вищої освіти (плюс філії), головним чином соціогуманітарного профілю.

Важливим нововведенням стало Зовнішнє незалежне оцінювання (ЗНО), яке відкрило двері у вищу школу на держзамовлення тисячам здібних випускників, зокрема, сільським, які раніше, в умовах корумпованої системи вступу, не мали шансів стати студентами.

Незважаючи на складну демографічну ситуацію, кількість студентів вишів збільшувалася. Якщо на початку 90-х років біля 20 % випускників середніх шкіл ставали студентами вишів, то в 2010 р. – майже 80 %. Більша частина з них йшла в державні заклади, де навчалася на державному замовленні чи на умовах контракту, інші – в недержавні, де навчання було платне. Різко зменшилася кількість професійно-технічних училищ і технікумів.

За умов стрімкого зростання чисельності студентів загострилась проблема якості навчання. Всі студенти, у т. ч. недержавних вузів, одержували диплом державного зразка, тому держава встановила стандарти якості освіти і слідкувала за їх дотриманням. Були встановлені вимоги до кількісного і якісного складу професорсько-викладацького складу. Встановлювалися терміни періодичної акредитації спеціальностей і вузів в цілому. Кращим вишам держава присвоювала статус «національних». Цим відзначався особлива роль цих закладів в розвитку освіти і культури України. Але з часом цей статус девальвувалася: сьогодні національними стати майже усі більш-менш значні вищі навчальні заклади України.

В умовах реформування враховувалися вітчизняні традиції вищої школи, а разом з тим - використовувалася європейський і світовий досвід. Це наближало український освітній простір до загальноєвропейського. Вища школа стала одним з важливих напрямків євроінтеграції.

Євроінтеграція в сфері освіти набула форми Болонського процесу. На сьогодні майже всі європейські країни, включно з Україною, є його учасниками. Крім того, значна кількість міжнародних організації підтримують ідеї процесу та сприяють його реалізації.

Болонський процес був започаткований 19 червня 1999 р. в м. Болонья (Італія) підписанням 29 міністрами освіти від імені своїх урядів документа, що отримав назву «Болонська декларація». Цим актом більшість європейських країн-учасниць Болонського процесу проголосили план створення Єдиного європейського освітнього та наукового простору (ЄСОНП) 2010 року. У межах цього простору мають діяти єдині умови визнання дипломів про освіту, працевлаштування та мобільності громадян, що має, на думку ідеологів

Болонського процесу, значно підвищити конкурентоспроможність європейського ринку праці й освітніх послуг.

19 травня 2005 року у норвезькому місті Берген на Конференції міністрів країн Європи Україна приєдналася до Болонського процесу, зобов'язавшись внести відповідні зміни у національну систему освіти та приєднатися до роботи над визначенням пріоритетів у процесі створення єдиного європейського простору вищої освіти до 2010 року.

Всі ці зміни повинні сприяти: полегшеному переїзду громадян з метою подальшого навчання чи працевлаштування у Зоні європейської вищої освіти; зростанню привабливості європейської вищої освіти; забезпеченню подальшого розвитку Європи як стабільного, мирного, толерантного суспільства.

У Болонській декларації висувається вимога прийняття загальної системи порівнянних учених ступенів. У всіх країнах, що приєдналися до Болонського процесу, вводяться два основні цикли навчання, які забезпечують здобуття вищої освіти: бакалаврський і магістерський. Третій цикл – аспірантура, яка готує наукових працівників. Інтеграція в Болонський процес покликана сприяти європейській співпраці університетів та усунення перешкод на шляху мобільності студентів і викладачів у межах країн-учасниць Болонського процесу.

Слід зазначити, що Болонський процес не передбачає створення повністю ідентичних систем освіти у різних країнах: залишається можливість збереження кращих надбань вітчизняної освіти, а разом з тим - забезпечується зміцнення взаємозв'язків та покращення взаєморозуміння між різними освітніми системами.

Останнім кроком України на шляху до європейського освітнього простору стала реформа аспірантури, яка забезпечує третій рівень («цикл») освітньої підготовки. У недавно комітету Верховної Ради з освіти і науки проектах законів «Про атестацію наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації» та «Про вищу освіту» чітко простежується її суть: Термін навчання в аспірантурі збільшився від трьох до чотирьох років. Після оновленої процедури захисту наукових робіт аспіранти одержують, замість і диплому “кандидата наук”, диплом “доктора філософії” (Ph.D.) з відповідної спеціальності.

Новим явищем в процесі модернізації освіти в Україні стало організація Національного агентства забезпечення якості освіти (НАЗЯВО), яке діє як повністю незалежна державна структура, покликана впроваджувати європейські стандарти в освітній процес.

Навчальний процес у вищій школі тісно пов'язаний з науково - дослідницькою роботою. У вищій школі захищається 60% докторських і кандидатських дисертацій і проводить більше половини всіх робіт. Науково-дослідна робота в університетах проводиться в рамках другої половини дня (перша половина відводиться на навчальну і методичну роботу). Більше умов для наукових досліджень завжди було у вчених, які працювали в системі Національної Академії Наук і галузевих Науково-дослідних інститутах різноманітних міністерств і державних відомств. В умовах економічної кризи цей сегмент наукових досліджень зазнав нищівного удару. Якщо на початку 1980-х років витрати на науку становили 4,6-4,8 % національного доходу (що вважалося недостатнім), то 1994 р. менше 1 % бюджетних асигнувань. Особливо постраждали природничі науки, які у свій час були гордістю радянської науки – особливо ті з них, які працювали в у ядерній та ракетній галузях. Вони відігравали провідну роли в союзному воєнно-промисловому комплексі СРСР. Через те, що на них припадала лівова частка ресурсів, вони й зазнали найбільшого скорочення бюджетних витрат. Незважаючи на певну підтримання досліджень в таких сферах як комп'ютерні науки, фізика твердого тіла, матеріалознавство, хімія, енергетичні технології, біоінженерія й охорона здоров'я рівень фінансування залишався критично малим.

В цих умовах щорічно виїжджає за рубіж тисячі дипломованих спеціалістів. Особливо цінуються українські генетики, фізіологи, біохіміки, фізики-теоретики, програмісти.

Багато науковців пішли працювати в комерційні структури.

Але, всупереч негативним тенденціям, вдалося втримати науково-технічний потенціал, зберегти від руйнації відомі наукові школи. Закріплюється новий механізм багатоканального

фінансування науково-дослідницьких робіт за рахунок державного фінансування, господарських угод з підприємствами і установами, міжнародних грантів.

Позитивним явищем періоду незалежності стало те, що гуманітарні науки вийшли з-під контролю компартійних структур і концентрувала увагу на дослідженні фактично заборонених раніше для вивчення тем – національно-визвольної боротьби українського народу, голодоморів радянських часів, Української революції початку ХХ ст., диктату тоталітарного режиму, генези української нації і багатьох інших.

За умов розбудови демократичного суспільства українська історія чітко виокремилась із контексту історії тих держав, які протягом тривалого часу правдами й неправдами володіли її територією. Історія українського народу стала розглядатись у контексті становлення української державності і стала важливим фактором сучасного державотворення.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які державно-правові акти визначали завдання освіти в незалежній Україні?
2. Охарактеризуйте суть реформи загальноосвітньої школи 1999 р.
3. За яких умов і чому влада відмовилася від 12-літньої шкільної освіти а потім знову перейшла до неї?
4. Чому ком'ютеризація загальноосвітньої школи стала питанням загальнодержавного значення? Як вирішувалося це питання?
5. З чим пов'язано збільшення попиту на юридичні і економічні спеціальності в закладах вищої освіти?
6. Охарактеризуйте роль в суспільстві недержавного сектора вищої школи
7. Що означає надання частині вищих закладів освіти статусу національних?
8. Охарактеризуйте суть Болонського процесу.
9. На якій стадії входження в європейський освітній простір перебуває Україна?
10. З чим пов'язана криза української науки? Яких галузей вона торкнулася особливо?
11. Охарактеризуйте масштаби і наслідки еміграції вчених за кордони України.
12. Визначте баланс здобутків і втрат в українській освіті і науці 1991 - 2021-у роках

ДОКУМЕНТИ

1. Із Закону України «Про освіту»

Червень 1991 р.

Стаття 7. Мова освіти визначається Конституцією України, Законом України «Про мови в Українській РСР».

Стаття 8. Навчально-виховний процес у закладах освіти є вільним від втручання політичних партій, громадських, релігійних організацій.

Стаття 28. Поняття системи освіти.

Система освіти складається із закладів освіти, наукових, науково-методичних і методичних установ, науково-виробничих підприємств державних і місцевих органів управління освітою та самоврядування в галузі освіти.

Стаття 29. Структура освіти.

Структура освіти включає: дошкільну освіту; загальну середню освіту; позашкільну освіту; професійно-технічну освіту; вищу освіту; післядипломну освіту; аспірантуру; докторантуру; самоосвіту.

Стаття 30. Освітні та освітньо-кваліфікаційні рівні.

1. В Україні встановлюються такі освітні рівні: початкова загальна освіта; базова загальна середня освіта; професійно-технічна освіта; базова вища освіта; повна вища освіта.

2. В Україні встановлюються такі освітньо-кваліфікаційні рівні: кваліфікований робітник; молодший спеціаліст; бакалавр; спеціаліст, магістр.

Закон України «Про освіту». – К., 1992. – С. 4, 18.

2. З Державної програми розвитку української освіти

... Національна система виховання – це історично зумовлена і створена самим народом система ідей, поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв, обрядів та інших форм соціальної практики, спрямованої на організацію життєдіяльності підрастаючих поколінь відповідно до природно-історичного розвитку, матеріальної і духовної культури нації.

... Завдання національної системи виховання – зберегти і сприяти утвердженню у віках українського етносу, відтворенню його у наступних століттях, сприяючи виразу самобутнього колориту, збагаченню духовними цінностями, що гармоніє з багатючими цінностями людської цивілізації і в той же час має свої особливості, специфіку і найбільш виразно відображає характер та природу української нації.

Україна ХХ століття. Національна система виховання (Концепція). – Київ, 1992. – С. 3, 7.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1.

На підставі наведених витягів з Закону та матеріалів підручника охарактеризуйте систему освіти в Україні, яка склалася на поч. 90-х рр., та заклади, що її забезпечують. Чим вказана система відрізняється від тієї, що існувала в радянські часи та в чому її переваги?

Документ № 2.

Згадайте принципи, покладені в основу виховного процесу в радянській школі. Чим вони відрізняються від тих, що сформульовані в Державній програмі розвитку української освіти?

§ 28. РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Згадайте: 1. У яких стосунках перебувала держава і церква в Україні в умовах комуністичного тоталітаризму? 2. Які конфесії в Українській РСР діяли легально, а які були заборонені? 3. Чому влада забороняла діяльність Української греко-католицької церкви, а Російська православна церква, хоча й під контролем тоталітарного режиму, продовжувала діяти?

1. Релігійне життя в Україні в перші роки незалежності

Демократичні процеси в суспільстві, крах комуністичної атеїстичної ідеології сприяли відродженню релігійного життя, розширенню ролі церкви в формуванні духовності народу України. Разом з тим, серед віруючих росло прагнення до організаційного самовизначення в кордонах новоствореної держави. Це була боротьба за релігійно-духовну незалежність України.

Ще до проголошення незалежності у січні 1990 р. православні церкви, монастирі, релігійні навчальні заклади тощо, які діяли на території УРСР, були виділені у самоврядну у внутрішніх справах структуру - Український екзархат Московського патріархату, яка мала офіційну назву Українська православна церква.

Частина кліру і віруючих вважала, що Україна повинна мати повністю незалежну церкву зі своїм патріархом і утворила влітку 1990 р. Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ). Весною 1990 р. була відновлена діяльність Української греко-католицької церкви (УГКЦ), яка перебувала в канонічній залежності від Папи Римського. УПЦ мала свої парафії по всій Україні, УАПЦ діяла в Центральній і Західній Україні, діяльність УГКЦ обмежувалася Західною Україною.

Проголошення незалежності активізувало в Російській православній церкві в Україні (УПЦ) ті сили, які прагнули повного відокремлення від Московського патріархату й консолідації православ'я на автокефальних засадах, розбудови в суверенній країні єдиної помісної церкви. Вони обґрунтовували свою позицію тим, що християнство на Русі започатковано в Києві ще у Х ст., а самостійна українська держава мусить мати незалежну від Москви церкву, як було до кінця ХVІІ ст.

Виходячи з цього, частина духовенства УПЦ та УАПЦ доходить згоди щодо необхідності об'єднання двох православних церков. У червні 1992 р. відбувся об'єднавчий собор. Патріархом Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ–КП – так вона стала називатися після об'єднання) було обрано племінника С. Петлюри Мстислава

(Скрипника), а його заступником – митрополита Київського і всієї України [Філарета \(Денисенка\)](#).

Та єдина православна церква в Україні не склалася. Об'єднавчий собор викликав незадоволення Московського патріархату, який не хотів змиритися із втратою однієї з найвпливовіших і найбагатших церков. Спекулюючи на традиційних уподобаннях зрусифікованої частини віруючих, прихильники Московського патріархату зуміли взяти під свій контроль більшість українських парафій. Українську православну церкву Московського патріархату очолив митрополит Володимир (мирське ім'я – В. Сабадан). Філарет не визнав цього рішення і утворив [Українська православна церква Київського патріархату \(УПЦ КП\)](#).

Об'єднання не визнав і 92-річний Мстислав, за яким пішла частина автокефальних парафій. Після смерті Мстислава 1993 р. розкол поглибився. Його закріпив собор УАПЦ і обрання на ньому патріархом Димитрія (в миру – В. Ярема). До того він очолював одну з автокефальних громад Львова.

У свою чергу, на соборі УПЦ–КП на патріарший престол у жовтні 1993 р. було обрано Володимира (Романюка) – відомого богослова, видатного українського правозахисника. Його заступником став згадуваний митрополит Філарет (Денисенко).

Таким чином, українське православ'я виявилось розколотим на основні три гілки – УПЦ МП, УПЦ КП, УАПЦ. На 2000 р. Українська православна церква Московського патріархату нараховувала 8,5 тисяч парафій, що складало 70% загальної чисельності православних громад. УПЦ Київського патріархату нараховувала 2,5 тис. громад. Українська автокефальна православна церква нараховує близько 1000 парафій. Розкол, при домінуванні УПЦ МП негативно вплинув на міжконфесійні стосунки та духовне життя України у цілому. Московський патріархат вважав всю Україну своєю канонічною територією, а УПЦ КП і УАПЦ – неканонічними церквами.

В західних областях в цей час розширювався вплив Української греко-католицької церкви (УГКЦ) на чолі з Мирославом Іваном кардиналом Любачівським, котра об'єднувала 2,9 тис. громад. Активно діяло також близько 600 громад Римо-католицької церкви.

Кінець 80-х – початок 90-х років характеризувався зростанням впливу на релігійне життя республіки протестантизму: євангельських християн-баптистів, Свідків Єгови, адвентистів сьомого дня тощо.

Поряд із християнською громадами в Україні існували іудаїстські та ісламістські. Громади вірних цих релігій активно діють у Києві, Одесі, Криму, Львові та інших містах. У республіці з'явилися прихильники РУН-віри (Рідної української національної віри). Зорганізована в середовищі української еміграції, ця релігійна течія ґрунтується на дохристиянських віруваннях слов'ян, стоїть на позиціях активного національного відродження. Усього в Україні вже в першій половині 90-х років функціонувало близько ста різних релігійних конфесій.

2. Об'єднання українського православ'я і утворення Православної церкви України (ПЦУ).

Протягом 1992–1994 рр. симпатії влади знаходились на боці УПЦ–КП, яка розглядалась як церква, що сприяє реалізації державотворчої ідеї. При цьому враховувалось і те, що значна частина православних громад (парафій) України підпорядковувалася УПЦ Московського патріархату. Його чинники постійно заявляли про виключну канонічність саме її громад, а УПЦ–КП оголошував неканонічною.

Прихід до влади Л. Кучми певною мірою змістив акценти державно-церковних відносин. Його симпатії були ближчими до УПЦ–МП, що призвело до охолодження відносин держави з УПЦ–КП. Особливо це проявилось під час похорону у липні 1995 р. патріарха Київського і всієї Руси-України Володимира (Романюка). Влада, незважаючи на прохання церкви, авторитетних політичних та громадських діячів, не дозволила поховати патріарха на території Софійського собору. Натомість було запропоновано поховання у

Володимирському соборі, Видубицькому монастирі чи на Байковому кладовищі, а це не влаштувало керівництво УПЦ-КП.

Під час самовільного поховання патріарха загони міліції зупинили просування процесії та не допустили її на територію Св. Софії. На Софійському майдані Києва відбулися сутички членів похоронної процесії з міліцією. В результаті патріарха було поховано біля брами дзвіниці Св. Софії.

Цей інцидент дістав негативну оцінку громадськості всього світу. Прихильники української церкви звинуватили владу у потуранні промосковським силам, назвали погром погребальної процесії «чорним вівторком».

Патріархом УПЦ-КП було обрано митрополита Філарета (Денисенка).

У другій половині 90-х років, особливо у зв'язку з підготовкою до святкування 2000-річчя від Різдва Христового, в суспільстві набули поширення ідеї щодо об'єднання різних гілок християнства в єдину українську церкву. Однак даний процес, в якому, безперечно, зацікавлене суспільство, гальмується цілою низкою внутрішніх і зовнішніх чинників. Зокрема, конфронтаційну позицію зайняла РПЦ. Так, 1997 року за поданням єпископату УПЦ (МП), Архієрейський Собор Російської православної церкви видав «Акт про відлучення від Церкви монаха Філарета (Денисенка)» (сану митрополита його було позбавлено в 1992 р.) за «розкольницьку діяльність».

Міжконфесійні суперечності традиційних для України церков, консерватизм існуючих у них обрядів стали важливими чинниками поширення протестантизму. Окремі його течії (євангельські християни-баптисти, п'ятдесятники, адвентисти сьомого дня) значно посилились, що створило умови для переходу від окремих сект до розгалуженої організації, тобто набуття церковного статусу. Віруючі євреї і мусульмани України задовольняють свої релігійні потреби в синагогах і мечетях, які побудовані у всіх регіонах України.

Усі Президенти України, крім В. Януковича, ставили питання про необхідність об'єднання православних церков – УПЦ МП, УПЦ МП, УАПЦ і створення єдиної помісної православної церкви в Україні з наступним надання їй Україні статусу автокефальної. Але до Революції гідності не було необхідних для цього передумов. На перепоні стояла УПЦ МП, яка спиралася на авторитет Москви і її «п'яту колону» в Україні. Після революції, в умовах російсько-української війни ситуація змінилася. У квітні 2018 року президент **Петро Порошенко оголосив про** намір створити єдину помісну православну церкву в Україні. Тоді ж він **звернувся** до Вселенського патріарха Варфоломія з проханням надати Томос, тобто, спеціальний указ про автокефалію Православної церкви в Україні. Верховна Рада це звернення президента підтримала. 10 вересня 2018 року **патріарх Варфоломій скерував** до Києва двох екзархів, які мали підготувати ґрунт для створення автокефальної церкви.

Була проведена підготовча робота і 11 жовтня **синод Вселенського Константинопольського патріархату** у Стамбулі **підтвердив** своє рішення продовжити процес надання автокефалії українській церкві. Було оголошено про **позбавлення** юридичної сили синодального лист 1686 року, яким Московському патріархові надавалося право висвячувати церковно підпорядкованих Константинополю митрополитів Київських. Декілька століть підряд цей лист Російська церква безпідставно трактувала як нібито передачу Київської митрополії Москві. Були визнані (відновлені) в єпископському чи священницькому сані і в церковному спілкуванні зі світовим православ'ям керівники невизнаних раніше Української православної церкви Київського патріархату та Української автокефальної православної церкви і підпорядкованих їм священників і вірян. Тоді ж було встановлене представництво (ставропігія) Вселенського патріарха в Києві.

15 грудня 2019 р. в Києві відбувся Об'єднавчий собор православних церков України. В його роботі взяли участь представники УПЦ КП і УАПЦ. Московський патріархат відмовилася брати участь в Соборі, (хоча шість її представників порушили цю заборону), що відбувся у Києві, оголосив про створення в Україні незалежної Православної церкви України (ПЦУ) і обрав її предстоятелем 39-річного митрополита Епіфанія (Думенка), представника Української православної церкви Київського патріархату.

6 січня 2019 року у Стамбулі Вселенський патріарх Варфоломій вручив Томос про автокефалію предстоятелю Православної церкви України [митрополитові Київському і всієї України Епіфанію](#).

Щоє стосується Української Греко-Католицької Церкви - найбільшої східної католицькою Церквою у східному світі, то вона вітала об'єднання українських православних церков в Православну церкву України (ПЦУ), але залишається самостійною, підпорядкованою Риму. УГКЦ налічує понад 6,5 мільйона віруючих. Нині її очолює Верховний архієпископ Києво-Галицький, Блаженніший Святослав (Шевчук). В березні 2011 р. він замінив на престолі кардинала Любомира Гузара.

Світська влада, зокрема, тодішній Президент України П. Порошенко, всіляко сприяв об'єднанню українських церков, сприймаючи це як торжество історичної справедливості, повернення народу до своїх історичних коренів, як закономірний наслідок прогресуючого процесу консолідації української нації.

3. Реакція РПЦ на утворення Православної церкви України (ПЦУ).

Процес об'єднання православних церков в Україні проходив в умовах спроб Московського патріархату і представників проросійських політичних партій дискредитувати саму ідею автокефалії православ'я в Україні і зірвати проведення об'єдначого собору і одержання Томоса. У цю кампанію включалися ієрархи Московського патріархату в Росії, їх предстаники в Україні і за кордоном. Так, [25 вересня](#) 2018 року в резиденції Предстоятеля УПЦ на території Свято-Успенської Києво-Печерської Лаври відбулося засідання Священного Синоду УПЦ МП, на якому кроки по оформленню автокефалії оголосили **грубим** втручанням у внутрішні справи УПЦ МП та порушення її канонічної території. Патріарх РПЦ [Кирило \(Гундяєв\)](#) неодноразово відвідував Україну і постійно говорив про тотожність народу, який живе в Україні, з громадянами Російської Федерації, і що сучасні українці і росіяни – єдиний православний народ. Кірілл навіть надіслав листи генеральному секретарю ООН [Антонію Гутеррішу](#), Папі Римському [Франциску](#), а також канцлеру Німеччини [Ангелі Меркель](#) та президенту Франції [Еммануєлю Макрону](#) з проханням захистити вірян та єпископат [УПЦ МП](#) від «тиску і гонінь».

З подібними заявами виступали і деякі депутати Верховної Ради, зокрема члени ОПЗЖ. А у жовтні [2018](#) року «Громадська неурядова організація верховенства права» спробувала через суд опрестувати право Президента України підписувати і направляти до Вселенського патріарха [Варфоломія](#) звернення про надання [Томосу про автокефалію Православної церкви України](#). Наприкінці березня [2019](#) року [Окружний адміністративний суд міста Києва](#) відмовив у задоволенні цього позову.

Спроби заблокувати отримання автокефалії провалилися. Але вони були сприйняті як один з проявів гібридної війни проти України під прапором «русского мира».

Пострадянська Росія не відмовилася від імперських амбіцій, а без повного контролю над Україною, у тому числі й церковно-релігійного, відновлення імперії неможливе. Це був прояв давньої хвороби - російського месіанізму, про яку українській філософсько-політичній думці писалося неодноразово. Зокрема, Дмитро Донцов ще у березні 1921 р. писав: «Можна з упевністю сказати, що ... ідеологія російського комунізму, як і царизму, — це різні форми однієї й тої самої суті, одного з того самого з'явища загального характеру, що є нічим іншим, як воюючим з Заходом російським месіанізмом».

Події останніх десятиліть свідчать, що російська імперська ідея знову вийшла на поверхню російської імперської свідомості, тепер вже у карикатурному образі «русского мира», який в уяві московських православних ієрархів охоплює майже всю територію колишнього СРСР і кваліфікується як канонічна територія РПЦ. Московські церковники фанатично протистоять усім конкуруючим релігійним конфесіям. Якщо на території незалежної України вони стримуються, побоюючись відкрито виходити за рамки закону, то

в окупованих районах Донбасу усі інші конфесії, крім РПЦ, оголосилися незаконними і стали об'єктом переслідувань. Православні фундаменталісти-добровольці на Донбасі воюють у складі сепаратистських збройних формувань. Після прибуття на Донбас вони одержують благословення від місцевих священників УПЦ. З УПЦ мають тісні стосунки такі військові формування, що перебувають під російським командуванням на Донбасі, як «Російська православна армія», «Імперський легіон», козачі роти тощо.

Але, як відомо, усі попередні «з'явлення» російського імперіалізму, які супроводжувалися територіальною експансією і кров'ю, закінчувалися крахом. Така доля чекає і нинішнє його «з'явлення» — «русский мир» з його претензією над канонічний контроль російського православ'я на усю Україною. У кінцевому рахунку, долю України визначають її громадяни, переважна більшість яких, незалежно від національного походження і віросповідання, рішуче відкидають ідею «русского мира» і вважають Донбас, Південь і Крим невід'ємними частинами України — своєї спільної Батьківщини.

Таким чином, війна, яку розв'язала проти України РФ, привела до переосмислення всього комплексу українсько-російських відносин, у тому числі й у церковно-релігійній сфері.

Незалежна від Москви Українська церква є одною з найважливіших передумов збереження Україною незалежності - загальнонаціонального історичного завдання, яке стоїть перед Україною сьогодні.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Як змінилися умови духовного життя українського народу в умовах незалежності?
2. Які релігійні конфесії діють в Україні?
3. Визначте основні причини розколу в православ'ї України та наслідки цього.
4. Які з конфесій поширені в регіоні, де ви проживаєте?
5. Що спричинило зростання протестантизму в Україні?
6. Чим був викликаний і про що засвідчив конфлікт в липні 1995 р., пов'язаний з похоронами патріарха Володимира (Романюка)?
7. Як відбувався процес об'єднання самостійних українських православних церков в єдину Православну церкву України (ПЦУ)?
8. Яку позицію щодо об'єднання православних церков займала світська влада України?
9. Як сприйняли створення ПЦУ в Росії?
10. Яку позицію зайняла РПЦ в російсько-українській війні?
11. Чи можна стверджувати, що в Україні у повному обсязі реалізоване право на свободу совісті?

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

1. Релігієзнавець, правозахисник, віце-ректор Українського Католицького Університету Мирослав Маринович про перспективу зближення релігій та церков в Україні.

Наше століття – це час нестримного, надзвичайно швидкого зближення релігій та церков. Чи об'єднуються вони? На одному загальнохристиянському зібранні учасникам сказав: «Прошу встати всіх, хто вірить, що церкви колись об'єднуються.» Встав майже весь зал. «А тепер прошу встати тих, хто вірить, що є станеться за нашого життя». Встали одиниці... Важко уявити екуменізм як об'єднання церков в параметрах сучасної цивілізаційної парадигми...».

Діалоги на межі століть. Стенограми міждисциплінарних семінарів імені І Лисяка-Рудницького. Київ, 1996-2000 рр. К.:Дух і літера 3003. С.181.

2. З виступу Президента України за результатами Всеукраїнського Православного Об'єднавчого Собору. 15 грудня 2018 р.

У нас не було, нема і не буде державної церкви. Держава не бде втручатися в діяльність церкви. І в освячену Томосом православну церкву теж ніхто нікого не «запрошуватиме» силоміць. Ще раз наголошую, це – питання вільного вибору для кожного віруючого. Гарантую, що влада поважатиме вибір тих, хто з тих чи інших обставин вирішить залишитися в тій церковній структурі, яка буде зберігати єдність з РПЦ. Але так само гарантую, що держава захистить права священників і мирян УПЦ Московського Патріархату, які добровільно вирішать вийти з-під Москви, щоб разом з іншими православними творити Єдину Українську Православну Помісну Церкву.

<https://kharkivoda.gov.ua/news/96493?sv>

3. Ідеологічні принципи Російської православної церкви

Ідеологічні принципи Російської православної церкви значною мірою збігаються з тими, що їх підтримують російські націоналісти, шовіністи й імперіалісти. РПЦ підтримує канонізацію творців імперії, прирівнює русских до трьох східнослов'янських народів, не визнає окремим народом українців та вважає, що не тільки Російська Федерація, а майже весь терен колишнього СРСР є її канонічною територією. Віряни РПЦ покладають квіти до пам'ятників Сталіну...

Кузьо Т. Війна Путіна проти України: С.106.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ № 1

Наскільки відповідає цей висновок Мирослава Мироновича, сформульований 27 вересня 1997 р., сучасній ситуації в Україні? Який ваш погляд на це питання?

Документ 2 і Документ 3.

Порівняйте зміст фрагменту виступу Президента України П. Порошенка з оцінкою політологом Т. Кузьо ідеологічних основ РПЦ. Зробіть висновки.

.§ МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ І САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ ДО ТЕМИ 5 «СОЦІАЛЬНА І ГУМАНІТАРНА СФЕРА НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1991-2021 рр.)».

1. Згадайте дати і події

1990 р. – утворення Українського екзархату Московського патрвархату

1990 р. – утворення УАПЦ

1990 р. відродження УГКЦ

1991 р. - Закон України Про освіту

27 вересня 1991 р. – ратифікацією Україною «Конвенції про права людини».

1992 р. – Верховна Рада прийняла «Основи законодавства України про освіту»

Липень 1995 р. – конфлікт в Києві під час похорону патріарха Київського і всієї Руси-України Володимира (Романюка).

1999 р. - Закон України про загальну середню школу, який передбачав перехід з 2011 р. на 12-річний термін навчання

2001 р. - Всеукраїнський перепис населення

2012 р. – Закон України про засади державної мовної політики («Закон Ківалова-Колесніченко»).

2010 р.-контрреформа середньої школи- повернення до 11 – літньої середньої освіти

19 травня 2005 р. – приєднання України до Болонського процесу

15 травня 2015 р. –

15 грудня 2019 р. - Об'єднавчий собор православних церков України і утворення Православної церкви України (УПЦ).

6 січня 2019 р. - у Стамбулі Вселенський патріарх Варфоломій вручив Томос про автокефалію предстоятелю Православної церкви України [митрополитові Київському і всієї України Епіфанію.](#)

3. Теми для історичних есеїв

1. Демографічна криза в Україні і шляхи її подолання
2. Перспективи і характер пенсійної реформи в Україні.
3. Сучасна еміграція з України: причини і наслідки.
4. Соціальне розшарування в Україні: неминучий наслідок ринку, чи прорахунки соціально-економічної політики держави ?
5. Дмитрук Анастасія . «Никогда мы не будем братьями»: Що б ви поставите у кінці - крапку, знак оклику, чи знак запитання?
6. Реформа вищої школи: причини і наслідки.
7. Чи справді російсько-українська війна згуртувала націю?
8. Дерусифікація і декомунізація, чи «амністія і амнезія»?
9. Давнім римлянам приписують вислів: « Щоб перемогти народ без війни, зміни його героїв на власних». Чи є підстави застосовувати його для характеристики становища України в радянські і пострадянські часи?
10. Як вплинуло вивчення історії України на формування політичної української нації?
11. У чому суть політичної боротьби в Україні навколо мовного питання?
12. Протестанти східних регіонів України і російська агресія на Донбасі.
13. Російська православна церква VS Православна церква Україна: у чому причини конфлікту?
14. Що означало вилучення в підручниках з історії України при міністрі освіти Д. Табачнику розділів «Русифікація» та «УПА»?

4. Рекомендована література

1. Безансон А. Амністія і амнезія // Журн. «Критика». .2000. №5.
2. Бекешкіна Ірина . ‘Війна згуртувала націю’, Новое время, 9 червня 2016: <https://bit.ly/2AVCix0>.
3. Дмитрук Анастасія . ‘Никогда мы не будем братьями’, 19 марта 2014: <https://bit.ly/1ouraen> и 3 апреля 2014: <https://bit.ly/1qe9pAi>.
4. Дзюба І. Між культурою і політикою . К.: Києво-Могилянська академія, 1998.
5. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. К., 2004.
6. Куромія Гіроакі , Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки (Київ: Основи, 2002): 18.
7. Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет / Пер. з англ. Андрія Павлишина. К., 2018.
8. Мова викладання у навчальних закладах: де в Україні найбільше російських шкіл’, Слово і діло, 19 травня 2017: <https://bit.ly/2OLxobe>
9. Мовна політика та мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації. К.: Києво-Могилянська академія, 2008.
10. Політика і пам’ять. Дніпро-Запоріжжя – Одеса- Харків . Від 1990-х до сьогодні / Гол. редактор Г. Касьянов. – Львів, 2018.
11. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого державотворення. К., 2000.
12. Турченко Ф. Україна – повернення історії. Генеза українського підручника. К., 2016.
13. У підручниках з історії зникли розділи «Русифікація» та «УПА», Українська правда. Життя, 31 березня 2011: <http://life.pravda.com.ua/society/2011/03/31/76082/>.
14. Шаповал Катерина. ‘Протестанти з Донбасу: Протестанти виявилися однією з найбільш патріотичних соціальних груп на охопленому війною сході країни’, Новое время, 23 березня 2016: <http://bit.ly/2PVLIUm>
15. Центр Разумкова. ‘Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи і виклики’, Національна безпека і оборона, ч. 9 (2007): 3–31.

16. Релігійно-інформаційна служба України. Патріарх Кирил заявив про неможливість відвідувати Київ. 5. 08.2016 р. https://risu.ua/patriarh-kiril-zayaviv-pro-nemozhlivist-vidviduvati-kijiv_n80748.

17. Крістофер Міллер. ‘Боротьба за томос і віряни: Як напруження у релігійному питанні впливає на суспільство’, Радіо Свобода, 9 жовтня 2018: <https://bit.ly/2rLwF0J>.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АЕС	– атомна електростанція
АН УРСР	– Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки
АТО	- Антитерористична операція
ВКП(б)	– Всеросійська (пізніше Всесоюзна) комуністична партія (більшовиків)
ВЛКСМ	– Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді
ВПК	– воєнно-промисловий комплекс
ВЦРПС	– Всесоюзна центральна рада професійних спілок
ГКЧП	– Государственный комитет по чрезвычайному (ДКНС–укр.) положению (рос.)
ГУЛАГ	– Главное управление лагерей (рос.)
ДемПУ	– Демократична партія України
ДКО	– Державний комітет оборони
ДСУ	– Державна самостійність України
ЄС	– Європейський Союз
ЗМІ	– засоби масової інформації
ЗУНР	– Західноукраїнська Народна Республіка
КДБ	– Комітет державної безпеки
КНДС	– Конгрес національно-демократичних сил
КП(б)У	– Комуністична партія (більшовиків) України
КПРС	– Комуністична партія Радянського Союзу
КПУ	– Комуністична партія України
КСП	– Колективне сільськогосподарське підприємство
КУН	– Конгрес українських націоналістів
ЛКСМУ	– Ленінська комуністична спілка молоді України
МАГАТЕ	– Міжнародне агентство з атомної енергетики
МОК	– Міжнародний олімпійський комітет
МТС	– машинно-тракторна станція
НКВС	– Народний комісаріат внутрішніх справ
НРУ	– Народний рух України
НТР	– науково-технічна революція
ООН	– Організація Об’єднаних Націй
ОУН	– Організація українських націоналістів
ОУН-Б	– Організація українських націоналістів (бандерівців)
ОУН-М	– Організація українських націоналістів (мельниківців)
ПДВУ	– Партія демократичного відродження України
ПЗУ	– Партія зелених України
ПЦУ	- Православна церква України
РНГ	– Рада народного господарства (раднаргосп)
РНК	– Рада Народних Комісарів
РРФСР	– Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
СДПУ(о)	– Соціал-демократична партія України (об’єднана)
СелПУ	– Селянська партія України
СНД	– Співдружність Незалежних Держав
СНУМ	– Спілка незалежної української молоді
СПУ	– Соціалістична партія України

СРСР	– Союз Радянських Соціалістичних Республік
США	– Сполучені Штати Америки
ФОП	- фізична особа-підприємець
УАПЦ	– Українська автокефальна православна церква
УГВР	– Українська головна визвольна рада
УГКЦ	– Українська греко-католицька церква
УГС	– Українська гельсінська спілка
УКК	– Український культурологічний клуб
УКРП	– Українська консервативна республіканська партія
УМА	– Українська міжпартійна асамблея
УНР	– Українська Народна Республіка
УНП	– Українська національна партія
УПА	– Українська повстанська армія
УПЦ	– Українська православна церква
УПЦ–КП	– Українська православна церква Київського патріархату
УПЦ–МП	– Українська православна церква Московського патріархату
УРП	– Українська республіканська партія
УРСР	– Українська Радянська Соціалістична Республіка
УХДП	– Українська християнсько-демократична партія
ЦК	– Центральний Комітет